DRETELJ NA VRATIMA DŽEHENNEMA

Tiro Ramiz



262 dana u koncentracionim logorima "herceg-bosne"

Ramiz Tiro
Smail Špago

DRETELJ NA VRATIMA DŽEHENNEMA

262 dana u koncentracionim logorima "Herceg-Bosne"

treće izdanje

Mostar, 2006. god.

Ramiz Tiro i Smail Špago

DRETELJ - NA VRATIMA DŽEHENNEMA
262 dana u koncentracionim logorima "Herceg-Bosne"

Recenzenti:	Alija Kebo, Alija Bijavica
Lektor:	Nusret Omerika
Naslovna strana i likovno oblikovanje:	Ekrem Moca Dizdar
Štampa:	IC štamparija Mostar
Za štampariju:	Ibro Rahimić
Tiraž:	1000

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.163.4(497.6)-94

TIRO, Ramiz

Dretelj na vratima Džehennema : 262 dana u koncetracionim logorima "Herceg-Bosne" / Ramiz Tiro, Smail Špago. - Mostar : Udruženje logoraša, 2005. - 244 str. : ilustr. ; 24

ISBN 9958-9379-0-5
1. Špago, Smail
COBIS.BH 14386694

PREDGOVOR

DESET GODINA POSLIJE

Neko je negdje zapisao da je 9. maj 1993. godine za nas Mostarce, ostao i ostat će, nezatvorena knjiga.

Burni i dramatični događaji, ratne kataklizme iz zadnjeg desetljeća dvadesetog stoljeća, ostaju svježi i nikad zaboravljeni u srcima i dušama svih oni koji još tada napustiše rodni grad i rasuše se po bijelom svijetu, sa potpunom neizvjesnošću u povratak.

Često pokušavam da rezimiram te događaje i uvijek mi se nameće pitanje: koji je to "glavni datum" iz tog perioda?

6. aprila 1992. se može smatrati zvaničnim datumom početka rata u Bosni i Hercegovini.

Dvadeseti juni se može smatrati datumom prvog oslobađanja Mostara od srpskocrnogorskog agresora.

Od izuzetnog značaja za Mostar je i 9. maj 1993. godine, a posebno 30. juni iste te godine zbog početka općeg egzodusa muslimanskog stanovništva.

Zbog tih datuma i onog što je slijedilo iza njih nastalo je ovo pričanje: Da bi čitaocu bilo jasnije o čemu se radi, i kako je uopće došlo do toga da sve ovo bude zapisano, reći ću vam ukratko nekoliko podataka.

Ja Špago Smail sam po zanimanju diplomirani inžinjer elektrotehnike. Rođen sam 1951. godine u Mostaru. Do rata sam bio zaposlen u MSC Mostar, pa u opštinskim organima uprave, i napokon kao predstavnik firme "Končar" Zagreb u Mostaru. Od kraja avgusta 1993. godine živim i radim u SR Njemačkoj.

Tiro Ramiz o čijim doživljajima se i govori na slijedećim stranicama ove knjige, po zanimanju je inžinjer saobraćaja, rođen 1951. godine u Mostaru.

Do rata je radio u GP Hercegovini, pa kao rukovodilac Autoškole pri ADM dr. Safet Mujić u Mostaru, te kao stalni sudski vještak za saobraćaj. 1994. godine je došao u Njemačku, a 1997. godine se vratio u Mostar.

Danas je vlasnik jedne od najuspješnijih Autoškola u Mostaru i stalni sudski vještak za saobraćaj u HNK.

U aprilu. 1994. godine je Tiro stigao u Njemačku kao izbjeglica iz logora sa još svježim ožiljkom od ranjavanja na glavi, sa ženom i dva sina od 15 i 17 godina.

Izgledali su prepadnuti, zbunjeni, mršavi, izgladnjeli i iscrpljeni. Trebali su hitnu pomoć, prije svega u ljudskom pogledu.

I sad, deset godina poslije, često mi se pred oči vraćaju slike iz tog perioda. Ramiz je bio strahovito opterećen događajima koji su bili iza njega, za koje sam ja pretpostavljao da ih se nikad neće otarasiti.

Pričao mi je tada, da se budi po noću sav oznojen, da je u snu bio u sred nekog događaja koji je proživio, da iza toga do jutra ne može više ni oka sklopiti, da mu se slike logora i patnji vraćaju i po danu.

Bili su to tipični simptomi, kako sam kasnije saznao jednog psihičkog oboljenja koje se ovdje u Njemačkoj zove PTBS (Posttraumatische Belastung Syndrom).

U to vrijema bilo je dosta Mostaraca u Njemačkoj. Tiro je bio interesantan zbog svog pričanja.

Tim pričanjem je on sebe oslobađao od more koja ga je tištila. Pošto je stalno bio u mojoj blizini i slušao ga kako priča, znao sam skoro svaki doživljaj napamet.

Jednog dana sam mu dao u ruke olovku i teku i rekao:

- Stani, koncentriši se, pokušaj napisati to što pričaš. Jedno po jedno. Kasnije ćemo to zajednički sistematizirati i otkucati.

Trajao je taj rad skoro godinu dana dok nismo sastavili sve kockice na svoje mjesto.

Tada nam nije bilo ni na pameti da to objavimo. Bilo nam je bitno da se ti doživljaji stave na papir, da se ne zaborave. Jednom prilikom nakon što je sve bilo zapisano Tiro je rekao:

- Sad je sve izišlo iz mene. Od kako je zapisano, bolje spavam.

Imao sam i ja svoju 1992. i 1993. u Mostaru i svoj egzodus krajem avgusta 1993. Međutim, to moje nije bilo tako žestoko kao Ramizovo, pa sam uz njegove doživljaje dodao dosta mojih razmišljanja iz tog perioda uklopljenih u jednu cjelinu.

Zaključio sam da je tako najbolje. Ipak su iza njega bila 262 dana logora HVO-a, a kroz njegovu priču su protkane priče hiljada drugih.

I tako je nastalo ovo kazivanje.

Ovo što sada pišem je samo kratki predgovor onom što slijedi, u kome čitaocu želim skrenuti pažnju na to kako je došlo do toga da se čitava priča kazuje u prvom licu.

Kazivanjem u prvom licu želimo pokloniti priču svima onima koji će se čitanjem poistovijetiti sa onima koji su sve ovo proživjeli.

U stvari, za čitavo ovo kazivanje se može jednostavno reći: Tiro pričao, Smajo zapisivao.

Smail Špago, Njemačka, maj 2004.

RECENZIJE

Smail Špago - Ramiz Tiro: DRETELJ HA VRATIMA DŽEHENNEMA

Rukopis Smaila Špage i Ramiza Tire DRETELJ NA VRATIMA DŽHENNEMA je knjiga koja je nastajala u sudaru sa slijepim i gluhim silama zla, sa zločinačkim orgijama raspojasane mržnje prema bošnjačkom narodu koji - uprkos sadizmu koljača, ubica i progoniteija - nadvisuje stravu smrti i umiranja. Radi se o potresnom, autentičnom svjedočanstvu o stradanju Bošnjaka u logorima tzv. Herceg-Bosne - ne u građanskom ratu, nego u ratu protiv Bošnjaka koji su bili tragično izigrani i beznadno sami, ali zahvaljujući samo snazi duha, ostali su i opstali, jer je hrabrost, odlučnost i nepokornost ovog naroda bila ogromna brana agresoru, i jednom i drugom.

Rukopis je autobiografskog karaktera, usto vrlo čitljiv, pamtljiv i "izazovan" za čitaoca: u njemu je glavni junak Ramiz, logoraš, paćenik i mučenik koji je - gledajući svakodnevne i svakonoćne torture, strahote i grozote nasilja nad nedužnim ljudima, uz liptanje vlastite krvi - govorio: ne plašim se smrti, plašim se života. Posebno upečatljivo djeluju opisi i slike o kazamatima strave i užasa Heliodrom i Dretelj kroz koje je prošlo na hiljade i hiljade Bošnjaka Mostara, Stoca, Dubrava, Prozora, Ljubuškog i u kojima je umoreno na stotine nevinih ljudi. Logoraši Dretelja i Gabale su, u stvari, bili zatočenici džehennema.

Rukopis DRETELJ NA VRATIMA DŽEHENNEMA je hronika najistinitije i najbolnije ratne drame čija odlika nije u veličanju nečijeg zločina, ili nečijeg stradalništva, nego u čovjekovom trpljenju kolektivne tragedije Bošnjaka koja je ovdje, u svoj svojoj punoći i golgoti opisana na oko 240 strana, sa 68 poglavlja, nakon čijeg iščitavanja bi se moglo reći da je svaki logoraš Dretelja, Heliodroma, Gabele, Ljubuškog, Vojna i drugih stratišta tzv. Herceg-Bosne - "jedna preživljela knjiga zla".

Rukopis Smaila Špage i Ramiza Tire, po svom obimu, tematici i ubjedljivosti u opisivanju konkretnih događaja i ljudi - jedan je dokumentarni film, jedan nenapisani roman. Ovdje se susreću unesrećeni, prognani, obeskućeni i obeznađeni ljudi i, s druge strane, njihovi dželati koji nad logorašima, sa svom ohološću i brutalnošću provode nasilje - samo zato što su Bošnjaci, bez krivice krivi. Ovdje se, i to poimenično pominju svi akteri krvavih događanja u Dretelju i na Heliodromu: na "prozivkama" i

"raportima", u barakama, u zemunicama, u podrumima, te na vatrenim linijama gdje su logoraši, kao živi štit svakodnevno upućivani na prisilni rad. Bojovnici HVO i HV su jednak teror provodili prema svim zatočenicima, starcima, dječacima, mladićima, ranjenicima, bolesnicima, umno poremećenim ljudima. Na njima su se iživljavali na najbrutalniji i najbestijalniji način, čineći zlodjela koja izgledaju ružno i kad se vide, čuju i napišu. Od svakodnevnog i svakonoćnog maltretiranja i premlaćivanja nisu bili pošteđeni ni dojučerašnji pripadnici HVO i hrvatske policije, da se i ne pominje kakav su sadizam ispoljavali prema zarobljenim pripadnicima Armije BiH.

Glavni junak ovog rukopisa ispisuje svoje ispovijedi, svoju sudbinu i gorčinu, svoj muk i krik - ali u njegovom ponašanju, rezonovanju i ophođenju sa svojim kolegama, stradalnicima ima i nekog samosvojnog prkosa tragediji i udesu jednog naroda kojem je prijetila opasnost biološkog istrebljenja s ovih prostora. I pored sve zloće i varvarstva kojima je bio izložen Ramiz i njegovi drugovi, u tom prkosu glavnog junaka ovog rukopisa, ipak, pulsira nada i vjera, ljubav i patriotizam što su ispisali ovu potresnu hroniku, ovu epopeju življenja, trpljenja i borenja.

Autori nam daruju značajno djelo iz kojeg svaki čitalac može da iščita poruku da literatura, posebno memoarska literatura ne trpi podvale i konstrukcije, a Špago i Tiro, od prve do zadnje strane ostaju vjerni takvom konceptu, naglašavajući da nam istorija i budućnost neće oprostiti što smo toliko olahko prokockali sve slobodarske i civilizacijske tekovine, stvorene krvlju i ogromnim žrtvama. Pri tome, oni se usuđuju da iskažu nadu da će, poslije džehennema kroz koji su prošli doći neko drugo, ljepše vrijeme: ako mi to i ne dočekamo, dočekaće djeca i unuci, neka buduća, možda srećna pokoljenja koja će, opet, slagati kamenčić po kamenčić, vezivati nit po nit ove, doskora srećne i u svijetu glasovite, a danas, desetak godina nakon potpisivanje mira raskomadane, osramoćene i unakažene Bosne i Hercegovine,

Rukopis DRETELJ NA VRATIMA DŽEHENNEMA, ujedno je poruka i opomena da bošnjački narod nikada neće pokleknuti u borbi protiv mraka i ropstva - uvjereni da svako zlo, ma sa koje strane dolazilo donosi bijedu i sunovrat, bezvlašće i beznađe u kome su svi gubitnici i nesretnici. Ova hronika svjedoči da se istina ne može ubiti, ne može opljačkati, ne može protjerati, utamničiti i spaliti... istina mora progovoriti iz tamnica i grobnica, iz knjiga i svjedočenja kakvo je i ovo koje toplo preporučujem za štampanje, čitanje i pamćenje,

Značajan prilog rukopisu dao je i likovni umjetnik Ekrem Dizdar - Moca čije ilustracije dopunjuju i obogaćuju ovu hroniku koju bi trebalo što prije ukoričiti.

Mostar, 11. jula 2005. Alija Kebo, književnik iz Mostara

Ramiz Tiro - Smail Špago

DRETELJ NA VRATIMA DŽEHENNEMA
262 dana u koncentracionim logorima Herceg-Bosne

Prihvatajuci se recenzije autora Rmiza Tire i Smaila Špage DRETELJ NA VRATIMA DŽEHENNEMA, bio sam svjestan da ću biti emotivno skrhan užasima koji su se dešavali u tim logorima osnovanim od strane paratvorevine Herceg-Bosne, a na osnovu ranijih saznanja o teškoj sudbini zatočenih.

Odmah, čitajući prve stranice, nametala mi se paralela s fašističkim logorima i logorima njihovih kvislinga. Masovna ubistva i mučenja premašili su sve do tada viđeno i zapisano. Jedna suluda ideja nacionalista Miloševića i njegovih pristalica u BiH Karadžića o "razdvajanju naroda", a kasnije prihvaćena i od Tuđmanovih pristalica o tzv.čistim teritorijama, životnom prostoru (Lebnsraumu), našla je odjeka u progonu drugih i drugačijih, jer se ta ideja mogla ostvariti samo tako - silom.

U uvodnom dijelu rukopisa autori su iznijeli cilj svojih kazivanja - istinu o logorima, da se ne zaboravi, da svi koji su vršili zločine budu izvedeni pred lice pravde. Želio bih posebno izdvojiti kao karakteristiku njihovog kazivanja i onih najstrašnijih događaja jednim tonom bez izražene mržnje, bez hiperboliziranja i bilo kakvih osvetničkih kvalifikacija. Naprotiv, Tiro će citirati iz kur'ana suru IV-32 kao humanističku poruku: "Ako neko ubije nekoga koji nije ubio nikoga ili onoga koji na Zemlji nered ne čini - kao da je sve ljude poubijao, a ako bude uzrok da se nečiji život sačuva - kao da je svim ljudima život sačuvao." Inače, opisana dešavanja sama po sebi dovoljno govore o monstruoznosti života u logorima i bojovnicima kao glavnim akterima zločina pomućenog uma.

Svoje doživljaje Ramiz Tiro kazuje u 65 poglavlja, izuzimajući uvodne dijelove. Svako poglavlje nosi u sebi jeziva dešavanja: ubistva, silovanja, mučenja glađu, žeđu, nedopuštanje fizioloških potreba van smještajnog prostora, torture (degenek), cerekanja, mukotrpan rad (rađu), boravak na liniji razdvajanja, iživljavanje pojedinih stražara i zapovjednika nad logorašima; ponižavanja, pjesme "red vaših, red naših, pa rafal iznad glava", te razne prevare - npr. pojavi se čuvar s praznom kesom nudeći logorašima da je napune novcem, kojim će kupiti cigarete, pa poslije ni novca ni cigareta. Umjesto toga slijedio bi rafal.

Nezaobilazan je prikaz pljačkaškog pohoda Vinka Martinovića Štele, njegovog osvetničkog ubistva Nedima Harmandžića, bivšeg policijskog inspektora. Međunarodni sud je u Hagu Štelu osudio na 18 godina zatvora, a Tutu na 20 godina, o kome je, takođe, Tiro, dao svoje viđenje u svom kazivanju. (Materijal Raspravnog vijeća, Den Hag, 31.ožujak 2003.g. prema kome su citirane kazne.)

Čitalac će naići i na prikaze najprimitivnijeg ponašanja i poniženja logoraša. Takvi su opisi feminiziranog Ramiza (Ramize) kome su naredili s jednim logorašem, umno poremećenim, da se skinu goli i glume spolni odnos. Ili bi, pak, naredili da se

logoraši međusobno tuku. Ako bi bojovnici primijetili da "glume", onda bi oni stupili na scenu. Najteže se, ipak, bilo boriti sa žeđu, s glađu, s neizvjesnošću o položaju porodice. Perfidnom igrom organizatori logora su prikrivali od međunarodne zajednice da su u njima civili.Zato su napravili spiskove da su, tobož, bili zarobljeni borci ARBiH.

Međutim, Tiro nije sakrio i neke usluge koje su mu pružali pojedinci Hrvati koji su dosta rizikovali zbog toga. Prizori s Jurom, zapovjednikom HV, s jedne strane, i s druge, s kompleksašom Jozom, jasno pokazuju dimenzije ovog prljavog rata.

U Tirinom kazivanju nema kolektivne krivnje Hrvata za njegovu sudbinu logoraša. S dozom razumijevanja i zahvalnošću cijeni njihovu uslugu kao komšija jer zna da su i oni bili pod presijom da ne smiju pomagati Muslimanima. Zato je otpor Jaseničana bojovnicima koji nisu dali svoje komšije da ih protjeraju, divan primjer ljudske solidarnosti. Prikazivanje objektivno svih tih događaja daju pečat vrijednosti ovog rukopisa.

Predlažem da ovaj rukopis ugleda svjetlo dana zbog svega iznesenog - dokumentarnog i nepristrasnog prikazivanja događaja i, posebno, poruke koju nosi: DA SE NE ZABORAVI - DA SE NE PONOVI! U ime budućnosti, u ime humanizma, u ime prava svakog na svoju slobodu življenja dostojnu čovjeka. A i prava da budućim generacijama na ovim prostorima omogućimo bolji život nego što smo ga mi imali u ovom nedefinisanom razdoblju. **Memento mori!**

Alija Bijavica, prof.

SADRŽAJ

262 dana u koncentracionim logorima
tzv. " Herceg - Bosne "

NA VRATIMA DŽEHENNEMA

UVOD

Koncentracioni logori su postojali i ranije, za vrijeme Drugog svjetskog rata, izučavani su i analizirani, sa svim strahotama koje su donijeli i sa jasnim porukama da se više nikada ne ponove.

Ipak, to nije bilo dovoljno jasno nekim političarima i vojskovođama, pa su na početku 21. vijeka po BIH napravili iste takve logore sa još okrutnijim uslovima i zvjerstvima prema bošnjačkom narodu.

Tzv. Herceg - Bosna je u svom planu podjele teritorije BIH, izvršila organizovanje logora za nehrvatsko, tj. pretežno bošnjačko stanovništvo i to u mjestima: Mostar, Čapljina, Gabela, Ljubuški, Grude, Lištica, Duvno, Livno, Dretelj kod Čapljine, Vojno kod Mostara, a postojalo je još manjih logora po privatnim kućama za privatne namjene.

Plansko hapšenje i odvođenje Bošnjaka iz stanova (znači civila) na teritoriji koju je kontrolisalo HVO, započelo je u rano proljeće 1993, da bi eskaliralo u Mostaru 9. maja ujutro u tri sata, nekoliko sati prije napada snaga HVO na oružane snage Armije BIH i dijela Mostara koji je bio pod njenom kontrolom.

U Mostaru su hapšeni muškarci starosti od 16 - 80 godina i odvođeni prvo na fudbalski stadion "Veleža", a poslije u koncentracioni logor "Heliodrom" koji je napravljen na prostoru Heliodromske baze bivše JNA i Vojne vazduhoplovne gimnazije u Rodoču južno od Mostara.

Hapšenje u Mostaru je vršeno po kvartovima, počelo je od naselja Panjevina koja je bila prva na udaru, pa zatim naselja Balinovac, Bijeli brijeg, preko Rondoa, pa sve do Centra II itd.

Napad na jedinice Armije BIH je započeo u zoru 9. maja u 4.50 sati. Rukovodstvo tzv. "Herceg – Bosne" i HVO htjeli su uništiti Armiju BIH na području Mostara i Hercegovine jer im je dobro smetala u ostvarivanju njihovih ciljeva. Njihov cilj je bio Hrvatska zajednica Heceg-Bosna potpuno etnički čista, koja bi se u perspektivi priključila matici Hrvatskoj.

Dok su muškarci odvođeni put stadiona i dalje u logore, dotle su se duge nepregledne kolone civila, pretežno žena i djece, istjeranih iz kreveta u ranu zoru, oskudno obučenih i bez igdje ičega u rukama kretale prema liniji razdvajanja dvije vojske na Bulevaru i protjerivane preko te linije na drugu stranu. Pri tom je dosta civila Bošnjaka ranjeno i pobijeno.

Ovakav način hapšenja civila nije mogao ostati nezapažen od strane španjolskih promatrača UNPROFOR-a.

Jedan dio ove akcije je snimljen i poslat u obliku TV slike u svijet.

Radio BIH, ratni studio Mostar, iako ometan, javljao se sa istinitim informacijama, o zbivanju u gradu. Ovaj radio javlja da postojbe HVO napadaju Komandu armije BIH i kompletan dio grada pod kontrolom Armije BIH. U isto vrijeme građanstvu se stalno obraća radio postaja Mostar sa "istinom" koju želi plasirati HVO i političko rukovodstvo "Herceg -Bosne". Oni govore da je Armija BIH napala kasarnu "Tihomir Mišić" na lijevoj obali Neretve, koja je još od oslobođenja os srpskog agresora bila u rukama HVO-e.

Takvim dezinformacijama su se smijali i vojnici HVO-e koji su u vrijeme početka napada HVO na Armiju BIH bili u toj kasarni na službi.

Niti ih je u to vrijeme napadao, niti se oko te kasarne bilo šta dešavalo. Ali "istina" je morala biti onakva kakvu su htjeli političari "Herceg - Bosne". Razlog za napad morao je biti opravdan.

Napadom na Armiju BIH, planskim odvođenjem muškaraca Bošnjaka u logore, protjerivanje kompletnih bošnjačkih familija na područu koja su bila pod kontrolom Armije BIH, HVO je započeo etničko čišćenje velikih razmjera.

Stanovi koji su ostajali prazni, odmah nakon protjerivanja stanara su temeljito opljačkani, a zatim stavljeni vlastima tzv. "Herceg - Bosne" na raspolaganje. Prilikom protjerivanja na liniji razdvajanja dosta civila je poginulo. Leševi su ležali i po nekoliko dana na ulici dok ih zarobljenici - logoraši, Bošnjaci ne bi izvukli. O svemu ovome postoje dokumenti i živi svjedoci ovih krvavih događaja.

Oni koji su bili protjerani, dolaskom u dio grada pod kontrolom Armije BiH pričali su o grozotama koje su preživjeli prilikom istjerivanja iz stanova, putem do linije, i pri samom prelasku preko linije razgraničenja.

Radio BiH, Ratni studio Mostar se oglasio sa lijeve strane Neretve i ove priče svjedoka su se mogle čuti i na lijevoj i na desnoj strani grada. HVO je i dalje ometao program Ratnog radija Mostar, ali se radio ponovo javljao sa novim informacijama, na novoj frekvenciji.

Na zahtjev svjetske javnosti i UNPROFOR-a izvršeno je puštanje zatvorenih Bošnjaka iz logora "Heliodrom" dok su neki drugi logori i dalje ostali ne otkriveni, kao npr. u Ljubuškom, Grudama, Čapljini itd. Ovo puštanje civila iz logora je izvršeno 12 - 15 dana nakon hapšenja.

Novo masovno hapšenje Bošnjak započelo je 30. juna 1993. godine, nakon što je Armija BiH osvojila Bijelo polje, Blagaj i Sjeverni logor, tj. kasarnu "Tihomir Mišić", kako je HVO zvao kasarnu "Sjeverni logor". Ali ovog puta to je vršeno bez mogućnosti saznanja javnosti. Tom prilikom nije bilo kolona civila po gradu koje vode vojnici. Sve se odvijalo planski, neopaženo od strane posmatrača. A oni su jedini mogli svjetskoj javnosti kazati pravu istinu.

Ovog je puta sabiranje uhapšenih Bošnjaka vršeno samo za jednu ili dvije zgrade bez panike, i uz izgovor da se isti privode radi informativnog razgovora i da će brzo biti vraćeni kućama. Zbog toga ni među uhapšenim nije bilo panike prilikom hapšenja.

Kad bi se na jednom mjestu sakupilo dovoljno Bošnjaka, dolazio bi autobus HVO-e i odvodio ih. Za strane posmatrače je to izgledalo kao da ljudi organizovano negdje odlaze, bez ikakve naznake hapšenja, a pogotovo ne nekakvog etničkog čišćenja. A nije bilo ni nikakvog otpora.

Na moju zgradu je došao red 01. 07. 1993 godine oko 12 sati. Policajci HVO su došli na vrata moga stana i samo me pitali kako mi je ime. Čim su "skontali" da je ime muslimansko, rekli su mi da siđem pred zgradu. Iz mog ulaza tada su izveli sve muškarce iznad 18 godina starosti.

U logore je u tih nekoliko dana odvedeno preko deset hiljada Bošnjaka starosti od 16 - 80 godina sa svih područja koja su bila pod kontrolom HVO. Autobus nas je vodio prema "Heliodromu" ali ga je patrola policije uputila prema Dretelju, pošto je logor "Heliodrom" već bio pun ko šipak i u njemu više nije bilo mjesta.

Tako sam došao u priliku da upoznam sve strahote logora "Dretelj" u kome je sa mnom boravilo oko 3.500 logoraša Bošnjaka.

Nakon 19 dana mučenja u koncentracionom logoru "Dretelj" prebačen sam sa još 150 logoraša u jednom kamionu pod ceradom u koncentracioni logor "Heliodrom". Prvo smo bili smješteni u sportsku dvoranu sa još 700 logoraša.

Nakon 21 dan prebačen sam u učionicu škole u kojoj je po učionicama i hodnicima bilo oko 1000 logoraša.

Iz logora smo uskoro počeli odlaziti na prisilni rad na prve borbene linije u gradu. Radeći jednom prilikom na liniji u Šantičevoj ulici, ranjen sam od gelera granate u glavu i jedva ostao živ. To je bilo 14. 08. 1993. godine. Tada su ranjena još dva logoraša koji su sa mnom radili.

Nakon što su mi "obradili" ranjenu glavu na "Kirurgiji" u Mostaru (stavili su mi tri kopče), prebačen sam u podrum zgrade Mašinskog fakulteta na "oporavak", sa još četiri ranjenika.

Tu smo proveli dva dana u smradu i prljavštini u uslovima koji su normalnom čovjeku nezamislivi i u kojima je nemoguće opstati. A u tim prostorijama su boravili logoraši koji su odatle odlazili na prisilni rad i uvečer se tu vraćali na spavanje.

Na radu na prvim linijama, za potrebe HVO, ranjeno je oko 800 logoraša, a poginulo oko 150. Ova evidencija je djelimično vođena od strane pojedinih logoraša u logoru, i to samo za one logoraše za koje se sigurno znalo da su poginuli.

A koliko je još logoraša "pojeo" mrak teško da će se ikad saznati.

Nakon 127 dana provedenih u školskom zatvoru prebačen sam u Centralni zatvor u logoru, gdje je bilo smješteno ukupno 912 logoraša. To se desilo nakon otpuštanja velikog broja logoraša iz logora u decembru mjesecu 1993. godine. Broj "912" je namiren po potrebi HVO, jer im je toliko "vojnika" trebalo za razmjenu za njihove zarobljene vojnike, koje je zarobila Armija BiH.

Svim logorašima u Centralnom zatvoru je data etiketa pripadnika armije BiH. Zvanične međunarodne organizacije i institucije su dobile spisak nas zatvorenika, kao pripadnika armije BiH. To je značilo da smo zarobljeni u borbi, na frontu sa puškom u ruci, u borbi protiv postojbi HVO i "Herceg - Bosne". Ove organizacije su vremenom uvidjele tu prevaru, ali se nisu upuštale u daljnje istraživanje, jer kako su rekli, za to nisu bili ovlašteni.

U Centralnom zatvoru je bilo i nervno bolesnih ljudi, maloljetnih i starijih osoba, tako da se i na prvi pogled moglo primjetiti da se radi o političkim igrama.

Pušten sam iz logora 19. 03. 1994. godine sa još oko 500 logoraša. U logorima "Herceg - Bosne" proveo sam ukupno 262 dana. U tih 262 dana tri puta sam doživljavao teške psihičke krize i jedva se izvlačio iz njih.

Vremenom smo dolazili do spoznaje da smo uhvaćeni, uhapšeni, izolovani jedino što smo Muslimani.

Razumni ljudi su nam pomogli voljom i vjerom da preživimo sve ove krize i da psihički zdravi napustimo logore. Nažalost, mnogima je trebao logor, pa da tek onda shvate koje su nacije i koje su vjere.

Najveću krizu u toku tamnovanja imao sam po dolasku iz Dretelja na Heliodrom. Zbog iscrpljenosti sam morao dobijati infuziju, kao i ostalih 100 logoraša koji su sa mnom došli iz Dretelja.

Drugu krizu sam proživio nakon ranjavanja, kad sam doživio maltretiranja najniže vrste, kad sam vidio da je za vonike HVO ljudski život Muslimana beznačajan.

Treću i najveću psihičku krizu sam imao nakon saznanja da mi je supruga doživjela nervni slom i da je smještena na "nervnom" odjelu mostarske bolnice. To se desilo kada su vojnici HVO došli da izbace iz stana moju familiju, suprugu i dva sina. Sinovi su se tom prilikom negdje sakrili. Vojnici su zaprijetili da će ih baciti sa balkona čim ih uhvate. Ovo mi je isprčao jedan logoraš koji je radio u gradu u blizini moje zgrade.

Nije mi znao reći gdje se djeca nalaze. Kad sam saznao ove užasne informacije pao sam u nesvijest. Doktor mi je davao neke posebne injekcije da dođem sebi.

Za planiranje i ostvarivanje etničkog čišćenja i stavljanja ljudi - civila u logore potrebno je dosta vremena, a posebno kod vojnika i "običnih" ljudi posijati mržnju razdora i nemogućnosti zajedničkog življenja sa ljudima druge nacionalnosti. Osobe koje su to planirale i izvele još se kriju od javnosti i pod maskom se šepure po prostorima koje još nazivaju "Herceg - Bosna". Računali su da će te akcije izvesti bez saznanja svjetske javnosti, plasirajući raznorazne dezinformacije, u cilju prikrivanja istine.

Ali ostali su živi svjedoci da svijetu i javnosti kažu istinu, da se krivci prozovu imenom i prezimenom i da se javno obznane i kazne.

Živim samo za jedan dan, kad će se na optužničkoj klupi naći ratni zločinci optuženi za sva zlodjela koje učiniše muslimanskom narodu. Sama pomisao da smo mi logoraši preživjeli sve te strahote, izazvaće kod tih zlikovaca vječitu bojaznost, pa makar ih ta kazna stigla i sa zakašnjenjem.

Na nama preživjelim ostaje da pričamo svojim pokoljenjima istinu o svim strahotama.

Da se nikad ne zaboravi. Možda ja lično neču dočekati da se svi zlikovci kazne, ali će to ostati u amanet narednim pokoljenjima Bošnjaka, da znaju imenom i prezimenom sve neprijatelje svoga naroda.

Radi ovog nastojim da se u narednim izlaganjima prisjetim svih pojedinosti koje su me pratile za vrijeme boravka u logorima. Zbog toga je ovo samo moje viđenje.

Viđenje očima jednog logoraša. Neko drugi će iste događaje vidjeti u drugom obliku, drugom svjetlu.

Cilj mi je, isključivo, da istinito pokažem događaje kojima sam bio neposredni svjedok. A o svim strahotama koje smo preživljavali postoje sigurno još hiljade svjedoka.

Zato bih volio da se i hiljade drugih svjedočenja nađu zapisana na papiru, dok ne budu zaboravljena.

Na početku izlaganja daćemo samo kratke napomene razvoja događaja od oslobođenja Mostara od četnika do napada postojbi HVO na Armiju BiH, kao i djelimično lično viđenje uzroka napada i provedenog etničkog čišćenja.

Sretan sam što mi je nakon svih zlostavljanja i maltretiranja po logorima, još ostao zdrav um i razum. U svetoj knjizi Kur'an sura V -32 stoji jasna poruka:

"Ako neko ubije nekoga koji nije ubio nikoga ili onoga koji na Zemlji nered ne čini - kao da je sve ljude poubijao, a ako bude uzrok da se nečiji život sačuva - kao da je svim ljudima život sačuvao".

Zbog toga se mi preživjeli logoraši, kao živi svjedoci svega što smo vidjeli i doživjeli, moramo boriti do kraja, da se svaki ratni zlikovac prepozna i imenuje. A svakoga za njegova nedjela čeka kazna koju ne može izbjeći.

IZMEĐU RATOVA

Rat u Bosni i Hercegovini, započet srpsko - crnogorskom agresijom na mladu i tek priznatu nezavisnu državu BIH, u prvoj godini trajanja u Mostaru može se podijeliti na dva sasvim različita dijela, a sa istim ciljem.

Prvi dio je počeo "tihom okupacijom" od strane bivše JNA koja je izvršena još u septembru 1991. godine, a otvoreni četnički napadi na grad su počeli nakon eksplozije "bombe - cisterne" 03. 04. 1992. godine, kod Sjevernog logora u Mostaru, i trajali su do polovine juna 1992. godine.

Četnici su "okupacijom" zauzeli kompletnu lijevu stranu grada, gledano nizvodno niz Neretvu, brda Hum i Orlovac na desnoj strani Neretve i kompletnu južnu industrisku zonu. Cilj im je bio da grad i stanovništvo u njemu potpuno unište, i da granicu Srbije postave na lijevoj obali Neretve.

Drugi dio rata u Mostaru je počeo 09. 05. 1993. godine napadom postojbi HVO na Armiju BiH, sa ciljem da unište i Armiju i sve muslimansko u Mostaru i da granicu "Herceg - Bosne" postave na desnoj obali Neretve. Dva različita neprijatelja, a cilj isti. Uništiti Muslimane - Bošnjake.

Četnici su grad zasipali granatama dan i noć.

Neko je tada rekao da je u ta dva mjeseca rata na Mostar palo više granata nego na Vukovar. Za svjetsku javnost bijaše samo interesantno kad četnici bijahu protjerani iz doline Neretve. Mostar je oslobođen, ali ne osta slobodan.

Granate su prelijetale čvrste linije branioca i ubijale civile u gradu. Odbranu grada obavi Mostarski bataljon uz podršku vojske HVO.

Borci "Bataljona" bijahu pretežno Bošnjaci. Dobar dio Bošnjaka iz grada i šire okolice bijaše organizovan u odbrani zajedno sa Hrvatima, kroz jedinice HVO.

To je tad bilo tako i niko nije pravio ni pitanje ni problem od toga. Važno je bilo samo protjerati četnike.

Oslobođenjem, stvara se paralelno i politička i vojna vlast. HVO i tzv. "Herceg - Bosna" se protežiraju na svakom koraku. U Mostaru se uspostavlja vlast HVO, a da narod niko ništa nije pitao.

Tadašnje rukovodstvo SDA ugovorom predade HDZ - u i odbranu i vlast u gradu. A narodu će biti onako kako je potpisano.

I bošnjački narod uskoro sazna šta je to i civilna i vojna vlast HVO. Ni koraka se nije moglo napraviti, a da se ne pita HVO. HVO je bio sve. Ustvari, sve se desilo tako brzo da narod nije mogao sebi da dođe od čuda.

A šta bi god pokušao ispriječio bi se HVO. Pokušalo se tad, po oslobođenju od četnika za zajedničkom vladom u gradu, ali tu i takvu vladu s Bošnjacima nisu htjeli. Cilj ove vlasti bila je Hrvatska zajednica "Herceg - Bosna".

I vlada HVO uskoro ostaje bez Bošnjaka. Bošnjaci su pažnju usmjerili ka razvijanju organa Republike Bosne i Hercegovine i Armije BiH kao i obnovi dijela grada na lijevoj obali, te Donje Mahale i Cernice na desnoj strani. A taj dio Mostara je bio najviše stradao u ratu sa četnicima.

Mostovi u gradu su bili srušeni. Svi osim Starog mosta. On ostade u zadnjem trenutku, čudom spašen.

Poslovni centar Mostara od Robne kuće HIT niz Korzo, te Cernicom, pa preko Musale, Fejićevom i Titovom bijaše potpuno izgorio. Sve uništeno. Sve što je bilo važno u Mostaru, bilo je upravo tu.

A i SOKO i Aluminijski i ŠIPAD i Predionica su bili dva mjeseca u rukama četnika i sve što je vrijedilo u njima bilo je opljačkano.

Narod je polagano kad bi to granatiranje dozvoljavalo popravljao srušene i zapaljene kuće, a na spavanju se zbijao po stanovima, kod rodbine na desnoj strani grada koja bijaše puno manje srušena.

A dosta žena i djece bijahu izbjeglice na moru, od Ploča do Rijeke.

Sa oslobođenjem od četnika, Mostar preplavi rijeka izbjeglica Bošnjaka, protjeranih iz Gacka, Nevesinja i Podveležja.

Vojska i Armija i HVO, u to vrijeme je odlično odrađivala svoj dio posla na stabilnim linijama od Rodoča preko Bijelog Polja, Podveležja, Vranjevića i dalje prema Stocu.

U gradu poče obnova života i rada. Počeše raditi trgovine i kafići.

Hrvatski dinar dođe u opticaj. Ustanove i preduzeća počeše raditi. Ali na posao su mogli doći samo ljudi po pozivu. Ostali moraju na čekanje.

Politika je obrađivala svoj dio posla.

Na rukovodeća mjesta počeše se postavljati samo probrani Hrvati ili poneki "provjereni" Bošnjak. Na "obična" radna smjesta referenata počeše pristizati "stručnjaci" iz Zapadne Hercegovine.

Narod poče bivati sve više i više nezadovoljan običnim stvarima.

Četničke granate sa Podveležja padale su svakodnevno i nisu dozvoljavale da se puno misli.

Trebalo je sačuvati glavu na ramenima. A uz detonaciju granata, u gradu su se dešavale vrlo čudne stvari.

Ljudi su bili okrenuti čuvanju linija prema četnicima, jer je potencijalna opasnost stalno postojala. A povratkom kućama ljudi su uviđali da se dešavaju stvari za koje se niti bore niti su im bile ideja vodilja.

Jedinstvena, nedjeljiva, nezavisna Bosna i Hercegovina u međunarodno priznatim granicama nije bila po mjeri čelnika "Herceg - Bosne". Oni su imali ideju

Hrvatske zajednice "Herceg - Bosne", koja bi se kasnije priključila Hrvatskoj. Ta ideja je bila debelo provođena, gdje se god stiglo.

Pokušalo se, u novembru, sa još jednom zajedničkom akcijom na protjerivanju četnika sa brda.

Slijedile su odmazde: četničke granate po gradu i još više poginulih civila.

Lagano sa radom kreću SOKO i Aluminijski. Po nekoliko autobusa bi ujutro odvozilo radnike na poso. To je bio početak. Bar da krene.

U isto vrijeme se obnavlja kulturni život u gradu. "Preporod" poče sa popodnevnim priredbama sa sevdalinkama i recitacijama. Sat vremena za dušu i sjećanje.

Sala kina "Partizan" bila bi dupke puna kad bi se održavao neki program. Ljudska duša bijaše željna slobode i gladna kulture. Ramazan 1993. godine je bio u Mostaru kakav odavno nije. U Đačkom domu, velika sala je bila uređena kao džamija. U vrijeme teravije bi bila dupke puna. Uveče bi zasvijetlili kandilji sa visokog stuba, koji je zamjenjivao munaru. A dosta munara u gradu bijaše srušeno u "četničkom" ratu. Kroz Mahalu i Cernicu se vijorilo na stotine zastava sa ljiljanima.

Izgradi se i pusti za korištenje pješački most na Kamenici.

Ti mjeseci bijahu nešto najljepše što se moglo doživjeti u ratu, u Mostaru. Vrijeme procvata i kulture i vjere. Nadali smo se nečem još boljem. A to bolje nikako nije dolazilo. Počeše stizati vijesti o napadima HVO na Armiju BiH, u srednjoj Bosni i o krvavim sukobima. Pričalo se o Prozoru, pa o Gornjem Vakufu, pa Vitezu i Ahmićima. O krvi i masakrima. Pričalo se, a računali smo i nadali se, da neće puknuti u Mostaru.

Nadali se, a strepili. Jer ako pukne, biće gore nego igdje, i gore nego ikad. Godinama i decenijama se neće smiriti. A situacija je bila sve beznadežnija.

Nad glavom pitanje. Šta ako pukne? Kud?

Organizovano nema ništa. Nema instrukcija. Osjećamo se prepušteni sami sebi i kako se ko snađe. A grad izmješan u potpunosti. I još prepun vojske. Dvije vojske i dvije komande.

A te dvije vojske već ratuju u Bosni jedna protiv druge. Počeše momci, Hrvati, stizati u sanducima iz Srednje Bosne. Sve više i više u gradu se poče nazirati linija razdvajanja, koja ide starom "štrekom".

Lijeva strana iza te linije gledano nizvodno Neretvom poče bivati vremenom sve homogenija.

Šantićeva, Cernica, Donja Mahala. Linija ide Bulevarom.

Dosta Hrvata vremenom poče preseljavati na desnu stranu grada. I to nam bijaše neki znak.

To smo već doživjeli od Srba prošle godine. A opet smo se nadali: neće valjda.

Poče gradnja mosta između Bristola i Neretve. Željezna ružna konstrukcija.

A narod oduševljen. Ako se gradi neće se pucati. Mislili smo? Prati se gradnja i napredovanje svakog milimetra mosta. Ali taj most puno ne interesuje hrvatski narod u Mostaru.

"Armija gradi nekakav most na Musali" čuo sam jednom od jednog Hrvata, koga sam dotle smatrao umjerenim.

A nije ga gradila Armija, nego Evropa. I kad biješe završen visoko na njemu se zavijori plava zastava Ujedinjeni nacija.

Bošnjacima biješe sve teže i teže dobiti "papir" za odlazak u Hrvatsku, u posjetu familiji. Dosta žena i djece bijahu tamo, a očevi i muževi su u Mostaru držali liniju prema četnicima. U gradu se pojavljuju pojedinačne čarke.

U početku obostrano 19. 04. 1993. godine buknulo je. HVO zapuca na Armiju u zgradi Hotela "Mostar". Armija na desnoj strani grada je smetala HVO-u. Posebno Komanda IV korpusa Armije BiH u zgradi "Vranice". Sa Gimnazije se oglasi snajper i u Cernici poginu troje ljudi ni krivih ni dužnih.

U gradu je UNPFOFOR. Svijetska javnost sazna brzo za ove događaje i situacija primiri za dva dana.

Uspostavi se zajednička kontrola linijom od Doma penzionera do Šemovca. Civili su još mogli nesmetano prelaziti preko ove linije.

Bijaše, početak maja. Najljepše vrijeme u Mostaru. Šetali smo olistalim gradom u majicama kratkih rukava. Na Rondou i na Lenjinovom šetalištu bilo je malo šetača. Ispred kuće Ede Bajrama sjedili su Jukini vojnici. Gledali su nas kao u čudu kako šetamo. Gimnazija biješe mirna. Prođosmo Krpićevom. Pravcem kud su letjeli meci snajpera samo prije dva dana.

Poginu Bekir.

Za Prvi maj pođosmo na izlet u Donju Mahalu. Sjećali smo se prijašnjih majeva. More, Neum, Dubrovnik, Split. A sad Mahala. I to pješke. Kao u stara dobra vremena Kod rodbine na pitu krompiraču i kahvu, a biješe i po jedna travarica. Ponadasmo se da je ono što je puklo prošlo i da neće više.

Ne bi zadugo.

Čovjeku se mučilo u stomaku kad bi vidio crnu uniformu na Aveniji ili Radićevoj. Te uniforme su bile izazivačke. Po facama smo vidjeli da ih nose momci koji nisu iz Mostara, a naglasak im je bio ili zapadno-hercegovački ili dalmatinski ili hrvatski. Šepurili su se gradom i ispred komande Armije.

Vojske u gradu su bile dobro izmješane. Sve jedno preko drugog. A po stanovima još stotine pripadnika Armije sa svojim familijama.

Grad sa dvije vojske, dvije komande, i sa dva suprotna cilja ne može opstati. I puče 9. maja u 4.50 ujutro.

Granate poletješe sa desne strane na lijevu. Granate poletješe prema Komandi korpusa u "Vranici". HVO započe "konačni" obračun sa Armijom u Mostaru. I borba za etnički čistu desnu obalu Nerteve, za etnički čistu "Herceg - Bosnu".

GENOCID I EXODUS

Prve granate još nisu ni pale na zemlju 9. maja ujutro, a nepregledne kolone civila Bošnjaka, pretežno žena i djece, i pokojeg muškarca, slijevala se ulicom Matije Gupca ka Šemovcu i ispod mosta na Gradskoj magistrali pristizale u Mahalu.

Pod okriljem noći su bojovnici HVO i HV upadali u stambene zgrade po Đikovini i Panjevini, po Balinovcu, Zahumu i Pothumu i izvodili žene i djecu u spavačicama i gonili dalje ka Mahali. Bez igdje ičega.

Muškarci su odvajani i odvođeni u drugom pravcu. Istovremeno je ista akcija započeta i po Aveniji, Centru II, Rondou. Hiljade muškaraca Bošnjaka od 18 do 80 godina su vođeni do igrališta "Veleža", i po uzoru na fašističke diktature Pinočea i sličnih, sportska igrališta postadoše tamnice.

Odatle su autobusima i kamionima muškarci prebacivani na Heliodrom preko Balinovca i Kobilovače niz Vardu u Rodoč, u logor "Heliodrom".

U gradu se oformi privatni logor u podrumima "fakulteta" gdje je bila smještena policija HVO.

Napad potraja dva dana i dvije noći. Zgrada "Vranice" u kojoj je bila komanda Korpusa Armije BiH tučena je svim mogućim naoružanjem. Bojovnici HVO najposlije zapališe kompletnu zgradu. Branioci komande su pružali snažan otpor, ali agresor bijeaše nadmoćniji. Komanda pade.

Zarobili su svega petnaestak boraca Armije, branilaca Komande. Ostali su se spasili presvlačenjem u civilna odijela i miješanjem sa civilima koji su bili po podrumima u susjednim zgradama i koji nisu bili odvedeni u logor. Šta se još desilo? Pošto je napad izveden u noći sa subote na nedelju u stanovima na desnoj strani grada bilo je više stotina pripadnika Armije. Došli su kući na konak, da se okupaju i presvuku, da budu malo sa familijom. Velika većina tih boraca bijaše, također, uhapšena i odvedena na Heliodrom. Nikakve veze i spone ne bijaše među tolikim borcima. Praktično su ih bojovnici HVO izvodili jednog po jednog, pošto bi im prethodno upali u stan i oduzeli oružje. Pojedinačni otpori su svirepo kažnjavani. Tom prilikom je dosta pripadnika Armije ubijeno na kućnom pragu.

Plan čelnika HVO i "Herceg - Bosne" bio je do detalja razrađen, ali nisu uspjeli zatvoriti u potpunosti oči javnosti.

U ta dva dana napada na Komandu Armije, na sve moguće načine ometanje rada Radija RTV BiH, Ratnog studija Mostar koji je davao istinite informacije

o toku napada. Istovremeno je Radio postaja Mostar koja je bila radio "Herceg - Bosne" davala lažne informacije da je napad počela Armija i da HVO mora "snažno" uzvratiti.

Pozivani su Bošnjaci i pripadnici Armije da se predaju, da im neće biti ništa, da izvjese bijele zastave na prozore, itd.

Sve su to bile gnusne laži koje je narod odmah prozreo.

Informacija se tražila na Ratnom radiju, ali je taj bio ometan i morao je vrlo često mijenjati frekvenciju na kojoj se mogao čuti, a narod se snalazio, nalazio te nove frekvencije i slušao. Tada se mogao gledati samo televiziski program HTV. Program RTV BiH bio je prekinut još od maja 1992. kad su četnici zauzeli repetitor na Veleži. Ono što je bilo očigledno i što nije moglo biti sakriveno, pojavi se u emisiji "Slikom na sliku". Neko je ipak uspio snimiti stadion i hiljade ljudi kako leže na travi i tu sliku poslati u svijet.

Ništa se ne može sakriti, a pogotovo istina.

Po hitnom postupku u Međugorju se 19. maja sastadoše predsjednici Izetbegović i Tuđman, te Owen i ostala svjetska elita. "Pade" dogovor da se potpiše primirje i da se svi civili iz logora puste kućama. Poslije desetak dana zatočeništva vratiše se hiljade Bošnjaka kućama. Opet na desnu stranu (?). Pričali su o strahotama koje su doživjeli u tih "malo" dana.

"Ne daj, bože, nikome". Iz zatvora na "fakultetu" se čulo zapomaganje i jauci zatvorenih.

Tu su odvedeni i zarobljeni borci u zgradi Komande. Dosta mladih djevojaka Bošnjakinja je tih dana uhapšeno, dovedeno na "fakultet" i tu silovano.

Linija Šantičeva - Bulevar - Šemovac bila je neprohodna. Nakon potpisivanja primirja UNPROFOR je uspostavio autobusnu liniju i nešto žena i djece se vrati u stanove na desnoj strani, a sa njima i jedan broj Hrvata. Tom prilikom jedan broj Bošnjaka pređe sa desne strane na lijevu.

A na liniji razdvajanja rat. Gusti dimovi od zapaljenih zgrada dizali su se do neba. Teške borbe su se u to vrijeme vodile u Šantićevoj ulici, pa na cijeloj dužini Bulevara. HVO je pokušavao prodrijeti do Neretve, kako bi ovladao kompletnom desnom stranom Neretve na području Mostara. Njihov cilj je bio samo obala Neretve.

"Herceg - Bosna" do Neretve?

A lijevu su mislili "poravnati" i sve živo pobiti. Pokušali su, ali nisu uspjeli. Hrabri borci Armije čvrsto su branili tu liniju. Tu gdje je linija razdvajanja uspostavljena 9. maja ujutro, zadržala se dugo vremena i nikad nije ni centimetra pomjerena.

Iza 9. maja Bošnjaci na desnoj strani izgubiše sva prava. Bili su "stoka" za klanje i "divljač" za odstrijel.

Radijus kretanja po danu se suzi na Aveniju i Tržnicu. Izlazilo bi se vani u dva tri prijepodnevna sata, da se vidi ko je još ostao.

Uvečer bi bio policijski sat. Za civile nije bilo kretanja, a bande su se kretale gradom i birale ciljeve pljačke. Prvo su pljačkani automobili. Dolazili bi na vrata i tražili da im se dadne ključ od tačno određenog auta. Informacije su vjerovatno

dobijali od "dobrih" komšija. Zatim počeše noćni upadi u stanove. Stanovi su sistematski ispražnjivani.

Kompletna familija bi bila dovedena do linije razdvajanja i uz pucnjavu protjerana na suprotnu stranu. Zatim bi se pljačkaši vraćali u prazne stanove i uzimali stvari. Prvo one skuplje i manje, a zatim počeše pritjerivati kamione i odvoziti kompletne namještaje. Na meti su im bili ugledniji ljudi i svi oni koji su imali nekog u Armiji na lijevoj strani.

Dosta takvih ljudi bijaše izvedeno iz stanova i odvedeno u noć, a da im se više nikad za trag nije saznalo. A dosta leševa je pronađeno uz prilazne puteve Mostaru. Jedni su ubijali, a drugi su pronalazili leševe. U ljude se uvlačio strah. Noćni krici su parali tišinu, te rafalne pucnje i detonacije na liniji razdvajanja.

Počeše odlasci kompletnih familija u inostranstvo. Prvi odoše oni koji su osjetili "logor" u onih desetak dana maja.

Po danu je opet bilo kako-tako. Nije bilo upada u stanove, a ljudi su izbjegavali susrete sa uniformisanima.

Na zidu, na Aveniji sjedilo je na stotine ljudi i razgovaralo. Tu su se razmjenjivale informacije o protjeranim, ubijenim i o onima koji su otputovali. Raspitivalo se o načinu dobivanja dozvola za odlazak u inostranstvo, ali isto tako dobijale su se i informacije o hiljadu problema uz put.

Najteže je bilo izaći iz Mostara, pa onda preći preko "granice" "Herceg - Bosne" u Hrvatsku, a problema je bilo čak i do Zadra. I u Zagrebu je kretanje, također, bilo opasno. Po Zagrebu su provođene racije i hapšeni Bošnjaci i vraćani u logore "Herceg - Bosne" ili "oblačeni" i slani na front u Bosnu!

Vijesti su stizale od onih koji su stigli do Zagreba. Brzo prostrujaše informacije o "agencijama" (!) koje vode Bošnjake za Švedsku, Norvešku i Dansku. Za Njemačku su trebali papiri. Odluka je bila teška. Otići i sve ostaviti. Ili čekati u stanu da dođu razulareni bojovnici, koji nikome račune ne polažu, i da rade sa tobom i familijom šta im je volja. Ako ostaviš sve i odeš, spašavaš glavu, a ako ostaneš, ne znaš šta te čeka. Ustvari znaš, ali nadaš se nečemu. A opet znaš da to čemu se nadaš neće doći.

Krici žena i plač djece, rafali i psovke su svaku noć odjekivali haustorima susjednih zgrada. Spavanja nije bilo. Čekalo se kad će doći red na zgradu u kojoj stanuješ. Beznađe na desnoj strani.

Može li išta Armija?

Kako, kad je u obruču. Na liniji, na Podveležju još su bili četnici koji su uživali posmatrajući kako se međusobno biju dojučerašnji saveznici.

Na jugu linija bijeşe Biščem do Bune. Na sjeveru linija bijaše u Sutini i u kasarni "Sjeverni logor" koja je bila visećim mostom povezana sa desnom stranom Neretve. Na desnoj strani linija je išla Šantićevom, pa kraj Hita, pa dalje Bulevarom do Šemovca. Sve 10 do 15 metara jedni od drugih.

HVO je bio na Humu i odatle je pucano po lijevoj strani, po Donjoj Mahali i Cernici, svim i svačim. Dalje se linija spuštala do Čekrka i Rodoča, pa do Neretve. Obruč stegnut. Niotkud pomoći. Oružja, municije i hrane samo onoliko koliko se zateklo.

A plan HVO bijaše: "Sravniti sa zemljom sve bošnjačko i sve ono što drži Armija". Znači: I Šantičevu i Bulevar i Cernicu i Donju Mahalu i kompletnu lijevu stranu grada.

Hej bolan!

Bojovnici hoće preko linije. A da bi se prešlo preko linije treba poginuti. Svakodnevno je sahranjivano desetine mladića iz Cima, Ilića, a kamioni su odvozili mrtve put Zapadne Hercegovine, Dalmacije i Hrvatske.

Isto tako na lijevoj strani, bivši gradski parkovi postadoše Šehitluci. A nakon svake sahrane na desnoj strani stradali bi novi nevini civili. Kolone su protjerivane preko linije. Dosta civila nije uspjelo ni doći blizu linije. Stigao bi ih rafal iza leđa. Preostalim Bošnjacima na desnoj strani biješe sve teže i teže. Strah se uvlačio pod kožu, a da nije više bilo mjesta gdje da se uvuče. Potajno bi se slušale vijesti sa Ratnog studija, koji je i dalje bio stalno ometan. A narod se snalazio.

30. juna opet pucnjava u rano jutro i južno i sjeverno od grada. Sjeverni logor gori. Stiže vijest da je Armija oslobodila kompletno Bijelo Polje, zauzela kasarnu Sjeverni logor. Južno je oslobodila sve do Blagaja i Malog Polja.

Saznadosmo da je poginuo Hujka komandant i još dosta boraca Armije.

Obruč kojim je Armija bila stegnuta u Mostaru morao je puknuti. Znali smo to čitavo vrijeme. Nadali smo se da će prihvatiti bar dio desne strane grada. Preko linije razdvajanja nije se moglo. Radovali su nas uspjesi Armije, i da nije klonula duhom. Bili smo oduševljeni. Ali primjetismo da u gradu nema UNPROFORA. Obuze nas jeza. Po nalogu HVO morali su napustiti grad. Rečeno im je da više nisu potrebni, i da im više niko ne garantuje sigurnost. Civili Bošnjaci ostadoše prepušteni sami sebi. Bez igdje ikoga.

I počeše "orgije"!...

HAPŠENJE

Svanjivanjem jutra 30. 06. 1993. godine, oslobođenjem Bijelog Polja i šireg područja Blagaja, u Mostaru poče novi talas hapšenja muškaraca bošnjačke nacionalnosti. Ovog puta bijaše to naredba tzv. "Herceg - Bosne" bolje i perfidnije planirana. Bez velikih nasilnih radnji, bez masovnih kolona. Neprimjetno za nekoga, ko nije bio upućen u radnju koja se obavlja. Prethodna hapšenja i protjerivanja kompletnih familija vršena su u grupama, bila su praćena fizičkim maltretiranjima, pa čak i ubistvima.

Protjerivanja su vršena pod okriljem noći, otprilike 100 do 200 civila na noć. Muškarci su odvođeni u nepoznatim pravcima, a preko linije su prebacivane žene, djeca i iznemogle starije osobe. Leševi ubijenih civila su ostajali danima na liniji. Nesnosni smrad se širio okolinom i mješao sa mirisom paljevine i baruta.

Kasnije su te leševe sa prve linije izvlačili zarobljenici logoraši, Bošnjaci. Strani promatrači su ovo uvidjeli na vrijeme i sa tim se moralo prestati.

A sad je trebalo postići isti rezultat, ali neopaženo od stranih posmatrača: UNPROFORA I UNHCRA i Međunarodnog Crvenog križa.

Sve je ovo bilo u sklopu planskog etničkog čišćenja cijele teritorije koju je kontrolisao HVO, do desne obale Neretve.

Slušajući vijesti o napredovanju Armije, bilo nam je drago u duši, a oko srca se stezala zebnja. Znali smo šta nas čeka. Samo očekivati trenutak kad će se na vratima pojaviti bojovnici HVO. Kako se samo čovjek može osjećati bespomoćan u takvim trenutcima. Svjesni smo bili da ćemo završiti na Heliodromu, ili ko zna gdje drugo. Možda i u nekakvom "đerizu" pored puta.

Oni koji će doći po nas nikome ne odgovaraju. Što nas više odvedu iz stanova, a manje dovedu u logor, za njih je veći uspjeh. I po stotinu puta smo razmišljali: Zašto?

Zar je za krvnike jedini dovoljan i potreban razlog to što smo druge nacionalnosti.

Još jedno pitanje je stalno bilo u zraku.

Zar je bilo dovoljno samo nekoliko mjeseci da se tako okrenu i izopače dojučerašnje "dobre" komšije sa kojima smo se zajedno borili protiv četnika do prije samo mjesec ili dva dana?

Zar ljudska mržnja može doći do tog nivoa da ljude druge nacionalnosti ne može ni očima gledati?

Zar čovjek čovjeka može tako, bez konkretne krivice ponižavati, ubijati?

Ovo je "smišljano" u radionicama puno duže vremena, nego što su ova nekolika zadnja mjeseca, kad je djelo izbilo na vidjelo. A kako su nam se samo "uvlačili" kad smo zajednički tjerali četnike iz doline Neretve. Jesu li ovo iste one komšije i jesu li ovo uopšte isti oni ljudi?

A mi nismo ništa loše ni mislili, a kamoli radili. Ili smo mi samo tako mislili?

Hapšenje je započeto po kvartovima i znalo se po tempu hapšenja kad će doći red na našu zgradu i na naš ulaz. Znali smo isto tako da po nas neće doći toga dana!?

Osnovne stvari, nešto veša i pribora za ličnu higijenu, smo bili odavno spakovali u nekoliko kesa. Te kese su stalno bile u kući na dohvat ruke.

Danima smo spavali komplet obučeni. Prethotnih dana se nije znalo kad će bojovnici upasti u stan i potjerati kompletnu familiju preko linije na lijevu stranu.

"Što ne dođoše po nas prije, i što nas ne protjeraše"? razmišljo sam.

Bar bi kompletna familija bila zajedno. A sad, ovo je i drugačije i opasnije. Muškarce odvode, a žene sa djecom ostaju u stanovima. "Šta će biti sa njima?" razmišljao sam i nastojao ostati pribran i tačno odvaganim riječima razgovarati i sa suprugom i sa oba sina. Danima smo bili kompletno obučeni, tako spavali. Gledao sam u Amela. Sedamnaest mu je godina. Razrastao se.

Neće valjda i njega sa mnom! okretao sam glavu u stranu da mi ne bi vidjeli suze u očima. Grlo se sušilo. A trebaš ostati hrabar, i ne pokazati strah i bojazan pred djecom. Oko podne sam prešao kod komšije Bošnjaka, Saše, koga smo zvali Koka. Morao sam izmijeniti nekoliko riječi sa nekim. Uostalom i Koka je u istoj situaciji, mislio je isto što i ja. Iste dileme i razmišljanja mučile su i njega.

- Bježat se nema kud - reče Koka - a neka sa mnom bude isto što i sa mojom braćom i svim Bošnjacima. Vidiš li šta se radi? A ne možemo mi sad ništa.

Neka nas vode, pa šta nam dragi Bog dadne. Malo mi lahnu kad čuh ovakvo Kokino razmišljanje. Čitavo popodne dobijali smo informacije u kojoj zgradi je završeno hapšenje i odvođenje. Informacije su nam donosila djeca, koja su kao nezainteresovano igrala u dvorištu, a pratili sve. Čim bi vidjeli da je neka zgrada ispražnjena dotrčavali bi i kazivali šta su vidjeli.

Te večeri hapšenje i odvođenje je bilo završeno sa zgradom koju smo zvali "Mostarka". Znači, eto ih sutra kod nas. Kako čovjeka obuzme osjećaj nemoći i krivice što je to tako. Stotinu puta pomislio sam:

Pa zar baš ništa ne možemo učiniti?

A bio sam svjestan da bi svaki takav pokušaj tragično završio. I po onoga ko bi pokušao, i po čitavu njegovu familiju. Pomisao na familiju me je smirivala da takve misli, čak kao i pokušaj, obacujem od sebe. Svaki nepromišljen pokušaj bio bio samoubistvo za čitavu familiju. Smrtna kazna.

Jedan događaj od toga dana mi je stalno u glavi. Oko dva sata popodne pozva me Kokina žena na kafu kod njih. Kada sam ušao vidio sam njegovog brata Arifa kako uzbuđen priča.

- Sinoć oko deset sati u moju zgradu su upali naoružani vojnici. Rasporedili su se po trojica po stanovima i počeli premetačinu. Tražili su skriveno oružje. Počeli su lupati na moja vrata čim su pročitali bošnjačko ime na njima. Otvorio sam. Upali su u stan iodmah sa vrata naredili mi da sa ženom i djecom uđem u WC.

Zaključali su nas i rekli nam da ne pokušavamo izlaziti dok oni ne obave "neki" posao.

Znao sam da su došli da pljačkaju, ali sam se bojajo gorih stvari. Nakon pola sata pozvali su me da izađem. Stavili su mi nož pod grlo. Psovali su i pitali gdje sam sakrio pare. Zatim su mi ugurali cjev pištolja.

"Vadi pare na sunce" - zaurlao je jedan od njih.

Imao sam nešto para kod sebe i dao im sve. Nije im bilo dovoljno. Opet su ponovili prijetnje. Kad su konačno shvatili da nemam više para naredili su mi da ponovo uđem u WC, i da ne smijem ni slučajno izaći ni pogledati šta rade. Bilo mi je svejedno. Iz stana se čulo organje i lupanje. Nešto su vukli i iznosili. Skamenjeni, čekali smo zatvoreni u WC - u šta će dalje biti.

Nakon dva-tri sata nije se u stanu ništa više čulo.

Sačekao sam još jedno vrijeme i otvorio vrata od WC. Bojao sam se da još koji od njih ostao u stanu. Nije bilo nikog. I nije više bilo ništa u stanu. Za ta dva-tri sata su ispraznili kompletan stan. Svaki komad namještaja. Stan je bio potpuno prazan. Kao ono, kad čovjek dođe da useli u novi stan, pa u stanu nema ništa. Ali, fala Bogu bili smo živi. Čuo sam galamu pred ulazom. Pogledao sam kroz prozor. Bojovnici su se međusobno svađali oko podjele plijena. Pred ulazom je bio parkiran kamion pun namještaja. Jutros sam saznao da su svi stanovi u našem ulazu opljačkani. Arif završi svoje kazivanje i još dodade:

"Sretan je onaj ko je protjeran na lijevu stranu, i pri tom ostao živ".

Vratio sam se u svoj stan, htio sam u njemu još malo sjediti. Kao da sam predosjećao da to više neću zadugo. Razmišljao sam o Arifovoj priči. Zar je i pljačka stanova u planu etničkog čišćenja. Ili su lude glave dale slobodu izvršiocima ovog plana da protjeraju i hapse Bošnjake, a nagrada im je ono što opljačkaju.

A pravac opljačkanim stvarima je bio: Zapadna Hercegovina.

Sjedio sam sa svojom čeljadi i čekao. Ne znam šta sam čekao, ali sam se zbog nemoći i nemogućnosti pružanja bilo kakvog otpora osjećao vrlo bijedno. Nastojao sam pribrano razgovarati sa suprugom koja je i prije ovih događaja bila dobro narušenog zdravlja.

Ovi događaji su je sad dokusurili. Više sam razmišljao šta će biti sa njom i djecom, nego sa mnom, kad me odvedu. Nastojao sam naći utjehu, govoreći da će biti sve u redu. Kako bude ostalim hiljadama, braći Bošnjacima, neka bude i meni.

Djeca su bila dosta pribrana. Odavno ih nisam vidio u pidžami. Tako je bilo i ove noći. Stalno su bili spremni za polazak.

Noć je bila strašno duga i naporna. Vani je bilo neobično mirno. Čak se nisu ni čuli uobičajni pucnji sa linije, koje sam skoro vidio sa balkona moga stana na sedmom spratu. Znali smo da ove noći neće biti noćnih posjeta bojovnika.

Sad treba obaviti hapšenje, a stanove će poslije. Polagano, jedan po jedan. Kako koji dođe na red. Prvo treba muškarce odvojiti, a sa ženama i djecom če se lahko poslije.

Odmah po svanjivanju saznali smo da je nastavljeno hapšenje po stanovima.

Oko 12.00 sati sa prozora sam primijetio da su bojovnici stigli do naše zgrade. Kokina supruga Nada uleti u naš stan i reče:

- Evo ih u našem ulazu.

Bila je sva izgubljena i preplašena. Nastojao sam biti što pribraniji. Rekao sam supruzi i sinovima da budu hrabri u ovim trenucima i da neprave paniku niti ikakve gluposti, jer svakako im ne mogu ništa pomoći. Starijeg sina sam poslao u sobu i rekao mu da sjedne, da bi izgledao što manji. Gutao sam pljuvačku jer mi se grlo strasno sušilo. Još sam im rekao:

- Neka bude meni kao i ostalima.

U to se začu zvono, pa lupanje na vratima i naredba:

"Otvori"!

Otvorio sam vrata i ugledao trojicu naoružanih bojovnika.

Kako se zoveš? - upitao me je jedan, iako je bilo jasno da je pozvonio nakon što je prvo pročitao moje ime na vratima i vidio da sam musliman Bošnjak.

Odgovorio sam na postavljeno pitanje, a ovaj mi tada reče:

- Morate poći sa nama.

- Zašto? - upitao sam.

- Ovo je naredba. Moram Vas privesti radi ispitivanja i provjere. Nakon toga ćemo Vas vratiti kući.

- Ima li ovdje još odraslih muškaraca Muslimana? - upita jedan od bojovnika i pored mene prođe u stan. Obišao je dnevni boravak i jednu sobu i razledao okolo. Zatim je ušao u sobu gdje je sjedio Amel.

- Koliko ti je godina? - upita

- Sedamnaest.

- Neka mali ostane - reče onaj koji je prvo sa mnom razgovarao - a stari neka za dvije minute bude pred ulazom.

Bio sam sretan što Amela nisu poveli. U tim momentima nisam ni mislio na sebe i šta dalje me čeka. Zajedno sa Kokom i Kadrijom sišao sam pred ulaz. Vani je bila gužva. Muškarci iz ostalih ulaza zgrade su izlazili i stajali po grupama.

Vidio sam komšije: Jusufa Mahmutovića i sina mu Semira, zatim Mustafu Čustovića, pa Mustafu Begovića koga smo zvali Caki, pa još jednog Mustafu, pa Gušića, pa Spahu i još dosta poznatih, ali im imena, nažalost, nisam znao, a znao sam da su svi od reda Bošnjaci.

Primijetih da grupama prilaze i neke komšije Hrvati i nešto razgovaraju. Najglasniji je bio Hrkač Nikica koga sam čuo kako govori:

- Ne brinite ništa, vode vas samo na provjeru. Brzo ćete se vratiti!

Valjda je čuo kako su bojovnici govorili, ili je to bila taktika da nas malo smiri. Neki čak i povjerovaše u to što su čuli. Ja, ne!

Kad nas se skupilo dovoljan broj, vjerovatno su bojovnici znali taj broj, rekoše nam da se poredamo dva po dva i da krenemo za jednim od njih. Pošli smo ispred

zgrade i krenuli prema Tržnici. Dok je kolona lagano išla, zaustavi se jedno auto pored nas, unutra su bila dvojica momčića u uniformama HVO. Iz auta začusmo kako suvozač urla:

- Šta ih vodite? Pobite Balije odmah!

Odmah u startu nismo odmakli ni desetinu koraka od kuće, vidjeli smo da nam se dobro ne piše, nismo još ni naslućivali kakav će biti kraj svemu ovome? Dođosmo pred Tržnicu. Tamo je već stajala jedna grupa uhapšenih i čekala. Stadosmo kod njih. Prepoznah Enku Karića, Pirgu Začinovića i još neke. Opet imena ne znam, ali znam sigurno da su Bošnjaci.

Gledali smo okolo. Nigdje nikog.

A nekakva tišina ispunjava podne. Samo kod ćoška jedne zgrade dvoje troje djece se nešto kao igraju. Znali smo da su to "obavještajci" iz neke druge zgrade, koja još nije došla na red za hapšenje. Nikog odraslog ni na vidiku.

Da li sad bježati. Ali kud?

I zašto sad! Samo bi poslužili kao dobra meta bojovnicima. Njima nije ništa pucati u leđa. Ta kome bi još morali odgovarati za ubistvo jednog "Balije" u bjegstvu. A osim toga i da slučajno pobjegneš imaju zalog u stanu. Tamo su familije. Lahko bi im se bilo osvetiti. I to odmah. Na licu mjesta. Po kratkom postupku. Stani zato gdje i jesi i ne mrdaj. Smirivao sam sam sebe.

Nakon nekoliko trenutaka grupi priđe nekoliko bojovnika HVO. Nisu bili od onih koji su nas hapsili. Priđoše onima koji su nas doveli i čuvali.

- Odmah da ste pustili ovog čovjeka ! - reče jedan od ovih koji su tek pridošli i pokaza na jednog među nama, kojega nisam poznavao.

- Ni govora. Naredba je da se svi privedu i nikakvog puštanja nema - odgovori jedan koji mi je ličio na nekakvog zapovjednika grupe koja nas je izvela iz stanova.

- Ne znaš koga si uhapsio - reče opet ovaj pridošli - On se borio sa mnom u Hrvatskoj i tamo je ranjen. Sad je kući na oporavku.

- Nema teorije - uzvrati zapovjednik - ja moram završiti posao kako mi je naređeno.

Nasta gužva i psovanje među bojovnicima. Počeše jedan drugome prijetiti. Gledali smo ove prizore kao skamenjeni. Iščekivali smo šta će se desiti. Zapovjednik repetira automat i reče ovome da odstupi. To još više ražesti ovog što je došao. Nasta još veća gužva, prijetnje i psovanje. Poslije skoro desetak minuta prepirki ovaj pridošli se povuče i odmače od grupe.

Stalno je psovao i prijetio, ali nije uspio osloboditi ovoga po koga je došao. I još pripriječi na kraju:

- Zapamtit ćeš ti na koga si potezao automat i koga si uhapsio - misleći vjerovatno na ovoga kojega je došao osloboditi.

Uskoro dođe autobus.

Narediše nam da uđemo bez ikakve panike i gužve i da sjednemo. Stajanja nema! Uđe nas onoliko koliko je bilo sjedišta u autobusu. Ostali će u drugi autobus, koji se tog trenutka pojavi u blizini.

Sve je bilo planirano kao po koncu.

Autobus pođe. Lagano. Bez ikakve hitnje. Izgledalo je kao da idemo negdje na izlet. Kao da grupa ljudi ide negdje dobrovoljno.

Kasnije smo shvatili da je to bilo radi UNPROFOR-a, Njima je to stvarno i izgledalo. Kao najnormalniji autobus, sa najnormalnijim putnicima, na najnormalnijem putovanju. Kao i stotine drugih autobusa na redovnim linijama. Nisu mogli ni sanjati da im se pred očima vrši najgnusniji čin etničkog čišćenja protiv koga su se i došli boriti i koji im je bio najpreči zadatak.

Ali na jedan perfidan i prefrgan način vršila se svjetska prevara.

Autobus krenu kroz grad prema Balinovcu i prema Kobilovači. Znači pravac je jug. Ali kud? Heliodrom?

Autobus je lagano vozio uz Kobilovaču, pa kroz Miljkoviće i kad je bio na raskršću puta koji vodi niz Vardu prema Rodoču i Heliodromu zaustavi ga patrola vojne policije HVO. Vozač zaustavi.

Začusmo kako jedan policajac govori vozaču:

- Heliodrorn je pun kao šipak, nema više mjesta, vozi u Dretelj. Svi sljedeći autobusi idu tamo.

Vozač vrati autobus na glavnu cestu, jer je bio skoro skrenuo sa puta. Autobus nastavi vožnju. Kroz Kruševo, pa kroz Čitluk pa prema Ljubuškom, a zatim na jednom raskršću skrenu prema Čapljini, pa kroz Čapljinu prema Dretelju.

Dok je autobus vozio niko nije ništa progovarao. Samo smo čuli kako Spaho komentariše:

- Ljudi moji idemo u najzloglasniji koncentracioni logor na svijetu. Tamo "rade" oni najbezprizorniji od njih koji mrze sebe pa onda cijeli svijet, a najviše na svijetu mrze sve što je bošnjačko.

Nismo mogli vjerovati da to govori jedan zarobljenik, a pogotovo ne u ono što je govorio. A nismo ni bili svjesni da idemo u pakao, u najgore mučilište ljudskog tijela i duha u istoriji čovječanstva.

Znam samo da sam u tim trenucima zažalio što ne bi mjesta na Heliodromu. Od dva zla birao sam manje. A kao da bi mi i na Heliodromu bilo bolje. A još nismo ništa niti vidjeli niti osjetili ni u jednom ni u drugom logoru.

Još bijasmo u autobusu.

Zašto autobus nije išao kroz Međugorje? Razmišljali smo i zaključili da je to zbog UNPROFOR-a. Tamo im je glavna baza za Hercegovinu. Htjeli su ih izbjeći po svaku cijenu.

Uvidjeli smo da je sve bilo isplanirano do detalja. Akcija "čišćenja" trebala je biti što obuhvatnija i trajati što duže, a kad se privede kraju neka se što kasnije otkrije.

A za brojeve ubijenih i mučenih vjerovatno nikad niko neće odgovarati.

Dretelj.

Autobus se zaustavi pred jednom kapijom. Bilo je to skladište bivše JNA. Vidjeli smo dosta baraka i hangara. Pred autobus iz stražare izađe jedan bojovnik i reče vozaču da sačeka. Primjetih smo da nedaleko od nas stoji još jedan autobus i da iz njega izlaze zarobljenici. Vidjeli smo da ih prebiraju, oduzimaju nešto, i da ih upisuju u jednu teku.

Prepoznah Kajbu i Đanija, pa Kemala i još nekolicinu za koje sam znao da su uhapšeni još u maju, dan prije napada HVO na Armiju BIH u Mostaru. Prepozna ih, a jedva ih prepoznah. Nisu to oni ljudi koje sam poznavao prije. Neobrijani, mršavi, skoro iscijeđeni. I oni su izlazili iz ovog autobusa što je bio pred nama.

Gdje li su bili do sada?

Nakon što su ih upisali u teku povedoše ih prema nekom hangaru. Po izgledu se vidjelo da je tu bilo skladište goriva i maziva.

Kad završiše sa ovim autobusom narediše nama da izlazimo iz autobusa i to jedan po jedan. Kako smo izlazili, tako su nas prebirali. Oduzimali su sva dokumenta i stvari. Zatim su nas upisivali u jednu najobičniju teku. Kakva li je ovo evidencija, - pomislio sam.

Kako su nas popisivali, tako su nas redali jednog po jednog. Kad popis bi završen začu se naredba:

- Pokret!

Krenusmo za bojovnicima.

A oni su bili i ispred nas, i pored nas, i iza nas. Naoružani. Prođosmo nekoliko baraka. Nikog nismo vidjeli. Okolinom se širio čudan smrad. Zustavismo se ispred jedne barake. Stražar poče otključavati velika teška željezna vrata.

Trebalo mu je dosta vremena da otključa veliki katanac, da izvuče veliki lanac i da uz škripu gurne vrata. Nakon što se vrata otvoriše ugledasmo masu logoraša kako sjedi u unutrašnjosti.

Nekakva tama je dopirala iz unutrašnjosti. Stotine lica. Neobrijanih. Ispijenih. Otkad li su ovi ovdje? Uguraše nas unutra i vrata se za nama sa škripom zatvoriše.

Čuli smo još samo zveket lanaca.

Prvo što primjetismo biješe da je pod betonski, i da nema mjesta ni da se stoji, a ne da se sjedne.

Neka nam je dragi Bog na pomoći.

DRETELJ - NA VRATIMA DŽEHENNEMA

Dretelj je za nas Mostarce bio jedno malo lijepo selo uz Neretvu u blizini Čapljine gdje bi se išlo na noćno ribarenje. Neretva široka, razlivena. Visoke topole, hladovina za vrućeg ljetnog dana kad u Hercegovini pripekne. Tada se tražila hladovina uz vodu, malo ribe, malo roštilja, malo kupanja, a sve to samo pola sata od Mostara. Preko puta drevni Počitelj.

Bilo je tad Dretelju u pohode.

Na tim odlascima nismo ni primjećivali žicom ograđeni krug u kome je boravila vojska, ona vojska, od onda. Pored vojnog kruga bi prošli, da ne bi ni obratili pažnju na njega. Pogled je tada išao ka suprotnoj strani, ka Neretvi i visokim kulama Počitelja.

A šta je bilo na suprotnoj strani, niti nas je interesiralo, niti smo htjeli znati. Dovoljno je bilo što smo znali da je tu vojska i ništa više.

A sad po ulasku preko kapije logora ugledasmo niz niskih baraka i limene hangare. Barake su, ustvari, bili niski zidani objekti dugi 24 metra, široki 9 metara. Na sred barake bila su vrata, a lijevo i desno po dva prozora dužine 1,5 metara, a visine oko pola metra. Sa strane su bila isto tako po dva prozora, a sa zadnje strane još četiri.

Na prozorima bijahu rešetke, a stakla polupana. Takvih baraka vidio sam pet, a limenih hangara dva.

Kasnije sam saznao da u krugu logora postoje još i dva tunela i neke zemunice koje nisam vidio, a da je u njima provođen "specijalni" tretman logoraša.

Uputili smo se prema jednoj baraci i prvo što primjetih bila su ogromna i teška vrata na guranje. Bila su zaključana velikim katancem i lancem, a imala su još i nekakvu tešku bravu. Čitava ceremonija je trebala da se otključaju.

Prvo se začulo okretanje ključa u katancu, pa zveket lanaca, zatim okretanje ključa u bravi, a onda su ih morala dvojica gurati uz veliku škripu.

Okolo barake bio je kanal.

Kasnije smo saznali da su u ovim barakama prije puno vremena boravili vojni konji, a ovi kanali su služili za odvođenje osoke iz konjušnica. Nakon prestanka upotrebe konja u vojsci, barake su služile kao skladišta goriva i maziva.

Krov je bio od salonita na dvije vode, a pod grubi betonski.

Širom otvorena vrata na baraci prikazaše nam užasan prizor. Baraka puna ljudi koji sjede jedan do drugog. Puno k'o šibica ili kao šipak, kako bi mi to znali reći.

Talas vrućine i smrada nas zapuhnu iz unutrašnjosti barake. Začusmo komandu da ulazimo. Kud ćemo kad je puno.

A dođe nas još četrdeset.

Počesmo prelaziti preko ljudi koji su sjedili zgrčeni na podu.

Pogledom smo tražili nekog poznatog. Bilo je dosta poznatih lica prijatelja, poznanika i rođaka. Kadrija ugleda punca iz Dubrava od 75 godina. Odmah ode do njega.

Nismo mogli puno razmišljati jer nismo bili svi ušli. Morali smo se što prije negdje smjestiti, jer se iza leđa čulo da požurimo, i da onaj ko odmah ne uđe dobija metak.

Koka i ja ugledasmo na jednom kraju barake Salku Badžaka sa Bune i pođosmo prema njemu. Nekako se provukosmo koračajući cik-cak preko ljudi koji su nas zagledali. Salko se pomače malo u stranu i napravi mjesto.

Sjedosmo na grubi betonski pod. Mjesta taman toliko koliko možeš sjesti. Ugledasmo Jusufa kako ode do nekih poznanika.

Mustafa Čustović je još stajao kod vrata, pošto nikog nije poznavao, a jednostavno niko se nije htio pomjeriti da mu napravi mjesto da sjedne.

Znao sam da je mjesec dana prije hapšenja operisao kilu. Rane od operacije još mu nisu bile zarasle. Dogovorismo se sa Salkom da dođe do nas, da sjedne. Tako i uradismo.

Prostora je bilo samo da se sjedne. Sve jedan do drugoga. Leći se nije moglo, a ustati nije smjelo. Salko nas je odmah upozorio na to.

Iznenada može zapucati rafal po baraci i ko stoji na nogama mrtav je.

Još nam je kroz glavu prolazila misao, odnosno izjava kad dođoše na vrata da nas vode, da će nas ispitivati i odmah vratiti.

E, pusta nadanja.

Ko zna, ikad ili nikad?

U ovakvim uslovima teško je čovjeku boraviti više odjednog dana ili noći. Nadali smo se u tim prvim trenucima, kad smo osjećali samo grubi beton pod stražnjicom, da će nas možda prebaciti negdje drugo, možda u neki drugi logor. Kako se samo čovjek brzo prilagođava uslovima u kojima se nađe.

Od dva zla bira manje.

Kao da će nam na drugom mjestu, u drugom logoru biti bolje. A očekivali smo da će svjetska javnost saznati za odvođenje Bošnjaka iz stanova, da će saznati za logore, kao ono u maju, kad su ljude odveli i poslije desetak dana ponovo vratili kući.

Očekivali smo nešto slično i sada. Da će doći Crveni križ i reći da je bila greška i da će nas vratiti kućama. Još nismo mogli vjerovati da se ovo nama dešava. U nekim momentima činilo mi se kao da je sve ovo san i da će sve samo od sebe proći.

Pusta nadanja!

Kad sjedosmo kod Salke prvo izmjenismo kratke informacije. Ko je kad uhvaćen, i ovdje doveden. Nikako nismo znali naći pravi izraz za ovo. Govorili smo uhapšen.

Ali zašto baš riječ uhapšen? Nismo kriminalci. Uhvaćen?

Možda je malo bolje tako reći. I šta smo onda?

Zarobljenici ili zatvorenici ili logoraši. Logoraši sigurno jesmo.

A tretman nam trebaju dati međunarodne organizacije kad saznaju za nas. A kad će saznati? Dotle ne postojimo. Za naše familije koje su ostale u kućama mi smo odvedeni i nema nas. Ali ko to osim familija još vodi brigu o nama?

Salko nam reče da je tu sa bratom i njegova dva sina, i sa još dosta rodbine sa Bune doveden prethodnog dana.

Još nam reče da je sa Bune i iz Dubrava pokupljeno sve što je bošnjačko.

Muškarci u logore, a žene, djeca i stariji pravac prema Blagaju. Na teritoriju na kojoj se nalazi Armija BiH. Nismo mogli vjerovati u ovakve tvrdnje.

Poče se smračivati, a sa mrakom zahladi. Dretelj je uz samu Neretvu i osjećalo se dosta vlage od rijeke.

Poče i kiša.

Na krovu iznad mene i Koke bila je rupa. Šupalj salonit. Kiša postade sve jača i jača. Curi voda kroz rupu na krovu direktno na nas dvojicu. Kud baš od ovolikog krova pa rupa iznad nas.

Tražili smo povoljniji položaj da sjednemo, ali ga nismo mogli pronaći. Ja sam imao džemper. Pokušah ga staviti pod glavu da nekako legnem, ali mi bijeŝe hladno. A leći ne mogu. Obukoh ga. Salko je imao ćebe.

Snašao se juče kad je došao. Pokrila se njih četvorica. Zamolih Salku da bar noge uvučem pod ćebe. Salko mi dozvoli. Uvukoh noge pod ćebe i osjetih toplinu sa noga. I kiša malo prestade.

Zagrijah se. Odjednom se začu glas iz vana:

- Pjesma, gdje je pjesma. Pjevajte, balije, nema spavanja!

I bogami se iz jednog ćoška začu pjesma:

"Ne volim te Alija, zato što si balija".

Neki odmah prihvatiše, a mi koji smo stigli toga dana, samo smo gledali okolo kroz mrak. Odjednom zasvijetliše baterijske lampe kroz prozore.

- Ko ne pjeva, dobija metak - začu se sa iz vana.

- Počesmo zijevati.

Ne znamo tekstove. U našoj blizini bio je neki Bašić iz Gacka sa sinom. Iz njega izađe glas ko iz bureta. Zamjeni nas desetoricu u pjesmi. On je pjevao i za njega i za sina, a i nama dobro dođe.

Baterije su šarale po baraci i svi smo morali pjevati.

Zatim je slijedio repertoar:

"Oj Alija, jebem ti baklavu, mislio si bez metka stvoriti državu".

Zatim:

"Evo zore, evo dana, evo Jure i Bobana".

- Vidjećete noćas, kad počnu provokacije - reče Salko.

Pogledom preletjeh preko barake. Sad prepoznah još dosta lica. Bilo nas je oko trista. Trista ljudi u baraci od 214 kvadrata.

Sjedili smo jedno vrijeme, pa se onda čovjek premjesti i pomakne malo, a sve u mjestu.

Ne prođe puno vremena, a čovjeku dosadi taj položaj. Tijelo traži promjenu, a ne može je napraviti. Kud, kad smo svi jedan na drugom. Nakon prvih informacija zašutjesmo. Tek bi poneko nešto progovorio.

Bili smo duboko u mislima. Šta, kako koliko?

- Sad jedna vaša! - začu se iz vana.

Šta je sad ovo, pomislih. Kakva naša? Iz ćoška se začu: "Poljem se širi miris ljiljana", ona Halidova. Čitava baraka pjeva.

Sad svi znamo tekst. Je li moguće? Moguće je!

Onda nas se okaniše jedno vrijeme. Upitah Salku: "Je li ovako bilo i prošlu noć. On mi potvrdi i još reče: Pjevat ćemo mi 'vako do zore.

Hoće li čovjek moći ovako dugo? Ko zna, a tek smo došli.

Ljudi se malo oslobodiše, počeše komentari, ali tiho da se ne čuje vani.

Čujem kako Enko Karić govori da je bio i na Golom otoku, ali ovakvi uslovi nisu ni tamo bili. Opet je neko unosio paniku pričom da bi nas mogli otrovati plinom u tunelima.

Salko bijaše smiren i pribran i poče nas smirivati pričom.

Ljudi moji, nemojte tako paničiti. Ne mogu nas odjednom ovoliko uništiti i pobiti. Budite smireni. Iz ovoga treba izvući živu glavu. Ako budete paničili poludit ćete, a ovi vani to i očekuju od nas. Ne smijete pasti duhom. Da bi spasio glavu moraš biti priseban.

Salkina priča je godila i meni i svima onima koji su bili u blizini, i koji su ga mogli čuti. Svojom prisebnošću i mirnoćom djelovao je na sve nas u tim trenucima. Začusmo neke glasove vani i ušutismo se.

Neko poznade glas "Ramize" poznatog Čapljinca ili "Čapljinke". On se i prije rata radije družio sa "muškim" nego sa ženama.

Pjevaj - začusmo - jednu našu, pa jednu vašu.

- Neću vaše pjevati - začusmo "Ramizu".

Čudili smo se kako im smije protivrječiti, ali valjda ih je od prije poznavao pa ih se nije bojao. A mogli su ga "samo" ubiti, uostalom kao i sve nas. Ali valjda su se htjeli malo zabaviti.

Smijali su se i cerekali.

- Dobro, hajde onda jednu vašu - začusmo tad - pa ćeš dobiti ćebe. Valjda ih je pitao ćebe, pa su se htjeli malo zabaviti sa njim. Odjednom se začu:

"Tekla voda od brijega do brijega i pronijela Mejru na tabutu".

Pjesma ječi logorom i dolinom Neretve. Nama unutra drago. Niko ništa ne progovara. Ispjeva je do kraja.

- E kad si je tako dobro ispjevao, sad nema ćebeta. Marš nazad u baraku - začusmo kako se bojovnik izdera na "Ramizu", a ostali se smiju.

Smiri se malo. Ušutismo se. Počesmo opet tražiti malo "bolji" položaj za sjedenje. Stražnjica poče dobro trnuti.

Odjednom iznenada se prolomi rafal barakom. Zazviždaše meci iznad naših glava u krov. Čaure su frcale svuda uokolo.

- Zašto šutite? Pisma, di je pisma - dreknu bojovnik koji je sasuo rafal po baraci.

Opet poče pjesma.

I tako redom do jutra. Red pjesme, red šutnje, pa rafal, pa opet pjesma.

U pauzama su nam valjali prisebni ljudi. Bodrili su nas i ohrabrivali pričom. Među nama biješe i hodža Biber sa Bune. Rekao nam je da u logoru ima ukupno osam hodža iz dubravskih sela.

Ali hodže ne ostadoše dugo među nama.

Nakon nekoliko dana su ih odvojili u zasebnu prostoriju u stacionaru, jer su uvidjeli da hodže dobro djeluju na psihu logoraša. A kreatorima ovakvog mučenja to nije odgovaralo.

HODŽA BIBER

Sagledavanjem situacije oko nas u baraci, i oko barake, jedno nam je bilo jasno: Sve Bošnjak do Bošnjaka, logoraš. Hiljade.

A hiljade su još zatvorene po drugim logorima, širom tzv. "Herceg - Bosne". Nisam se mogao oteti ni od misli, koliko li to bošnjačkih familija napusti Mostar i Hercegovinu od početka napada HVO na Armiju BiH.

Pred zulumom napustiše i kuću i ognjište i sve što imaju i put neizvjesnosti do Zapada. Bio sam ljut na to, a razmišljao, možda je i tako bolje. Ostaće neko živ. Ne može se jedan čitav narod tako jednostavno uništiti.

Nastavit će neko i tradiciju, i vjeru i historiju. Pa me onda nešto presječe po stomaku. Sjetih se familije koja osta u stanu iza mene. Sama. Kako li će se snalaziti?

Pade mi na pamet moja i hiljade drugih familija koje za dan ili dva ostadoše bez kućnih domaćina.

Ostaše na milost i nemilost raspuštenoj bandi. Ta pljačkali su oni i dok su muževi i očevi bili kod kuće, a ne tek sad.

I uvijek jedno te isto pitanje; zašto sve ovo? Meni je odgovor bio jasan. Kristalno jasan.

Prvih dana dođoh nekoliko puta u situaciju da se prepirem sa logorašima koji su sjedili blizu mene. Išlo mi je na nerve kad bi neki od logoraša, vjerovatno razmišljajući o istom ovome o čemu i ja razmišljam, glasno izgovorio:

"Ništa nisam kriv".

Nerviralo me je to što ljudi nisu shvatili suštinu svoga hapšenja, odvođenja, zatvaranja i ne znam kako da ga više nazovem.

Onda bih se nakon takvih prepirki, kad bih bezuspješno nekima pokušavao ukazati na istinu, okrenuo prema Salki ili hodži Biberu.

Nastojali smo razgovorom, pametnom analizom ući u srž kompletnog postupka prema svima nama i uz to nerazumnog ponašanja pojedinaca logoraša. Srećom, pojedinaca.

Nije to bila masovna pojava.

Tad bi hodža Biber počeo tiho, lagano, razgovjetno, da se ne čuje ni u baraci suviše daleko od nas, a pogotovo ne vani, priču koja nas je plijenila.

Pričao nam je o istoriji Islama, istini naše vjere, historiji Bošnjaka u svijetu i na ovim našim prostorima, sve do najnovijeg doba, sve do ovog rata, a onda i o položaju Bošnjaka u ovom ratu.

Sve do ovih posljednih, najnovijih događaja do našeg hapšenja i zatvaranja u logore. Davao nam je kratke ocjene i procjene. Ta kratka predavanja slušali smo bez daha.

Ovo je bilo ono što nam je godinama nedostajalo, što nam je sada bilo najpotrebnije. A to nismo imali, jer nismo htjeli ili nismo smijli.

Na kraju ovih predavanja koja su i nastala i počinjala spontano postavljali smo hodži razna pitanja. Po pitanjima se odmah vidjelo koliko je ko "težak".

Hodža je na svako postavljeno pitanje davao odgovor i ponavljao neumorno i po nekoliko puta neke stvari, ako bi osjetio da nekom nisu jasne, ili ako je to neko još tražio.

Pitanja su se kretala od onih najosnovnijih o vjeri i historiji pa do onih najsloženijih. Svaki odgovor hodža bi propratio jednom surom iz Kur'ana. Bili smo zadovoljni.

Bože dragi, gdje li smo to mi do sada bili.

Stotinu ili hiljdu puta mogli smo ovako sjediti i razgovarati, kad je bio mir. Sabirati pamet. Usvajati ono što je bilo kraj nas godinama, od samog rođenja.

A tome nismo poklanjali pažnju.

Sjetih se u tim momentima rahmetli majke i rahmetli babe, pa dede i nene rahmetli.

Rahmet im duši.

Sjetih se i u tim momentima i "crvenog" Mostara. Gdje li su sada tvorci ovog nadimka.

Jedni sigurno iza linije na Podveležju pa prema istoku, a drugi iza linije na Bulevaru pa prema zapadu.

A od tog crvenila ostadoše samo Bošnjaci da se crvene i stide zbog naivnosti što ih sad ovako planski trijebe, čiste i uništavaju. Zaslijepljeni i zavedeni vjerovali smo njima, umjesto da vjerujemo sami sebi, da vjerujemo u ono što jesmo i zašto smo.

Sa Hodžom smo tih nekoliko dana razgovarali kratko, čak i više puta dnevno. Prekidali su nas rafali po baraci, pa duge šutnje iza toga, pa "pjevanje" i ostali programi. A kad bi i razgovarali u tome nas nije učestvovalo puno. Samo oni najbliži.

Nismo smjeli glasno pričati. Bilo nas je strah i od doušnika. A vjerovatno je bilo takvih. Nakon ovih kružoka bijasmo ispunjeni nekakvim uzvišenim osjećajima i nadanjima. Čak bi zaboravili gdje smo.

U ostalom dijelu dana i noći često su razgovarali Salko i Hodža sami. Njih dvojica bijahu stare komšije sa Bune. Salko je postavljao pitanja, a Hodža je vrlo smireno davao odgovore.

Nastojao sam upamtiti što više. Osjećao sam koliko sam "šupalj i neobrazovan" u oblasti moje religije, u oblasti historije moje nacije.

Onda se upitah: "Šta li sam pobogu učio tolike godine u školi.?"

Zatim sam razmišljao:

"Zar smo za ovakve rasprave, razgovore i saznanja morali naći vremena i mjesta tek u logoru? Nije li moglo biti drugog načina da se sakupimo na jednom mjestu, u većem broju i prije ovog dovođenja u logor?

Zar nam je trebao logor da se osvješćujemo i prosvješćujemo?

Imao sam utisak da jedan broj logoraša tek sad pravi put u životu vidi hodžu izbliza, ili uopšte razgovara sa njim, ili ima priliku da razgovara sa njim.

Onda sam sam sebi davao odgovor:

"I neka nam je ovako. Sami smo to zaslužili. A daj, Bože, da ovo preživimo. Druga će priča biti tada. Ako preživimo"!

Zatim mi padoše na pamet moja djeca, pa sva djeca od ovih koji su sada sa mnom ovdje. I ne znam zašto opet moje rahmetlije!

Ta oni su vjeru i naše zakone provodili uvijek, do zadnjeg dana života.

Dženazama smo ih ispraćali na Ahiret.

A šta mi bijasmo čitavo to vrijeme?

Da smo bili bilo šta drugo, a ne znam jesmo li mogli biti, sigurno sada ne bi bili ovdje gdje smo. Ili bi bar bili spremniji da se borimo da ovdje ne budemo.

Da se borimo protiv onih koji nam u njihovim planovima odrediše ovo mjesto. Ti isti su nas puštali dugo vremena da plovimo slobodno, sredinom matice, imali smo utisak, lahko, ne dodirujući tvrde obale.

I zato nam sad nestade tla pod nogama. Nosi nas voda. Ima li još snage u nama da zavremo nogama u dno te bujice u dno rijeke koja nas odnese. Imamo li mi još snage da se suprotstavimo. Ipak, mnogo nas je još.

Mogli bi. Ruka za ruku, ruka pod ruku.

Tvrdo nogama stati na tlo koga još ima ispod nas. Jeste da je poduboko, ali dosegnut ćemo ga. Izvlačiti jedan drugog na tvrdu obalu i odmah praviti utvrdu.

Za budućnost. Za pokoljenja.

Stražari jednog dana dođoše i narediše hodži da izađe. Prepadosmo se za njega.

Šta li hoće sa njim?

Ili je to javio doušnik ili njihov predosjećaj. Nakon tri ili četri dana ode hodža iz naše barake. Izvukoše i ostalu sedmoricu. Odvojiše ih od nas.

Bojali su se njihovog pozitivnog djelovanja na našu psihu. Bojali su se kružoka. Bojali su se našeg osvješćenja. Znaju ono odavno šta to znači. A ovdje i sad mogu presijeći jer su vladari situacije.

Prevari me san i zaspah. Jučer u podne smo izvedeni iz stanova u Mostaru. Još nisu ni 24 sata prošla, a kao da je vječnost u logoru iza nas. Bože hoće li čovjek moći kako dugo ovako.

Niko nije ni mislio ni o vodi ni o hrani, a niti su nas tim nudili.

Svanjivanjem dana organizam zatraži tečnost.

Ljeto je.

Tijesan prostor, a nas puno. Sve jedan uz drugog. Osjetismo potrebu da mokrimo. A gdje? Najnestrpljiviji je bio Enko. Poče dozivati stražara.

Tražio je da mu otvori, da izađe vani da piša. Još su nam neke civilizaciske norme bile u glavi. Ne možemo to unutra obavljati. A nemamo ni gdje!

Sjedimo na podu.

Nećemo valjda tu gdje sjedimo obavljati to?

A puno nas je.

I sparina i vrućina.

Razmišljanje je bilo normalno, još ljudsko. Izaći vani i to obaviti. Valjda negdje postoji WC. Enko je i dalje bio uporan. Zvao je stražara nekoliko puta da otvori.

Nakon dužeg vremena začusmo, prvi put nakon ulaska u baraku, škljocanje ključa u katancu i bravi, zveket lanca i škripu vrata.

Zatim se vrata otvoriše i ugledasmo jednog stražara sa automatom u rukama.

- Ko je tražio da piša?

- Ja reče Enko, koji je bio već blizu vrata.

- Izađi vani.

- Enko požuri, misleći da će mu stražar to dozvoliti.

- Kad mu priđe, stražar ga tako jako udari nogom u stražnjicu da je Enko naglavačke uletio unutra.

- Nema pišanja. Pišaj unutra - ljutito odsječe stražar.

- Vrata se zatvoriše.

- E ljudi moji, kolika mu je čizma - reče Enko, češući se pozadi.

U našoj muci i tuzi nasmijasmo se Enkinoj reakciji, a onda nas nešto presječe. Polako nam je bivalo sve jasnije i jasnije šta nam se sprema i u šta smo upali.

Samo je jedno pitanje lebdilo iznad naših glava.

Koliko dugo ovako, i hoće li čovjek moći sve ovo izdržati?

Dan poče polako odmicati. Bijeaše pakleno vruće. Počesmo osjećati žeđ, sve jače i jače. Niko nas ne nudi vodom. O hrani niko i ne misli.

Strašno se znojimo. Znoj natapa odjeću. U grlu suho. Imali smo od prilike oko 60 centimetara kvadrtnih poda za sjedenje po glavi logoraša. Samo se moglo sjediti.

Mjenjali smo položaj sjedenja. Sa jedne na drugu stranu stražnjice. Trpili smo mokraču.

A kako dan odmiče više se nije moglo izdržati. A vidjeli smo kako je prošao i Enko sa molbom da izađe vani pišati.

Neko izvadi plastičnu flašu i otkinu joj gornji dio. Počesmo pišati u tu flašu i mokraću prolijevati kroz prozor. Da bi čovjek pišao morao se ustati na noge i pišati nekom iznad glave.

Koka i ja smo se u tome mijenjali.

Kao, eto mi se poznajemo i ne smeta nam ako koja kap mokraće padne na glavu, od poznatog je.

Međutim, to nismo drugim dozvoljavali. Ubrzo se začu vonj i zadah mokraće koja se slijevala niz zidove barake sa vanjske strane.

GLAD I ŽEĐ

Oko podne začusmo glasove vani. Oprezno se neko pridiže i pogleda kroz prozor. Stotine vojnika u uniformama HVO dolazi u krug logora kamionima.

Šta je sad ovo?

Pridiže nas se još nekolicina. Vidjesmo da vojnici silaze sa kamiona. Bili su bez oružja. Zatim počeše skidati šarene uniforme, a oblačiti sivomaslinaste, bivše JNA.

Zatim ih rasporediše otprilike po oko 20 u svaki objekat.

Vrata na baraci se otvoriše i njih 20 stadoše na vrata.

Šta sad sa njima? Upadaj!

Nema razmišljanja.

Ponovo se pozbismo i vrata se zatvoriše.

Ko su, šta su, odakle su? Rekoše da su Muslimani, pripadnici čuvene Zuhrićeve jedinice iz Dubrava koja je bila u sastavu HVO. Borili su se od početka rata zajedno sa Hrvatima protiv četnika.

Tad nam postade jasno.

HVO dovodi svoje vojnike, razoružava ih, i zarobljava. A zarobljava ih samo zato što su Muslimani. Tretman isti kao i nama civilima. Čak su prije zarobljavanja bili na liniji prema četnicima i došla im smjena na liniju i rekli im da se moraju premjestiti na drugi položaj. Pošli su mirno ne znajući šta im se sprema. Njihov komandant Zuhrić sa još nekolicinom je uspio pobjeći.

Tužno je to bilo gledati.

A ta jedinica je prije godinu dana oslobađala te iste Dubrave od četnike. Oslobađala je svoje kuće i zemlju, zajedno sa tim istim vojnicima, koji ih sada zarobljavaju i zatvaraju u logore. Tada Muslimani i Hrvati bijahu saveznici, zajedno na istoj strani.

Niko nikoga nije pitao, ni ko je, ni šta je. Valjalo je bandu protjerati i pritom biti ranjen ili poginuti. A sad ovo. Da nije tužno bilo bi smiješno. Toga dana vrata barake se više ne otvoriše. Na nas tristo dođe još dvadeset novih. Još manje prostora, još manje zraka, a vise vrućine, više znoja, više smrada. Dočekasmo tako i narednu noć. Ne dobismo ni kap vode ni trun hrane. A čitavu noć opet maltretiranje. Pjevanje, rafali kroz prozor barake, svjetlost baterije. Psovke i uvrede raznih vrsta. Ali ko više misli na to. Čovjek postaje važan samo sam sebi. Samo o sebi misliti. Stražnjica je počela trnuti od neprekidnog i dugotrajnog sjedenja. Nije

bilo šanse ispraviti se u bilo kom pravcu ni položaju. Razgovarati smo mogli samo tiho.

Na svaki jači glas ili šum iz barake došao bi bojovnik i sasuo rafal po unutrašnjosti barake. Čahure su frcale po glavama i po koji metak odbijen od zida.

Za tren bi nastupio tajac.

Zato smo pričali tiho. Prisebniji ljudi su razabirali situaciju. Hrabrile su nas njihove prognoze da ne može ovo ovako dugo trajati. Neko mora o nama javiti, gdje smo i kako smo. Nema nam spasa dok za nas ne saznaju međunarodne humanitarne organizacije. Neki od logoraša su već imali majsko logoraško iskustvo.

Nažalost, tada je to bilo probno odvođenje u logore. I oni koji hapse tada su stekli dragocjeno iskustvo. Jeste da su izvršili hapšenje i odvođenje u logore hiljade Bošnjaka. Bili su otkriveni vrlo brzo.

Svjetska reakcija bila je munjevita. I pored svega toga odvedeni su ostalih desetak-petnaest dana po logorima. Kako koji. Sad su izvršioci znali da je najvažnija stvar za ostvarenje cilja da se odmaknu oči baš istih tih organizacija od kojih se mi nadamo spasu.

A polako nam je u svijest dolazila i stara prastara tvrdnja da nada umire posljednja. Među nama također bješe nekolicina koji su okusili i četničke logore u Bileći.

Okusili i preživjeli. I nama se je nadati.

Priča po priča, komentar po komentar i sve više smo shvaćali da je ovo sad i ozbiljnije i teže nego ikad do sada.

I opet pitanje: Kako sve ovo izdržati? Svanu novo jutro. Treći juli.

Znoj samo curi sa nas. Topimo se.

Čovjeka na očigled nestaje. Oko tri popodne vrata se otvoriše. Ručak, rekoše. Zar i toga ima?

Ustadosmo i izađosmo vani, prvi put pedeset sati poslije dolaska. Stadosmo u stroj. Jedan iza drugoga. Kolona lagano prilazi kazanu.

Jedan bojovnik nas odbroji petnaest i petnaestom dade hljeb. To podijelismo, onako kako stigosmo. Koliko je ko uhvatio sa dva prsta i otkinuo. Zatim nas jedanaestorica uzesmo tanjire sa zemlje koje su prethodni bacili po komandi. Nema pranja. Ni tanjira ni kašika.

Uzmeš tanjir sa zemlje i jedan bojovnik ti uspe malom kutlačom nešto kašasto u tanjir. Četiri-pet puta možeš to prinijeti ustima i već je komanda da se tanjiri sa kašikama bacaju na zemlju.

Mi koji smo "ručali" izmičemo se, opet u redu i koloni. Prilaze drugi i ceremonija se ponavlja. Prilazi novih jedanaest. Naša baraka sa oko tristo i dvadeset ljudi "ručala" je za oko dvanaest minuta. Ručak za sve logoraše u logoru trajao je oko dva i po sata.

Računali smo. Znači jedanaest smjena po oko tristo i dvadeset. Ispada oko tri i po hiljade. Tri i po hiljade za dva i po sata iz jedanaest tanjira, jedanaest kašika. A zašto baš jedanaest? U blizini kazana bila je cisterna za vodu. Dozvoliše da se napijemo vode. Pili smo iz posude nalik vojničkoj porciji. A kakvo je "piće" bilo.

Onoliko koliko se na dušak moglo popiti. Neko zamoli stražara da pišamo uz zid barake s vanjske strane. Dozvoli nam.

Učinismo to sa olakšanjem. Bar se nećemo jedan drugom iznad glave pišati. Ponovo unutra.

Vrata se sa škripom zatvoriše. Ponovo vrućina, znoj i smrad. Što se dalje dešavalo?

Zbog male količine hrane, koja je pala na ionako prazan stomak, želudac se samo nadraži i bijaše nam još gore. Ono malo vode koje popismo ispari u znoju za nekoliko minuta.

Glad i žeđ samo se još više povećaše. Ne toliko glad koliko žeđ.

A vremenom glad je potpuno iščezla.

Mukama se priključi i nemoguć položaj kod sjedenja.

Stražnjica je sve više i više trnula. Kod nekih logoraša koža na stražnjici se poče guliti, a kod nekih se pojavi i krv. Isto se poče dešavati i na bokovima.

Sve su to bile posljedice nekakvog polusjedećeg, poluležećeg položaja.

Nakon nekoliko dana koža na tim mjestima je počela dobivati nekakvu tamnocrnu boju i poče otvrdnjavati.

Nakon ulaska u baraku provirivali smo neprimjetno kroz prozore i posmatrali logoraše iz ostalih baraka kako lagano u koloni idu prema mjestu gdje se ruča.

Vidjeli smo dosta poznatih osoba, a nismo im se smjeli javljati. Koliko je god dan bio vruć, toliko je noć bila hladna.

Spašavao me džemper. Prvo bih ga skinuo i stavio pod glavu. Nešto kao jastuk da mi pomogne da zaspim. Ali kakvo spavanje?

Sna nije bilo.

A kasnije kad bi zahladilo, oblačio bih džemper, a noge uvlačio pod Salkinu deku. To grijanje noga do koljena ispod je bilo lakše.

Nisam drhtao. A osjetio sam kako neki oko mene cvokoću zubima, kao da je u sred zime.

Često bi se noću iz nekog dijela barake začula svađa ili molbe da logoraši pomognu jedan drugome da pronađu bolji položaj da nekako legnu. Ako si legao na bok sa rukom pod glavom, noge su ti morale biti na nekom, a opet nečije noge na tebi.

Začusmo svađu Pirge Začinovića i Mustafe Čustovića, komšija iz mog ulaza.

Jedva ih smirismo.

Rekosmo im da ih mogu čuti stražari i napraviti svima nama neki još gori belaj. Obojica su bili u nekim zrelim godinama, a ponašali su se kao djeca na sokaku.

Osjetilo se da već pomalo popuštaju živci. Jedva primiriše.

BORBA ZA KAP VODE

Četvrti juli.

Ugrija odmah ujutro.

Oko 6 sati ujutro bila je smjena stražara. Pojaviše se u blizini baraka neki "domobrani", stariji ljudi, oko 50 godina u uniformama HVO, sa puškama.

Oni su čuvali logor sa vanjske strane u širem području. Začusmo njihov glasan razgovor.

Završili su smjenu i sad su trebali ići kućama.

Jedan logoraš se pridiže i pogleda kroz prozor. Bio je to neki Bari iz Čapljine. On sakupi hrabrost i kulturno zamoli ove domobrane da nam kroz prozor dodaju malo vode. Na naše veliko iznenađenje oni to i uradiše.

Ili su se sažalili, ili nisu znali istinu o nama, ili ko zna šta im je bilo? Uglavnom kroz prozor uđe jedan plastični bidon pun vode. U baraci nasta jagma i metež. Logoraši skočiše na noge i pojuriše prema Bariju. Nasta svađa i otimanje o bidon.

A bidon je bio u zraku u rukama. Nije se spuštao na zemlju. Gutljaj vode i predaji drugom.

Ja sam bio podaleko od te gužve i procijenio sam da ne mogu doći do vode pa se nisam ni dizao. Do vode dođoše samo jači i viši rastom.

Oni manji su skakali okolo, ali ga ne dohvatiše.

Ovo je stvarno bila jedna prirodna, nagonska borba za preživljavanje, borba za vodu koja je u tim momentima život značila.

Pratio sam lica logoraša. Najupečatljivije mi ostadoše grimase na licu Jusufa Mahmutovića.

Lice mu je inače bilo duguljasto, a sad ispijano, a oči izbuljene. Samo što ne iskoče od gledanja u bidon do kojeg ne može doći. Pravi grimase, kuka i moli.

Moli za bolesnog sina, koji je sa njim tu u baraci, da mu daju malo vode.

Niko ga niti sluša, niti čuje. Svak je sebi najpreči. Jusuf se tresao. Vjerovatno je i od prije bio slab na živcima. A piju samo najjači.

Od ruke do ruke, od usta do usta, ne znam koliko ih je stvarno popilo nestade vode u bidonu. Jusuf se gurao. Iskolačio oči, pružao ruke. I dohvati bidon na kraju kad već bijaše prazan. Prinese ga ustima i samo kap dvije koje preostadoše na dnu nađoše mu se na suhom jeziku.

Samo mu se dva-tri teška uzdaha omakoše.

Jusufovo iskrivljeno lice, iskolačene oči, ne mogu nikad zaboraviti. Koliko se god gurao do bidona radi sebe, gurao se još više radi sina koji je ležao bolestan i nije se mogao boriti za vodu.

Gledao sam malog kako leži. Topi se od dehidratacije. Nestaje ga svake minute. Otac se borio, a nije mogao pomoći ni sebi ni njemu.

Ovaj događaj sam posmatrao sa uzbuđenjem. Ostao sam bez vode do koje i onako nisam mogao doći.

A možda sam se stvarno mogao boriti za nju.

U tim trenucima potisnuo sam snagom ljudskosti životinjski nagon. Bio sam svjestan toga. U jednom vrlo kratkom periodu od ljudi postadoše životinje.

Životinje u ljudskim tijelima. Jesu li i to planirali tvorci ideje uništenja Bošnjaka. Planeri planirali, a izvršioci slijepo izvršavaju.

A nije čudo što čovjek postaje životinja kad ga životinje na to nagone.

Gužva sa vodom se malo stiša. Domobrani su već bili otišli. A stražarima u krugu logora ništa nismo smjeli govoriti.

Dan je prolazio. O ručku nema ni govora. Neće ga danas ni biti. Ali glad nismo ni osjećali. I dalje samo žeđ.

Organizam dehidrira. Topi se. Osjećamo to.

Osjećamo kako nas nestaje. Tečnost iz organizma nestaje kroz znoj.

Strašna je vrućina. Pišamo u plastičnu flašu. Organizam luči tečnost, a ne unosi novu.

Nestaje nas fizički. Na prozoru se pojavi stražar.

- Hoće li neko cigara? Sakupite pare, pa ću vam kupiti? - reče.

Gledam ga u oči. Nisu normalne. Nekako se sjaje. I crvene su. " Ovo neće izdobriti", pomislih.

Bogami, logoraši kupe pare, neko marke, neko dinare, šta je ko imao. Neko hoće i više "šteka" cigareta.

Pare dadoše stražaru u ruke i narudžbu. Toliko i toliko para, toliko i toliko kutija cigara, toliko šteka. Ponadaše se.

Ne prođe ni sekunda dvije, a začu se škljocanje automata i rafal po unutrašnjosti barake na oko metar visine od poda. Nekoliko odbijenih metaka pade u mojoj blizini. Srećom svi smo bili na podu. Niti koga rani niti koga ubi.

Nastade strašna tišina.

Ni jedan zvuk se ne čuje. To potraja tren dva. Zatim se začu smijeh i nekakav čudan glas stražara:

- Balije, što će vam cigare kad će te svakako ubrzo na onaj svijet. Kao što sam i pretpostavlajo stražar je bio dobro "napušen" nekom drogom.

Koliko je para sakupio tom prilikom ne znam. Vjerovatno dovoljno da kupi sljedeću količinu droge.

Oni što dadoše pare mogli su samo misliti kako su lakovjerno prevareni i opljačkani.

Nakon toga, svakih desetak do petnaest minuta stražar je ponavljao pucnje kroz prozor po unutrašnjosti barake. Iznenada. Zato se niko nije micao. Niko ništa nije ni govorio. Bila je grobna tišina.

Kroz glavu mi nije prolazilo pitanje:
"Šta li je sljedeće?"
Dočekasmo i naredno veče.
I bez vode, i bez hrane, a poneki i bez cigareta.
Pucnjava drogiranog prestade. Počesmo nešto šapatom pričati. Onako bez veze. Samo da malo povratimo dušu. Nešto gorko, teško, bljutavo bilo je u čovjeku.
Nekakav naboj ljutine i negativne energije. Razum hoće više, a ne može ništa. Informacije su dolazile sa kraja na kraj barake o nekom događaju.
Nikud niko nije micao, niko nije ušao čitav dan u baraku, a uvečer priča o nečem novom. Vrlo interesantno.
Kako?
To mi je uvijek bilo čudno.
Ili bi neko nešto sanjao bez spavanja, ili bi nekom natprirodnom vezom ili relacijom dobio neki glas. Odjednom bi počela priča da će nas premještati odavde.
Neko bi tad dodao da na Heliodromu ima deset hiljada zarobljenika, neko dodade ne deset nego dvadeset.
Drugi bi pričali da i u samoj Čapljini postoje logori. Postoji logor samo za žene u nekakvim silosima. Valjda su to bili silosi za žito. A sad je tu logor. Treći bi dodao da logori postoje i u Ljubuškom i u Grudama i na Širokom Brijegu.
Zanijelo bi nas tako nekakvo naklapanje.
Neki bi zbog ovakvih priča stupili u svađu. Ljudi su postajali sve razdražljiviji. Naša grupa je tiho razgovarala. Salko nas je i dalje hrabrio i davao nam nekakvu nadu da će biti bolje.
A zašto, ni sam nisam mogao dokučiti.
Iz jedne kese Salko izvadi napolitanku. Tek nekoliko kocka. Onda poče rastavljati jednu kocku na ploške. Svakom od nas jedna ploška. Koliko bijaše ploški toliko nas dobi. Po jednu.
Stavismo taj komadić napolitanke u usta.
Mali komadić, a vraća nam snagu i volju za život.
Kad li će svanut? Šta li nas sutra čeka?



OSVETA

Peti je juli.

Na smjenu stražara dođe neki Čuljak, Čitlučanin. Neki logoraši ga prepoznaše. Igrao je fudbal prije rata. Caki Begović reče da ga dobro poznaje. Reče nam da se umirimo i da će ga zamolit da nam dadne malo vode.

Mi se umirismo. Niko ništa ne govori.

Caki priđe prozoru i zovnu ga. Čuljak ga odmah prepoznade.

- Možemo li dobiti malo vode? - upita Caki.

- Može, nema problema, ali nikom ništa ne govorite.

Nama je naređeno da sa logorašima uopšte ne smijemo kontaktirati, niti vam bilo šta davati - reče Čuljak.

Vidjeli smo da je bio iskren u ovoj izjavi i još dodade - Samo, nemam vam u čemu donijeti.

Nema ni flaša ni kante.

Logoraši odjednom stvoriše nekoliko plastičnih flaša. On ih uze i ode. Ubrzo se vrati i krijući ubaci flaše u baraku. Opet nasta jagma. Ali, onaj ko je bio vlasnik flaše imao je pravo prvi piti.

Nekoliko flaša, a nas trista i više, a svi žedni, svi hoće vodu.

Čuljak nekoliko puta nasu flaše na česmi koja je bila u blizini barake i ubaci ih unutra. Jedna flaša dođe do nas.

Drugi put od dolaska u logor i ja popih gutljaj vode. Logoraši okolo nude čitavo bogatstvo za praznu flašu. Nude pare, nude zlatni sat, nakit, šta je već ko imao kod sebe.

Sve je bilo uzalud.

Vlasnik flaše prvi pije i dodaje onima do sebe. U to naiđe drugi stražar i nešto reče Čuljku. Nismo čuli šta mu je reko, ali vidjeli smo da se Čuljak udalji od barake. Voda prestade pristizati.

Ko se napio, napio.

Nestade i nade da će vode ponovo biti. Vrućina je nesnosna, sparina, znoj, smrad.

Tekućine iz organizma nestaje.

Osjećam sam sebe da sam lakši za sedam osam kilograma, možda i deset.

Oko jedan sat popodne, kad je vrućina bila najžešća, ugledasmo trojicu bojovnika HVO, naoružanih do zuba. Stadoše kod prozora naše barake.

- Ima li tu logoraš iz Višića, taj i taj? - začusmo glasno pitanje.

Zagledasmo se. Oni ponoviše pitanje još jednom. Niko se ne javlja.

Tajac.

- Je li tu, majku mu jebem - začu se opet - Javi se, nemoj da te tamo tražimo.

Začusmo sad i repetiranje automata. Instiktivno sagnusmo glave, jer smo od prije znali da slijedi rafal po unutrašnjosti barake.

Primjetih jednog mladića, udaljenog pet šest metara od mene kako se ustaje i govori:

- Tu sam.

- Izlazi napolje - začu se naredba.

A zatim poznati zvukovi katanca, lanca, brave i škripa vrata. Vrata se otvoriše. Logoraš pođe preko tijela logoraša koji su sjedili, jedva nalazeći mjesto da stane.

Na širom otvorenim vratima čekali su ga bojovnici. Srednji među njima izgledao je kao neki zapovjednik.

Kad logoraš izađe vani, ovaj ga odmah udari šakom i obori ga na zemlju. Logoraša obli krv iz nosa i usta.

Naredi mu da ustane. Još ošamućen, logoraš se jedva ustade. Na sredini barake primjetih jednog starijeg čovjeka kako se ustade.

- Ne udarajte ga. To mi je sin. Nište nije kriv - progovori.

Bojovnici se pogledaše međusobno, pogledaše starog i počeše ponovo udarati momka. I šakama i nogama.

Oboriše ga ponovo na zemlju. Stadoše ga gazati nogama. Otac gleda kako mu biju sina na mrtvo, a ne smije ništa, ne može ništa. Stoji, skamenio se, ne miče.

Da mu srce pukne od muke.

U to se začu glas jednog od bojovnika:

Stavi mu bombu u usta, neka ga raznese.

- Ne, bila bi to nagrada za njega - odgovori onaj što je bio zapovjednik

- Mučit ćemo ga ovako povremeno i dugo. To je zaslužio.

Zatim se obrati momku koji je i dalje krvav ležao na zemlji.

- Pričao si po Višićima da sam ja opljačkao sto osamdeset hiljada maraka. Rekla mi je to lično djevojka kojoj si to pričao.

- Nisam ništa nikom pričao. Jedva progovori momak krvavim ustima.

- Jesi - reče zapovjednik i udari ga nogom po sred lica. Na to i druga dvojica počeše da ga udaraju nogama. Logoraš se još malo trzao i odjednom prestade da se miče.

Okaniše ga se.

- Zatim se taj zapovjednik obrati ocu koji je i dalje skamenjeno stajao i sve posmatrao.

- Eto nas, ponovo sutra u isto vrijeme. Ponovo ćemo ga biti.

Zatim narediše logorašima koji su bili blizu vrata da ga ubace unutra. Vrata se zatvoriše.

Bojovnici sjedoše u auto i odvezoše se van kruga logora. Završili su svoj krvavi pir pred našim očima i otišli. I još rekoše da će ponovo doći sutra.

Logoraši napraviše mjesto da se pomogne prebijenom.

Ni vode, ni krpe da se obriše. Neko donese ćebe. Obrisaše mu krv sa lica ćebetom. Momak ne miče. Samo se primjećuje kako teško diše.

Gledao sam momka kako leži pa oca mu. Kakav je osjećaj toga oca, kakvo mu srce mora biti da izdrži sve ovo što gleda, a da mu ne pukne od tuge.

Tuga i gorčina nas je ponovo obuzela.

Ovakvi događaji nas nagone da mislimo. Da nam mozak radi, da ne stane. To što doživljavamo, to što gledamo radi čovjek čovjeku. Ali, onaj ko to radi nije čovjek. Ne može biti čovjek.

To može uraditi samo životinja. Iz kojih razloga. Iz kojih interesa.

Je li moguće da je samo religiozna i nacionalna razlika razlog za sve ovo. Ovo, ipak, u ovim ljudima nije od danas i od jučer. Duže vremena se to leglo. Sad je puknulo.

A da se ne dešava sad, dešavalo bi se nekad drugi put, nekome drugom. Naša je nesreća što se to sad dešava nama.

A ta trojka je dolazila tri dana za redom i na isti način tukla momka na mrtvo ime. A svi smo to morali gledati.

Valjda kad su osjetili da im je dovoljno okaniše se momka.

Ne znam više ni koliko je prošlo vremena od kako su nam davali da jedemo. Ako se ono što smo radili može zvati jelom, a ono što su nam davali zvati hranom. Na glad nismo ni mislili.

Žeđ je bila nesnosna.

U takvim razmišljanjima prekide nas poziv na ručak. Vrata se otvoriše. Izađosmo vani na čist zrak.

Stroj.

Jedan po jedan u koloni. Vidimo kazan. Vojnik sa kutljačom stoji. Cisterna sa vodom. Fala Bogu, valjda ćemo dobiti vode da se napijemo.

Udisali smo vazduh punim plučima. Vazduh je bio vruć i sparan, ljeto je, ali čist, za razliku od onoga što smo ga udisali u baraci.

Mi smo stajali. Iščekivali smo onog što nas broji i dijeli hljeb. I onaj za kazanom je čekao naredbu da počne dijeliti ručak.

Pojavi se odjednom odnekud neki naoružan bojovnik, dođe do kazana i prevrnu ga nogom. Prosu se kašasto varivo po zemlji. Mi i dalje stojimo. Ukočili se. Gledamo u hranu, pa u cisternu sa vodom.

- Nema ručka, majku vam jebem balijsku. Mislili ste jesti. Mi vas hranimo! A vi bježite. Treba vam sjeme uništiti.

Divljao je udarajući nogom u kazan.

Udari kundakom dvojicu-trojicu iz reda koji su bili najbliži. Zanijemismo iako ni dotada nismo nijedne progovorili.

Mozak čovjeku jednostavno stane.

Slijedila je komanda da ulazimo u baraku. Na svoja mjesta.

Opet sjedanja. Nama komentara. A čovjek ne zna ni šta bi rekao. Čekaj novu priliku za jelo i vodu. Do sutra.

Ako sutra dočekamo. I ako sutra bude vode i ručka. Barakom brzo prostruji vijest da je nekoliko logoraša pobjeglo iz logora.

To su bili mještani iz okoline Dretelja koji su dobro poznavali okolni teren. Poznavali su i Neretvu. Za bijeg iz Dretelja treba znati preplivati Neretvu. A to može samo onaj koji je dobro poznaje.

Kako su iskoristili priliku? Odakle su pobjegli?

- Hoćete da bježite, balije e neće to tako moći - začusmo glas razjarenog i podivljalog bojovnika sa izvana - sad će te vidjeti kako kod nas prolaze bjegunci.

I stvarno pojaviše se dvojica logoraša iz druge barake. Među sobom vode, ne vode, nose, trećeg. Polumrtvo tijelo jednog bjegunca. Bio je priklan, ne zaklan, nego priklan. Na vratu se jasno vidio rez iz koga je liptala krv.

Priklani je krkljao.

Oči su mu bile zatvorene. Vidjelo se da je još živ. Morali su ga pronijeti od prozora do prozora barake sa svih strana pa do širom otvorenih vrata koja se ovom prilikom opet otvoriše.

Zgrozili smo se! - Ovako će proći svi koji hoće bježati majku vam jebem balijsku. Vi ćete meni bježati - zaurla razjareni bojovnik.

Vodali su priklanog od barake do barake. Umirao je polako.

Kako je uopšte mogao živjeti tako, priklan, - pitali smo se. Je li stvarno bio jedan od onih koji su bježali pa uhvaćeni, ili nasumice izabran iz neke barake pa ovako životinjski obrađen nismo mogli znati.

A bježanja je još bilo.

Najinteresantniji, najhrabriji, najorginalniji bijeg napravio je jedan logoraš u sred podne jednog dana. Neki logoraši su iz jedne barake izvedeni da nešto rade u krugu logora. Kopali su neki kanal.

Ovaj logoraš je u jednom momentu uzeo krampu i lopatu na rame i pravo na kapiju. Stražar na kapiji ga je vidio, ali ga nije zaustavljao. Mislio je valjda da ga je neki od stražara poslao da nešto kopa van kruga logora. Logoraš je mirno izašao preko kapije, kao da ide na najnormalniju rađu.

Bez straha, bez panike. Hladnokrvno. Bez ijednog suvišnog pokreta. Samo mirno. Naprijed. Rizikovao je život.

Da je bio otkriven čekao bi ga metak, ili klanje za primjer ostalima. Možda mu se ta desetina metara do prvog većeg drveća učinila kilometrima duga. Kad je osjetio da ga više ne mogu vidjeti, skrenuo je sa puta i nestao među drvećima.

Dalje je bio njegov teren.

Bijaše nam drago kad smo saznali za ovo bjegstvo. Tiho smo pričali detalje. Neko ima ovu, neko onu ideju, a ovaj je imao najluđu.

I uspio je. Da li je bio priseban i svjestan šta radi. Pokušao i uspio. Samo što dalje od ovog mučilišta. Šesti, sedmi dan.

Gubimo osjećaj za dane, za datume.

Srećom razaznajemo još dan i noći. Čuli smo da je vrlo teško logorašima koji su u tunelu. Ne znaju kad je dan, kad je noć. Samo je mrak oko njih. To je posebna metoda mučenja. Dovodi čovjeka do ludila.

Pored beznadežnosti položaja, gubitak osjećaja za vrijeme je jedna od teških komponenti psihičkog poremećaja.

Nama se program smjenjivao kao na traci.

Po noći pjevanje, svijetla baterija i rafali po baraci. Po danu mučenje i gledanje mučnih prizora. Priklanog su vodali od barake do barake dok nije izdahnuo.

Krvava trojka se pojavljivala svakodnevno i degenečila Višićanina. Stroj za jelo se ponavljao jednom dnevno, kad ima ručka. Hljeb se dijelio na petnaestoricu.

Korak po korak do kazana. Tri-četiri zalogaja vrele hrane iz neopranog tanjira i bacaj na zemlju. Idemo dalje.

Do cisterne sa vodom. Napiti se možeš onoliko koliko možeš popiti na dušak.

Tri-četri gutljaja. Ništa više. Zatim pišanje uz zid barake sa vanjske strane. Kad dozvole, i kome dozvole.

Dva događaja oko ručka pamtim dobro. Ručak je prolazio vrlo brzo. Naša baraka je bila gotova za dvanaest minuta.

Enko je jednog dana, pošto je bacio tanjir, stao ponovo u red. Kao, da dobije repete. Vojnik koji je sipao hranu poznade ga i upita:

- Zar ti nisi već ručao?

- Nešto se ne sjećam - izvali Enko. Mi se nasmijasmo, a nasmija se i vojnik. Enko osta bez repete, ali prođe i bez kazne.

Drugi događaj je bio teži. Kad bismo popili ta dva-tri gutljaja vode morali smo se opet u redu odmaći od cisterne. Nije tu smjelo biti nikakve gužve. Jedan po jedan, popij i udaljavaj se. Jedan logoraš je pokušao da ponovo stane u red da se napije još jednom. Policajac, koji je stajao pored reda i posmatrao kako napreduje ručak, primijeti to.

Raču se pištaljka.

Dotrča do logoraša i udari ga kundakom u leđa.

- Hoćeš još vode? Majku ti balijsku.

- Svi u stroj - razdera se.

Neko je bio ručao, neko se napio vode, a neko ni jedno ni drugo. Prestade djeljenje ručka i vode. Stadosmo mirno u stroju.

- Glavu dole, ruke na leđa - začu se naredba. Postupismo po naređenju.

- Lezi na stomak.

Legosmo na vreli beton. Na stomak. Licem na beton koji se pregrijao od vreline sunca. Ko zna kolika je bila temperatura. Pedeset-šezdeset stepeni. Ne smijemo ni mrdnut.

Beton peče odozdo, a sunce odozgo.

Niti tičemo - niti mičemo.

Neko se pomaknuo.

Dotrča razjareni stražar i pritisnu mu glavu čizmom na vreli beton.

Čovjek vrisnu od bola.

Ovo sam samo čuo, nisam vidio. Glava mi je bila na betonu.

Džehennem.

DŽEHENEM

Ležeći na vrelom betonu, pekući se na vrelom julskom suncu, samo mi je Džehennem bio na pameti.

Jeli ovo to?

Ne, nije.

Bio sam siguran da ovo nije Džehennem.

To mi je jasno govorila ona čizma na vratu logoraša.

Ta čizma nam je govorila:

Na vratima ste Džehennema, guramo vas još dublje.

Dragi, moj Allahu, šta li smo toliko zgriješili, šta li nas još čeka? Koliko ćemo još duboko tonuti? Koliko je još daleko do dna?

Lijepa smrti!

Čovjek poželi da umre, da ga smrt nađe. Ali živ čovjek ne može umrijeti. Duša ne odlazi po želji. Dušu čupa Azrail. Putevi smrti vode ili u Džennet ili u Džehennem. Jesmo li se dragom Allahu toliko zamjerili da nas neće u Džennet, a Džehennem nam ne da.

Vrata Džehenema su za nas širom otvorena. Osjećamo mu vatru i žar. Topimo se, ali još smo živi.

Gdje je ta granica ljudske izdržljivosti? Gdje lije ta granica životinjskog u čovjeku, pa čovjek čovjeku ovo čini?

Kakva je ovo muka bila! Ne muka! Kazna! Samo zbog jednog gutljaja vode. Zbog jednog gutljaja vode viška, ispašta nas tristo.

U baraci smo se bili dogovorili da sve naredbe izvršavamo bez pogovora. Upravo da bi izbjegli ovakve kolektivne kazne. Ali uvijek se nađe neko ko misli da to, ipak, neće tako biti.

Neko ko misli samo na sebe, ko je spreman uraditi nešto baz razmišljanja.

A vidjeli smo već kako kažnjavaju kolektivno ili pojedinačno logoraše iz drugih baraka, za sitnicu.

Bili smo se lijepo dogovorili, ali, sad ispaštaj zbog gluposti.

A isto tako znali smo da nije bilo ovog gutljaja vode viška, bilo bi nešto drugo. I da nije napravljen ovaj incident, izmislili bi nešto drugo. Kaznu smo morali izdržati.

Da bismo bili poslušniji i da izvršavamo naređenja, kako rekoše stražari.

Pakao završi.

Trajalo je to dva do tri sata.

Ustadosmo se ošamućeni, i krenusmo prema baraci. Logoraši iz drugih baraka su u koloni išli prema mjestu gdje se ruča. Nijemo su posmatrali naše kažnjavanje.

Stražari su im govorili da gledaju kako prolaze neposlušni. Ako ne budu postupali po naređenju, i njih čeka isto ovo.

U blizini vrata barake primjetismo jednog logoraša kako trči oko nas sa nekom šipkom ili kablom u rukama i udara po najbližijim logorašima tjerajući ih da ulaze unutra.

Ko bi bliže vratima, uleti unutra, a oni udaljeniji dobiše po nekoliko udaraca po leđima i po glavi.

"Ko je ovaj?" upitasmo se kad uđosmo.

Neko reče da je "Trebinjac".

Logoraš, zarobljenik kao i mi, nažalost, Musliman. Neko ga je vidio u ludnici na Domanovićima. Umno i nervno poremećen.

Takve oni uzimaju da prave red.

A ovaj, jadan nije bio, uživio se u ulogu, pa udara li udara.

A ne zna koga udara. Uglavnom, upoznasmo i njega. Treba ga se pripaziti, bar kad budemo ulazili u baraku.

Kasnije ga upoznasmo još bolje. Dolazio bi do prozora barake, cerio se, vadio konzervu iz džepa i nudio je za pedeset maraka.

Sve je to bilo sračunato u procesu mučenja i uništenja. Neka vas bije "vaš".

Opet jedne noći pijani stražari sastaviše ovog i "Ramizu". Natjerali su ih da se skinu goli i da glume spolni odnos.

Bilo je cike, vriske i rafala i udaraca. Sve smo to slušali sjedeći na podu barake. Svaku noć nam se "program" mijenjao.

Noć nam je donosila daljnje muke, patnje i maltretiranja. Svake noći stražari su se smjenjivali na smjeni i svaki novi stražar je donosio svoje "ideje" mučenja i provociranja. Stalno smo čuli neke krike, pucnje, trčanje između baraka. Dolazili su iz pravca tunela i zemunica.

Šta li se sve tamo dešava?

U kratkom vremenu, kad su se dvije kolone mimoilazile prilikom ručka, u prolazu smo krišom izmjenjivali informacije sa poznatim iz drugih baraka.

Sretoh jednog dana hodžu Bibera i upitah ga:

- "Merhaba hodža, kako je? Šta ima novo?"

- Merhaba!

- Ima svašta. Sakupili su nas svih osam hodža u stacionar. Sa nama je još jedan doktor i medicinski tehničar, isto logoraši. Svaku noć u stacionar donesu po nekoliko mrtvih, izmrcvarenih, izmasakriranih, prebijenih do smrti. Nagledali smo se svačega.

Gore nam je nego u baraci.

Ovaj doktor i medicinski tehničar im služe da konstatuju smrt. Mi im moramo pomagati da natovare mrtve na kamion. Kud ih odvoze ne znam. Jednu noć su ih donijeli sedamnaest mrtvih. Ima i žena. Silovanih pa ubijenih.

- Mučenje obavljaju u zemunicama.

Sve mi ovo ispriča hodža u trenu. Nismo više smjeli stajati zajedno da ne izazovemo pažnju stražara. Crne misli su mi prolazile kroz glavu. Na povratku u baraku, ispričasmo jedni drugima šta smo čuli.

Svakodnevno su do barake dolazili bojovnici sa nekakvim spiskovima i tražili nekoga. Koga bi prozvali, izlazio bi i nikad se više ne bi vraćao. Koliko ima takvih spiskova?

Ko li ih pravi?

Kad ćemo mi doći na red?

Sva ova pitanja prolazila su čovjeku kroz glavu. Iščekivanje je bilo strahovito. Pratili bi pažljivo imena koja su čitali. I pamtili poznate.

Kod svakog poznatog imena uzdahnuli bi. Znali smo ako nije ovdje, negdje je drugo, i naći će ga u drugoj baraci. A kad ga nađu, znamo šta će mu biti.

A hoće li ga ikad više ponovo biti? Dosta logoraša je poslije tih prozivki vođeno na "obradu".

Noćni krici u tami ledili su nam krv u žilama. Među tim kricima često smo razaznavari ženske krikove i dječiji plač.

Bože dragi, zar i djecu muče u logorima? Kroz noć bi se tad začulo zapomaganje:

- "Ubijte me više, ne mogu više ovako!"

Sve se to dešavalo malo dalje od naše barake, ali ne toliko daleko da ne bi mogli čuti. Jednog dana neko se malo pridiže i pokaza prstom prema jednoj od susjednih baraka. Pridigosmo se.

Prizor kao u najstrašnijim filmovima,

Nismo mogli sve vidjeti jer se dešavalo pred susjednom barakom, koja je bila malo ukoso od naše, a i druga baraka nam je zaklanjala pogled. Ali zato, Bože sačuvaj, mogli smo čuti sve.

Logoraši su ležali na zemlji, na leđima. Razularena banda je skakala po njima u čizmama. Nisu gledali gdje staju.

Na stomak, na prsa, na glavu, na lice.

Logoraši su ležali zbijeni jedan do drugoga.

Nisu se smjeli micati. A ovi su skakali i skakali. Čula se grozna vriska i zapomaganje. Gledali smo nijemo i bespomoćno.

Ne znam šta, ali valjda instiktivno, organizam pri ovakvim prizorima počinje lučiti nešto gorko. Da, gorko. Upravo smo se tako i osjećali.

Svaka dlaka na čovjeku se ježila. Stresali smo se od muke i jada prizora, koga smo gledali.

Nisam mogao dugo to posmatrati. Sjeo sam.

Neki su i dalje nijemo stajali i posmatrali. Valjda su se ukočili i nisu više znali šta rade.

Ima li kraja ovim mukama?

Koliko li je samo ovih mučenika nakon orgijanja odneseno u stacionar na konstataciju smrti, nikad nismo saznali.

A odneseno je dosta.

SILA

Cijedili smo se od vrućine. Nestajalo nas je.

Šta bi čovjek u takvim momentima dao za čašu vode?

Za samo jednu čašu vode. Nismo više znali šta da pričamo.

Sve smo ispričali. Nijedna novost više nije bila novost.

Pokušavali smo na smjenu, dok trojica, četvorica sjede, da nas nekoliko legnemo da bar malo istegnemo mišiće, koji su se već počeli grčiti od dugotrajnog sjedenja u istom položaju.

Leći i istegnuti se, kao što normalan čovjek radi ujutro u krevetu prije ustajanja. Ali niti se možemo normalno ponašati, niti je mjesto za normalna ponašanja.

- "Hoće li neko vode?" - začusmo pitanje iz vana.

Ugledasmo jednog bojovnika blizu prozora sa čašom vode u ruci. Mora da je opet neka zamka. Prvo mi to prođe kroz glavu.

Ali najbliži tom prozoru bijaše jedan mladić, koji skoči na noge i prije nego što smo mu mi mogli bilo šta reći, reče:

- "Ja ću vode!"

I pruži ruku kroz razbijeni prozor kako bi dohvatio čašu.

U trenutku bojovnik baci čašu, uhvati ga za ruku i tresnu njome nekoliko puta iz sve snage o okvir prozora. Puce ruka u laktu. Slomi ruku.

Mladić jauknu i sruši se od bola na pod. Nekoliko logoraša pognuti priđoše da mu pomognu. Bojali su se rafala po baraci. Da mu pomognu, a nemaju čime, niti znaju kako.

- "Hoćete vode, balije!" - začusmo već poznato izrugivanje.

Bojovnik se udalji, cerekajući se.

Mi se samo zgledasmo. Bijaše nam žao brzopletog, naivnog mladića.

A bili smo svjesni da je taj mladić polazio svojom rukom za svu onu vodu koju popismo i od domobrana i od Čuljka.

To znači, vode nema više!

GOSTO

Ležao sam u nekakvom položaju na betonskom podu.

Nikakve nade.

A čemu bi se čovjek nadao. Da nas odavde negdje premjeste. Nemoguće. Da su to htjeli, mogli su odmah. Da neko dođe po mene izvede me. E, budalo jedna, budalasta. To niti će biti niti može biti.

Nema te sile koja to u ovom momentu može, niti smije učiniti. Pa onda počeh razmišljati o kući i čeljadi.

Šta li je sa njima? Jesu li još u stanu? Da su bog'do protjerani na lijevu stranu.

U tom nekakvom razmišljanju ugledah jednog policajca HVO kako stoji kod jednog prozora i posmatra logoraše jednog po jednog.

Prepoznadoh ga.

Sin Derve Goste iz Kolonije, iz Rodoča. I prije je bio u policiji HVO. Šta li sad hoće? Koga li traži?

Zagledao je jednog po jednog logoraša i šarao očima po čitavoj baraci. Pogled mu stade na meni. Dugo me je fiksirao. Srce mi stade jače lupati.

Hoćeš li mi se smjeti javiti?

Sjetih se da je on sa svojim ocem dolazio kod mene u Mahalu. Stavljali su mi oluke na kuću. Radili smo nekoliko dana zajedno. Dobro smo se upoznali. Kasnije sam ga obučavao za polaganje vozačkog ispita i dobro mu tom prilikom pomogao.

"Je li on moja šansa?" Nije!

Nakon dugog posmatranja ode mu pogled dalje. Ni ne javi mi se. Da mi je barem klimnuo glavom bilo bi mi lakše. Znao bih da me je prepoznao.

Mogao bi možda odnijeti mojima poruku u Mostar i gdje sam i šta sam. Ili meni donijeti od njih poruku. Ili mi dati čašu vode.

Ali ne smjede!

Još se ponadah da bi možda sutra mogao ponovno doći. Ništa od svega.

Baš ništa.

Takvi ne pomažu. Niti hoće, niti smiju.

A koga je tražio i šta je htio, ne znam?

POGORŠANJE

Zdravstveno stanje logoraša se pogoršavalo.

Pojedini bi padali u nesvjest, čim se ustanu na noge. Jednog dana uđe stražar u baraku i reče da se napravi spisak bolesnih.

Idu na pregled kod ljekara. Kojeg ljekara?

Onog što je logoraš, isto kao i mi? Samo nije u baraci nego u stacionaru. Iz naše barake izađoše nekolicina.

Vratiše se poslije nekoliko sati. Pričali su da ih je ljekar fino pregledao, izmjerio tlak ili temperaturu, a onda rekao da im ne može više ništa pomoći. Ni jednog lijeka, niti išta drugo nisu mu dali, čime bi mogao bar nešto pomoći.

Samo im je uputio ljudsku riječ, koja je, ipak, bila bogatstvo u ovim uslovima. Nekima je to bilo dovoljno. Po nalogu zapovjednika, ljekar je nekima izdao neke potvrde na kojima je pisalo da taj i taj boluje od te i te bolesti. Prijedlog: otpuštanje iz logora na kućno liječenje.

Međutim, sve se završi samo na ovom papiru. Po tom nalogu niko nije nikad postupio. Kao da ga nije ni bilo. Ali dao je u jednom momentu nekima bar lažnu nadu i olakšanje, koje, nažalost, nije došlo.

U baraci su se dešavale neke vrlo čudne stvari.

Najteže nam je palo teško zdravstveno stanje jednog mladića. Sa njim nije bio niko njegov rođeni. Bilo je dosta komšija i poznatih, ali niko ko bi za njim žalio.

Infekcija, zaraza ili ko zna šta. Mladića je uhvatio proljev.

Van barake nije mogao izlaziti. Morao je to obavljati unutra. Samo se smrad još više povećavao.

Dogovorismo se da mu zajednički svi pomognemo.

Prvih nekoliko puta pomogli smo mu tako što smo imali nekoliko plastičnih kesa pa je nuždu obavio u kesu, a kesu bi onda izbacili kroz prozor vani.

Proljev je bio čest i intezivan. Kesa nestade. Logoraši počeše skidati odjeću, potkošulje, gaće.

Tu bi obavio nuždu i to bi onda opet izbacivali vani. Potraja to dva dana. Dva dana muke i belaja za sve. U međuvremenu je i Kadriji pozlilo, mom komšiji iz Mostara. Infarkt. Nema zraka, nema vode.

Zvali smo stražare. Dugo im je trebalo da dođu. Kad smo rekli o čemu se radi, rekli su da oni tu ne mogu ništa pomoći i udaljili se. Molili smo ponovno za pomoć. Čovjek umire.

Ali njima je to bilo svejedno. Ili umro sam ili ga oni ubili. Ustvari, štede tako jedan metak. A po noći ih po unutrašnjosti ispale na hiljade.

Ipak, nakon izvjesnog vremena, stražar se vrati i otvori vrata.

- "Iznesite ga vani!" - naredi.

Nas trojica, četvorica, iznesosmo ga vani i položišmo na beton. Imao je samo malo više čistog zraka. Ne svježeg, jer je zrak bio suh i opor od vrućine.

Nama stražar naredi da uđemo, a Kadrija osta sam vani.

Ostao je dugo vani. Šta se dešavalo, ne znamo. Samo znamo da je kasnije sam jedva ušao na vrata. Valjda je malo došao sebi i zamolio stražara da ga pusti unutra.

Sa Mustafom Čustovićem se opet dešavalo nešto sasvim drugo.

Bijaše operisan od kile malo prije hapšenja. U logor je došao sa flasterima na ranama od operacije. A bolovao je još, i od šećera, i od tlaka.

Loša ishrana, ustvari nikakva ishrana, nedostatak vode, djelovali su na njega sasvim suprotno. Jednog dana zovnu me i pokaza mi rane od operacije.

Bile su sasvim zarasle.

A zatim mi reče da ne osjeća nikakvih poteškoća ni od tlaka ni od šećera. Bio je mršav i prije hapšenja, a sad samo kost i koža. Ali zdrav. Na pregledu mu je doktor rekao da mu je tlak sasvim uredu. Nevjerovatno.

Zdravstveno stanje mu je išlo na bolje.

PAKETI

Dani su nam prolazili samo u baraci.

Dvadeset i tri i po sata sjedenja. Pola sata smo izlazili vani da obavimo ručak i popijemo dva-tri gutljaja vode. Hrana je bila vruća, vrela. Valjda je i to ulazilo u program mučenja.

A morali smo uzeti ta tri-četiri zalogaja hrane u usta makar i bila vrela. Od takve hrane strašno sam opekao čitava usta i jezik.

Onda na to vrelo dođe hladna voda. Dadoše nam jedan dan da pijemo vode koliko hoćemo.

Ali nije čovjek kamila da se može napiti da mu je dosta za dvadeset i četiri sata. Od velike količine vode popijene toga dana, nekima dođe muka, povraćanje i proljev.

Muka i belaj.

Ponekad bi neki od stražara po dolasku na smjenu došao do prozora barake i pitao: Da li su u baraci ima taj i taj logoraš po imenu i prezimenu. Ovi bi šutjeli dok stražar ne bi rekao da je za toga koga traži donio paket od kuće. To su bili pretežno ljudi koji su stanovali tu negdje u blizini logora ili oko Čapljine.

U selima su ostale po koja žena sa djecom ili neko stariji. Tražili bi vezu da nešto dostave u logor. Znali smo da je to morala biti vrlo jaka veza ili dobro plaćena. Obično bi slali nešto od odjeće i nešto hrane.

Ali hranu su stražari oduzimali. Ponekad bi prošao po neki domaći hljeb. Nama je to bilo nezgodno gledati.

Javi se čovjek, dođe do prozora, uzme paket, kesu. Izvadi čist, suh veš, presvuče se. Izvadi hljeb, domaći, miriše čitava baraka od njega. Ali njih rođaka i prijatelja ima mnogo. Podijele to na petnaest ili dvadeset njih međusobno.

Nismo ni pokušavali pitati, jer kad podijele hljeb ne ostane ni njima ništa, a ionako dobiju malo.

Ipak, oni dobiju malo, a mi nimalo.

Od ovih paketa, ipak, smo imali koristi. Kesu ili stari presvučeni veš koristili smo za ove koji dobiju proljev.

Samo da bar malo smanjimo nesnosni smrad i vonj.

SLOBODA ZA NEKOGA

Sedmi dan nakon dolaska u logor, možda osmi ili deveti, izgubio sam orijentaciju u vremenu i prostoru; dođoše trojica bojovnika, otvoriše vrata i glasno prozvaše jednog logoraša.

Ovaj se ustade. Bio je malo dalje od mene.

Pogledah ga bolje i prepoznadoh da je to onaj oko koga su se bojovnici svađali na Tržnici, onog dana kad smo čekali autobus da pođemo u logor. Narediše mu da izađe i pođe sa njima.

Ipak su ostvarili obećanje dato onog dana na Tržnici, da će ga osloboditi. Od uha do uha dođe informacija da je taj čovjek Musliman, da se borio u Hrvatskoj kao vojnik HVO, tamo bio ranjen i vratio se u Mostar, kući na oporavak.

Ni to nije ništa značilo onima koji su ga hapsili, koji su slijepo izvršavali naredbe.

Za čitavo vrijeme boravka u Dretelju to bijaše jedini logoraš koji je oslobođen. Nekoliko logoraša je na neki čudan način uspijevalo izbjeći kontroli stražara i pobjeći.

Najvjerovatnije za vrijeme izlaska na ručak. Bješe nam drago svako bjekstvo iako je nama bivalo sve teže. Mi koji smo ostajali, ispaštali smo. Ali, svakako nam je teško. Neka njih na slobodi.

Neko će bar doći do naših i reći koju riječ. Saznat će neko za nas.

Ovako je bilo sve manje i manje nade. Nikakve povoljne vijesti, nikakve informacije.

Onih dvanaest minuta za koje smo nas tristo i nešto iz naše barake ručali, značilo nam je mnogo. I više od toga. Samo smo se bojali pojedinačnih, nepromišljenih ispada logoraša.

Pojedinac ne misli glavom, ako još uopšte može nešto misliti, uradi nešto što se ne uklapa u "pravilo službe" i odmah nas je tristo na "pečenju" na vrelom betonu. Shvatili su pojedinci vremenom neke stvari.

Mi smo puno puta izdržavali kolektivnu kaznu. Ali svaki dan smo gledali druge kako se "peku".

Posebno smo ostajali zabezeknuti kad bi na ručku vidjeli "tunelaše". Oni su i dan i noć provodili u tunelu.

Kad izađu na čist zrak, ljudi se izgube, svjetlost im smeta.

Pokrivaju oči rukama. Sa izlaskom iz tunela, ručkom i povratkom njihov bi dan trajao dvadesetak minuta.

Ostalo vrijeme do sutra, onome ko dočeka sutra, ponovno u mrak, u tamu, u vlagu, uz cjelodnevne prozivke i odvođenja na put bez povratka, put mučenja, batinjanja, silovanja, vriski, krikova i zapomaganja.

RUČAK

Život nam se vremenom sveo na iščekivanje dvadesetak minuta do pola sata, izlaska na ručak.

Kolona logoraša je bila nepregledna.

Stražar ide pored kolone i odbroji petnaest i petnaestom dadne hljeb.

Petnaestorica dijele hljeb, otkinu sa dva prsta, koliko ih zapadne. Onda od te petnaestorice, jedanaestorica uzimaju tanjire i kašike sa zemlje. Ništa se nije pralo. Dođeš do kazana, dobiješ kutljaču vrele hrane, tri-četiri kašike na brzinu staviš u usta i komanda "bacaj".

Dolaze slijedeći.

Stalno smo se pitali: Zašto baš jedanaest tanjira i jedanaest kašika?

Neko to odgonetnu.

Bilo je predviđeno da se hljeb dijeli na jedanaest logoraša i da se tako završi jelo za jednu grupu.

Međutim "neko" je zaključio da bi toliko hjeba bilo previše za logoraše, koji su ionako osuđeni na tiho umiranje.

Dvanaesti, trinaesti dan pojavilo se još nekoliko tanjira i kašika pa nas je moglo "jesti" petnaest ili šesnaest, kako kojeg dana.

Nakon "jela" istim redom išli smo na vodu.

Poslije toga mogli smo po želji, na molbu i odobrenje stražara pišati uza zid barake. Primjetismo da nakon nekog vremena mokrača mijenja boju.

Od žute, dođe na smeđu, pa crvenkastu i poslije dvije sedmice počesmo pišati sukrvicu pa krv.

Vjerovatno je tečnosti u organizmu nestajalo, a unutrašnji organi su radili.

Kanal oko baraka u koji smo pišali ili prolijevali mokraču kroz prozor, dobi crvenu boju. Smrad je bio nesnosan.

Jednog dana izvedoše dvojicu logoraša iz baraka i dadoše im šmrkove u ruke da vodom operu kanal. Vjerovatno je do onih koji su napravili ovaj plan mučenja došao izvještaj o čudnoj boji mokrače u kanalu, i dođe nalog za pranje. Nalog samo za pranje a nama nikakvo poboljšanje. I tad dođe do apsurda.

Ona dvojica peru vodom kanal i zidove barake sa vanjske strane, a mi u baraci umiremo od žeđi.

A ne smiju nam dodati ni kap vode.

Uz njih su stražari sa otkočenim automatima.

PUSTE ŽELJE I NADANJA

Ovih dvadesetak minuta "izlaska" značilo nam je mnogo.

U tihom mimohodu razmjenjivali bi po koju informaciju. Brzo nakon dolaska saznali smo da Alija ima tranzistor. Krio ga je i on i svi logoraši u njihovoj baraci. Tiho, da čuje samo on i još dvojica, trojica najbližijih, našao bi vijesti radio Sarajeva.

Onda bi se od uha do uha prenosile informacije, jedan drugom u baraci.

A mi bismo dobili po koju kratku informaciju u mimohodu i kad bi došli u baraku, opet od uha do uha, tiho, te iste, nekad nepotpune, nekad iskrivljene informacije prošle bi barakom.

Najviše nas je interesovalo ima li vijesti o nama.

Zna li iko za nas?

Dosta je dana prošlo a odgovor je bivao: "Nema još ništa". Znači o nama još niko ništa ne zna.

Jednog dana, prođe od uha do uha vijest da su na radiju čuli da je Armija u Mostaru probila liniju na Bulevaru, na Šemovcu i da je došla do Balinovca, a da je sjeverna strana grada zauzela Raštane.

Obuze nas neka razdraganost. Znači, Armija je ojačala, skupila snagu, dok je mogla osvojiti toliko prostora.

Onda uslijediše naše kombinacije.

Ako su na Balinovcu, onda drže i Rondo, dalje će napredovati prema Aveniji. Ako to tako bude, onda će se sastati sa juga i sjevera u gradu.

Već smo vidjeli Mostar slobodan. Ovakve kombinacije su nam vraćale volju za život. Mislili smo o oslobođenju grada.

Tamo su nam ostale familije u stanovima. Ako se grad oslobodi, neko će se za njih pobrinuti. Bar da imaju šta jesti.

Neće biti progonjeni i maltretirani.

E, dragi Bože, dokle li je u tim momentima dostizala ljudska mašta i fantazija.

- "Ako oslobode grad, brzo bi i mi mogli biti slobodni."

- "Ja odoh odmah u Njemačku" - reče jedan, "tamo mi je familija kod brata."

-" Nikakvo inostranstvo, ja ću odnah u Armiju. Treba se osvetiti za ovo što nam napraviše!" - dodade treći.

E, puste želje i pusti snovi. Obično bi nas iz ovakvih naglabanja u stvarnost vratio kakav rafal po baraci. Ili jezivi krici iz pravca zemunica.

Ništa još od slobode.

I konačno, jednog dana dođe vijest da je na radiju rečeno za nas. Ne samo za nas, nego i za desetine hiljada Bošnjaka zatvorenih po logorima širom tzv. "Herceg - Bosne".

Vlada u Sarajevu će preko Međunarodnih institucija insistirati da se svi civili puste iz logora. Dat je prijedlog da se izvrši razmjena svih zarobljenih. Svi za sve. Čak je pomenut i termin razmjene.

Četrnaesti juli.

Bože dragi, pa to je za dan - dva. Hoće li se to ostvariti? Sve je bilo u redu, ali neko ko nam je rekao informaciju, nije nam napomenuo da je ovo samo prijedlog.

A da bi prijedlog bio ostvaren mora ga prihvatiti i druga strana. A da je ta druga strana htjela takva rješenja ne bi ni zatvarala ovoliki broj civila.

Međutim, mi nismo o tome razmišljali. Jednostavno taj drugi dio informacija nismo ni čuli.

Prvi dio informacije nas ohrabri. U momentu zaboravili smo na glad i žeđ. Kad ćemo na slobodu?

VODA

Hodža Biber mi je uvijek kad bih se susreo s njim u mimohodu na ručku ispričao nešto interesantno.

- "Sinoć sam u stacionaru doživio nešto nevjerovatno.

- Iz tunela dođoše dvojica logoraša. Nosili su međusobno trećeg, mrtvog. Podlegao je degeneku u zemunicama. Sva trojica su bili braća. Dvojica braće nose trećeg. Morali su ga donijeti u stacionar na konstataciju smrti.

- Bili su iz Prozora. Prezime Duvnjak. Bošnjaci.

Unijeli su mrtvog brata u stacionar. Stojeći još na vratima, ugledaše u ćošku kantu punu prljave vode.

Baciše brata na pod i pojuriše prema kanti. Počeše piti tu prljavu vodu. Jedva smo ih odgurnuli od kante. Dali smo im da se napiju čiste vode. Gutljaj te prljave vode značio je sigurnu zarazu. Ali žeđ bijaše jača i od tuge za mrtvim bratom."

Možda ih je trun nade da će doći do vode i natjerala da mrtvog brata donesu u stacionar.

Baš oni, a ne neko drugi. Prepričavali smo ovaj događaj i razmišljali o tome; dokle to dosežu ljudski osjećaji i nagoni.

Muka i žeđ nadvladali su tugu za ubijenim bratom. A i oni sami su već bili živi mrtvaci.

Živi jer je duša u njima. Bili smo ustvari svi živi mrtvaci, koji hodaju na dvije noge. Borili smo se da u nama ostane zdrav duh i razum.

A ta je borba nakon dvije hefte boravka u ovakvim uslovima sve teža i teža. Tijelo se prepolovilo. Bili smo samo kost i koža.

Nevjerovatno, ali nakon petnaest dana ovakvog "režima" svi smo bili lakši ili slabiji za dvadeset ili trideset kilograma.

Kako ko. Neobrijani, ispijena lica, jedva smo prepoznavali jedni druge.

EMBARGO NA HRANU I VODU - 78 SATI

Devetnaest Zuhrićevih momaka pobjegoše petnaesti dan poslije našeg, a četrnaest dana poslije njihovog dolaska u logor.

Kako? Kud?

Pobjegoše a ne uhvatiše ih. Nama drago, a znamo da nas čeka kolektivna kazna. I ostvari se.

- "Embargo! Nema jela, nema vode!" - urlikao je jedan bojovnik kad smo izašli u uobičajeno vrijeme za ručak - "Mi vas hranimo, a vaši ubijaju naše".

Zagledali smo se.

Nismo znali o čemu se radi. U nekim dubravskim selima bilo je još Bošnjaka koji nisu uhvaćeni i dovedeni u logor.

Kad su bojovnici došli da ih pokupe, ovi su pružili oružani otpor i pobili nekoliko bojovnika. Nisu ih uhvatili i sad se hoće osvetiti na nama.

Nema ručka, nema vode. Ta već smo navikli na to.

Kad god bi Armija, bilo gdje na ratištu protiv HVO postigla uspjeh, to smo znali i bez tranzistora. Slijedila je nama kazna. Kao i sad.

Prođe tako dan, prođoše dva dana. Oslabljeni, oslabismo još više. Gubio sam ravnotežu. Teško sam ustajao.

Vrtilo mi se u glavi. Imao sam problema ustati i pišati u plastičnu flašu.

Koka me je pridržavao. Pišao sam krv. Nisam imao ni toliko snage da mokraču prospem kroz prozor. I to je Koka obavljao za mene.

Koliko je samo u tim trenucima bio jači od mene. Vrtoglavica me hvatala od stajanja. Ležao bih, tuhinjao, nestajalo me.

Osjećao sam to.

Ako smo se do ovog embarga prepolovili, ovo nas još jednom prepolovi. Izgledalo mi je kao kad atletičari u trci na deset kilometara u zadnjem krugu sprintaju za pobjedu i padaju u nesvijest. Ili kao bokser koji u zadnjoj minuti petnaeste runde doživljava teški nokaut.

Embargo potraja sedamdeset i osam sati.

I toga dana, bio je devetnaesti juli (tad nisam znao da je devetnaesti, nego sam kasnije zaključio), rekoše: "Stroj, ručak!"

Kakav ručak, ne mogu ustati.

Ne mogu ni dva koraka napraviti, a ne stajati dvadeset minuta na nogama. U svojoj nemoći, procjenjivao sam vlastite mogućnosti.

I zaključih da na taj "put" ne mogu poći.

Zamolih Koku da mi, ako mogne, nešto donese u baraku. Ili vode ili hrane.

Ako ne mogne, nikom ništa. Svakako mi se sprema "drugi" put.

Dugi put. Koka me pokuša podignuti, ali ga zamolih da džabe ne troši snagu.

Uzalud je.

Ne mogu. I dok smo se Koka i ja raspravljali i prepirali, a drugi polako izlazili iz barake, začu se druga komanda:

- "Svi Mostarci vani! Odmah! U kamione!"

ODLAZAK IZ DRETELJA

Šta je sad ovo?

Kakvi kamioni?

Kud će s nama?

Koka mi pomože da se pridignem i držeći me oko struka pođosmo prema kamionima sa ceradom. Pored kamiona stajao je i jedan autobus.

Vrtilo mi se u glavi, a u ušima zujalo.

Jedva sam stajao na nogama.

Čuo sam kako prozivaju jednog po jednog i vidio da se logoraši penju na kamione, pod ceradu. Nekoliko nas koji smo izgledali strašno slabo prozvaše u autobus. Ja sam bio već ušao i sjeo.

U to uđe nekakav uniformisani i razdera se:

- Van! Neću ja balije još i autobusom vozati.

Izađosmo vani. Ja jedva. Kamion je već bio pun. Preko stotinu logoraša je bilo već unutra. A još nas pedeset stoji kod kamiona.

- Neću se ja dva puta vraćati po ove, trpaj sve reče vozač kamiona.

- Penji se! - začusmo naredbu.

Kako? Kud?

Kamion je već krcat. Nema mjesta.

Jedan bojovnik se izmače i odjednom se prolomi rafal iznad naših glava. Za tren oka oni unutra se pozbiše i nas još pedeset, koji smo stajali vani popesmo se.

Sve jedan na drugom. Spustiše ceradu sa zadnje strane i zavezaše je. Proključasmo. Kao u ekspres loncu.

Kuda? Ne zna niko. Samo nek idemo iz ovog pakla pa kuda god. Taman i na strijeljanje. Ovako smo se halalili od života.

Kamion pođe.

Kud smo išli, kako smo išli, nikad nećemo saznati.

Znali smo samo da će kamion morati izbjegavati iznenadne susrete sa UNPROFOR-om i Crvenim križom. Osjećali smo asvaltni put pod točkovima kamiona, pa makadam, prašina poče ulaziti pod ceradu.

Poče kašalj i gušenje.

Kamion je išao uzbrdo. Naget prema pozadi. Oni s prijeda kliznuše prema nama. Očuše se jauci onih koji su bili na podu.

Desetine su ih gazile. Bili smo jedna masa koja se valja u sanduku kamiona.

Kamion pođe niz brdo.

Mi otpozadi pritisnušmo one sprijeda.

I tako se to ponavljalo nekoliko sati. Pod ceradom pitanje: Kuda?

Ako je drugi logor, ne može biti gori od Dretelja. Konačno kamion stade. Podigoše ceradu sa zadnje strane.

Ugledasmo heliodrom!?

- Ulazi! Nemojte da više ponavljam - razdera se na nas stražar.

DOLAZAK NA HELIODROM

Stotinu i pedeset izmučenih, dehidriranih, isprebijanih, gotovo ugušenih tijela nalazilo se pod ceradom kamiona koji se zaustavio ispred zgrade bivše Vojne vazduhoplovne škole. Svjesni smo bili činjenice da smo živi i ništa više.

Juli mjesec, devetnaesti. Popodne, pet sati.

U ljetnom danu to je u Hercegovini najtopliji dio dana. A izabran je za naše putovanje. Sigurno ne slučajno.

Koliko smo putovali od Dretelja do Heliodroma nismo mogli procijeniti. Četiri ili pet sati. Mučenje pod vrelom ceradom je bilo samo nastavak onog pakla iz Dretelja.

Začuli smo naredbu da izlazimo iz kamiona.

Zadnja stranica kamiona se otvori i oni koji su bili odmah do nje ispuzaše nekako vani i srušiše se na betonsko igralište ispred škole. Ja sam bio negdje oko sredine kamiona, stajao sam na jednoj nozi u nekakvom polučućečem položaju.

Ne znam na kome sam se nalazio i ko je bio na meni u toku vožnje. Začu se zapomaganje.

Enko me zovnu po imenu i reče da mu pomognem.

Pružio sam mu jednu ruku i uspio ga nekako pridići.

Kako, ne znam, jer mi se strašno vrtilo u glavi. Toliko sam bio izmalaksao da sam mislio da ću i sam pasti u nesvijest.

Izađosmo iz kamiona pomažući jedni drugima.

Stariji logoraši su se uz pomoć ostalih doteturali do trave pored igrališta i odmah polijegali.

Nisu mogli nikud dalje. Među njima je bio i dedo Alihodžić iz Dubrava sa njegovih 75 godina. Svi smo tražili pomoć.

Enko nije mogao maknuti sa betonskog igrališta.

Nijemo je sjedio. Primjetismo da u blizini igrališta stoje hrvatski bojovnici i posmatraju nas. Smijali su se. Upravo su bili prekinuli utakmicu na igralištu gdje se zaustavio kamion.

Enko ugleda u blizini mjesta gdje je sjedio jednu lokvu vode, nagnu se nad nju i poče piti.

Jedan vojnik ga odgurnu i reče da u ovom logoru ima dovoljno vode.

Ali Enko se nije obazirao ni na guranje ni na riječi.

Nastavio je piti.
Žeđ je bila jača od pomisli i na čistoću vode i na moguću zarazu.
U tom momentu dođoše do nas vojnici HVO u sportskim trenerkama, sa flašama pive u rukama. Cerekali su se, počeše dobacivati i vrijeđati.
Ali na takve uvrede već smo bili navikli i oguglali u Dretelju. Više nije bilo riječi koja bi nas toliko mogla uvrijediti.
Ta bili smo već toliko i izvrjeđani i poniženi da nismo ni mogli primiti nove uvrede. Po naglasku primjetismo da bi ovi vojnici mogli biti sa Širokog Brijega. Kad su oni primijetili da prema nama idu ljekari prestadoše sa uvredama, ali nastaviše sa cerekanjem i naslađivanjem na našim mukama i patnjama.
Dođoše dvojica ljekara, Hadžić Nećko i Stranjak Mirsad.
Prepoznadosmo ih od ranije iz grada.
Hadžić u uniformi HVO i bijelom mantilu, a Stranjak samo u bijeloj uniformi.
Ovaj drugi je također bio logoraš, ali je obavljao svoj posao u logoru. Oni počeše davati prvu pomoć onima koji su bili popadali po betonu i travi. Dođoše do mene i ja im rekoh da prvo pomognu nekom kome je potrebnije. Ja sam se dovukao do jedne zgrade u blizini.
Vidio sam da tamo idu logoraši koji su bili pokretniji. Uđoh unutra i vidjeh one koji su već ušli kako staju pod tuševe u odjeći, nastojeći malo povratiti snagu i tečnost izgubljenu mrcvarenjem u Dretelju.
Gurao sam se ispod tuševa, da dohvatim malo vode, ali logoraši koji su stigli prije mene nisu se htijeli pomaknuti. Nismo mogli vjerovati svojim očima da ima vode koliko hoćeš i da ti to niko ne brani.
U salu počeše unositi teže bolesnike i davati im infuzije.
Nakon što sam uspio malo da se osvježim i popijem malo vode prišao sam ljekaru.
Doktor Hadžić me prepozna. I od ranije smo se dobro poznavali.
Izmjeri mi tlak. I stade. Tlak je bio 80/60. Je li ovo moguće pitao se. Kako uopšte može čovjek stajati na nogama sa ovako niskim tlakom. Pokaza mi na jedna izvaljena vrata i reče mi da odmah legnem.
Tad mi priključiše prvu infuziju.
Kako su u salu unosili teže bolesnike tako su im priključivali infuzije.
Primjetih kako logoraš po prezimenu Kajtaz u redu za vodu pade i udari glavom u beton.
Obli ga krv.
Priskočiše mu u pomoć. Ljekar mu izmjeri tlak 80/60. Polegoše ga u mojoj blizini, i njemu priključiše infuziju, a ranu na glavi obradiše.
Ljekari su se ovom prilikom trudili koliko su mogli da nam pomognu. I u tome su dobro uspjevali. Izgleda da su dobili pravu informacijui o uslovima u kojima smo bili i o našem zdravstvenom stanju.
Neki su dolazili k sebi prije, neki kasnije. Infuzije su nam mijenjali jednu za drugom.
Ležali smo po podu sale i kako smo bivali bolji mogli smo bolje razgledati gdje se nalazimo. Bila je to jedna zgrada u krugu bivše Vojne gimnazije.

Imala je dvije velike sportske sale i u njih se ulazilo na jedna velika zajednička vrata. Pred tim vratima je bio stražar. Unutra smo se mogli kretati iz jedne u drugu salu. Odmah iza vrata sa lijeve i desne strane bio je red klozeta i kupatila sa tuševima. Kako smo malo povraćali snagu ustajali smo se i išli pod tuševe. I po tri četri puta na dan.

Vode nam nikako nije bilo dosta. U ove dvije sale našli smo dosta logoraša koji su odmah nakon privođenja tu dovedeni. U jednoj sali bilo ih je oko tristo pedeset. Razlika između njih i nas je bila više nego očigledna.

Na njima se nije, kao na nama, prepoznavalo da su tih devetnaest dana proveli u logoru. Još ih je držalo ono od kuće, što su donijeli. A imali su dva puta na dan jesti. Ne bog zna šta, ali jeli su dva puta. I pili vode koliko hoće i kad hoće.

Kad smo mi pristigli iz Dretelja prepali su se od nas, kako smo izgledali. Ispijeni, mršavi, neobrijani, bradati, neumiveni, umazani, prljavi, smrdljivi, kost i koža, samo živi.

Opominjali su nas da se ne tuširamo tako dugo i često.

Govorili su nam da se možemo tako prehladiti. Ali ko ih je slušao. Kako je ko bivao samo toliko dobar, da sam može otići do kupatila, išao bi na tuširanje. Vode, samo vode. A prilikom tuširanja nismo se ni skidali.

Onako, komplet. Sve se cijedi.

Nakon tuširanja samo bi malo stali da se ono na nama pricijedi. A onda bi opet zbog nedostatka snage morali leći. Pod u salama bijaše od parketa.

Dosta logoraša imalo je deku. Mi novi smo se snalazili kako smo umjeli. Ležali smo na daskama, izvaljenim vratima. Poneko bi dobio i deku. A stakla na prozorima sale bijahu već odavno porazbijana.

Propuh.

I mnogi osjetiše sta znači kupanje i ležanje na propuhu.

Doktori su imali posla non-stop prvih nekoliko dana.

BELI - RAJA IZ DONJE MAHALE

Ležao sam na podu sportske dvorane.

Prestali smo primati infuzije. Dolazili smo malo sebi poslije dreteljskog Džehennema.

Svaki mišić me je bolio. Svaka kost me bolila. Za povratak organizma na nekakvu normalnu ili bar do donje granice te normale trebali su dani i dani.

A protekla su tek tri četri dana od dolaska na Heliodrom.

Do mene je ležao Zijo Kekić. Osjetio sam kako teško diše. Pokrio se ćebetom po glavi. Čuo sam ga da nešto bunca. Morao sam se pridignuti i to sa teškom mukom. Gurnuh Ziju nekoliko puta dok ga ne probudih. Otkri se. Bio je sav u znoju. Pogledao me u bunilu.

Vidio sam da ima napad groznice.

- Imaš li nešto za temperaturu? - upita me jedva govoreći.

- Nemam, ali ću pokušati nabaviti ili zovnuti doktora, ako je još tu - rekoh mu.

On se samo pokri po glavi. Ni ja se nisam mogao podići na noge od slabosti. Jedva se pridigoh i pogledah okolo po sali.

U blizini ugledah Belog čiji je to bio nadimak a zvao se Avdić Bajro iz Donje Mahale. Zovnuh ga i on mi odmah priđe.

Imaš li štogod protiv temeprautre? - upitah ga i pokazah glavom na Ziju koji je ležao, a ispod ćebeta se primjećivalo kako teško diše.

Beli pogleda u mene i reče:

Kako to izgledaš, tebi bi trebalo prije pomoći.

Rekoh mu da smo stigli prije tri dana na Heliodrom iz Dretelja, da sam ja odmah prvi dan primao infuzije i da mi je sad malo bolje.

Beli mi reče daje on uhapšen isto prvog jula, ali je imao "sreču" i odmah doveden na Heliodrom.

Sad je prolazio salom ne bi li među logorašima, koji su stigli iz Dretelja, vidio nekog poznatog.

Kako je samo drukčije izgledao od nas. Kao da nikako nije u logoru u odnosu na nas koji smo stigli iz Dretelja.

Beli odmjeri mene pa Kekića pod ćebetom i reče:

- Najbolje bi bilo da vas dvojica prvo nešto prezalogajite.

- Čekajte malo - reče to i ode nekuda.

Vrati se vrlo brzo i gurnu mi u ruke riblju konzervu. Pogledah sa čudom u konzervu. To je bila prva konzerva u mojim rukama od kako sam dospio u logor, i to riblja. A samo nas dvojica.

Nisam mogao vjerovati. Pogledah u Belog. Upitah ga odakle mu konzerva. On mi reče da ne pitam puno nego da jedem. Ponovo gurnuh Ziju i pokazah mu konzervu.

- Evo dobili smo nešto da prezalogajimo - rekoh mu.

Tek sam tad vidio šta je iznenađenje. Zijo je gledao u konzervu sa nevjericom. Iskolačio oči i ne može sebi da dođe.

Samo upita:

- Ko ti je to dao?

Pokazah na Belog, koji u tom momentu dođe i donese nam dva slana keksa.

- Evo uzmite i ovo - reče Beli - da konzerva ne bude gologuza.

Počesmo jesti.

Nikad mi nešto nije bilo ukusnije i prijatnije. Dugo vremena smo bili bez ikakve hrane.

A sad ovo. Prava gozba.

- Je li ti Beli nešto u rodu - upita me Zijo.

- Nije ništa - rekoh - samo smo raja iz Donje Mahale.

Zijo više ništa ne upita, samo klimnu glavom u znak razumjevanja. Jeli smo lagano sa nekakvim čudnim užitkom, Zijo je bio sav u znoju i još se malo tresao. Gledao je ispred sebe ništa ne govoreći. Nakon što pojedosmo konzervu osjetih da mi se snaga malo povrati.

Ustadoh na noge prvi put nakon dolaska na Heliodrom. Pogledah okolo po sali. Sve logoraš do logoraša na podu sale. Poznadoh mnoge iz Dretelja.

A bilo je dosta i onih koje nisam prije viđao. Neki su ležali, neki su hodali. Po sali je hodalo dosta logoraša koji su tražili nekoga. Ovo mije bilo dosta neobično poslije one discipline iz Dretelja.

U jednom kraju sale primjetih neku gužvu.

Dosta logoraša je stajalo. Stražar je čitao nekakav spisak. Upitah Ziju da li on zna kakav to spisak čitaju. Zijo nije bio logoraš iz Dretelja i reče mi da to čitaju spisak logoraša napravljen prije našeg dolaska na Heliodrom.

Svi ovi koje čitaju su se potpisali da ostavljaju svu pokretnu i nepokretnu imovinu "Herceg - Bosni" i odlaze u inostranstvo.

Još mi reče da je napravljen spisak od 300 logoraša i da se to sad čita.

Upitah Ziju je li se on pisao na spisak. On reče da nije i da ostaje zajedno sa svojim narodom u svom gradu gdje mu se i dedo rodio.

Stražar je prozivao jednog po jednog logoraša. Logoraši su mu prilazili i potpisivali nekakav papir, a onda izlazili vani. Vani su čekali kamioni.

Logoraši su izlazili vani i radovali se izlasku, a bili su svi odreda svijesni čina kojeg su napravili, a još više svjesni zamki koje ih mogu čekati do konačne slobode.

Čuli smo kako im stražar glasno govori da po dolasku u grad imaju sat vremena da uzmu familiju i lične stvari iz stana, onoliko koliko mogu u ruci ponijeti.

Na "fakultetu" ih čekaju autobusi koji će ih odvesti u Hrvatsku, a dalje će kako koji za inostranstvo.

Svjesni su bili onog što rade, izlazili su jedan po jedan, želja za slobodom je bila veća od sveg imetka, a isto tako i bijeg od neizvjesnosti daljnjeg boravka u logorima "Herceg - Bosne". U masi ugledah Belog. Išao je prema nama i nosio jedno ćebe u ruci.

- Evo vam ovo ćebe pa ga proširite ispod sebe, biće vam toplije. Samo se pogledasmo sva trojica.

- E moj Zijo, ne znaš ti šta je raja iz Mahale - rekoh. Na to Beli promijeni temu i reče:

Dobro je da se niste pisali na spisak za odlazak u strane zemlje. Ovi dušmani žele da nas na silu rasele. Što nas više ostane ovdje zajedno bit ćemo jaći, i bez oružja. To dušmanin zna i nastoji po svaku cijenu da uništi sve što je Bošnjačko.

Bijaše mi drago što je Beli ovo rekao. Uzeo sam ćebe i pokrio Ziju koji je opet bio legao. Nisam ga htio ometati.

A onda sam dugo razmišljao o Belom. Momak od 25 godina, završio srednju školu, imao je veliku želju za životom, a isto tako imao je i široke poglede na život. A dobar u duši. Ko hljeb.Na kraju sam shvatio jedno:

- Takva su raja iz Mahale !

PRVA RAĐA

Nakon dolaska na Heliodrom, prvih nekoliko dana, najviše gužve je bilo kod Ijekara. Veliki su redovi bili za mjerenje tlaka i za priključenje na infuziju.

Logoraši su ležali na klupama, na podu, na daskama ili na izvaljenim vratima, sa priključenim infuzijama.

U pomoć su nam priskakali logoraši koji su došli prije nas na Heliodrom. Odnekud bi se našao i okrajak hljeba ili suhi keks. Tako smo se malo okrijepili. Logoraši koje smo tu već zatekli su nam sve to donosili, pomagali nam u svemu.

Kako su nam kasnije rekli, bili su se prepali našeg izgleda.

A i Ijekari su bili zaprepašteni našim stanjem. Znali su koliko smo dana proveli u Dretelju i nije im bilo jasno kako smo uopšte živi.

Čuo sam jednom doktora Hadžića kako priča:

- Mi smo nešto prije vašeg dolaska bili obavješteni da dolazite iz Dretelja i da ste dosta iscrpljeni. Dobili smo nalog da se pripremimo. Ali nismo mogli ni predvidjeti da ćemo sve strahote vidjeti, kako samo izgledate. Isto tako ljudi koji su se prije odvođenja u logor dobro poznavali nisu mogli prepoznati jedni druge.

Tuševi u kupatilima su prvih nekoliko dana radili non - stop. Logoraši su se smjenjivali pod njima i po nekoliko puta.

Nismo nikako mogli vjerovati da ima dovoljno vode.

Dragi, moj Allahu, sa koliko malo je čovjek zadovoljan?

Stari logoraši sa Heliodroma su nas stalno opominjali da ne činimo to. Vode ima i biće je dovoljno.

Upozoravali su nas da ćemo se tako prehladiti, ali organizam je zahtjevao tečnost, voda mu je vraćala snagu.

Nekoliko puta sam išao pod tuš.

Potkošulja na meni je bila potpuno crna i masna. Pretpostavljao sam da je to masnoća nastala prekomjernim znojenjem i lučenjem nekih masnih žlijezda, dok smo bili u onom paklu Dretelja.

U dodiru sa vodom potkošulja je postajala još izraženije prljava. Donje gaće smo odmah pobacali jer su bile prljave i crne. To nam je doktor preporučio, jer se bojao da ne dobijemo kakvu zarazu od prljavštine.

Nakon kupanja dobih od drugih logoraša donji veš.

Okupan i presvučen imao sam osjećaj da letim. Pokušao sam oprati potkošulju sapunom, ali nije išlo. Neka crna masnoća zalijepila se za majicu. Sapun to nije mogao oprati. I na kraju morao sam je baciti.

Ujutro bismo dobili šoljicu čaja i jedan suhi keks. Keks je bio pakovan u jednu plastičnu providnu zdjelu, malo tvrđe izrade.

Odmah nas stariji logoraši upozoriše da te plastične zdjele, koji su svi odreda zvali "čonta", ne bacamo jer ćemo u tu zdjelu kasnije dobiti ručak.

I ta prva plastična "čonta" bila mi je stalni pratilac narednih pet mjeseci.

Čaj nije bio sladak, ali nije bio ni potpuno gorak. Dobijali smo po jednu manju kutljaču.

Za ručak smo imali "izbor" bijele kuhinje: riža, makaroni ili sačivica i ponovo tako redom. A sve bez začina. Uz ručak smo dobijali i jednu šnitu hljeba. Večere nije bilo.

Za nas koji smo stigli iz Dretelja bilo je najvažnije da je ta podjela hrane bila redovna. Bili smo prezadovoljni.

Dretelj nam je bio stalno na pameti. I patnja sa hranom i mučenje sa vodom. Ako ništa drugo ovdje su obroci bili redovni, a i vode je bilo dovoljno.

Uvečer bi stomak počeo krčiti i tražiti hranu. Ovo što smo unosili u organizam bilo je nedovoljno i nekalorično. Dani su proticali u iščekivanju čaja i "čonte" riže, a želudac nas je na to stalno opiminjao. Vodom smo se bar donekle povraćali u normalno stanje, ali iscrpljeni organizam je zahtjevao više hrane, a nje nije bilo.

Mustafa Čustović ubrzo dobi oteklinu na desnom uhu i glava mu poče oticati. Iz otekline iza uha pojavi se gnoj. Doktor mu je davao neke injekcije i to se malo stabilizovalo. Ali sve u svemu Mustafa je bivao sve slabiji.

Kada sam se malo oporavio, počeo sam ustajati i izlaziti do kruga sale. Bilo je dosta poznatih Mostaraca.

Kod ulaza u drugu salu sa desne strane primjetih da leži Hamo Kebo, poznati sudija iz Mostara. Glava mu je bila sva crna i otekla od udaraca, a imao je rane po cijelom tijelu.

Pored njega je bio njegov rođak Miro Kebo, advokat. Hamo je teško disao.

Još u Dretelju smo saznali, kroz one kratke razgovore, da su Hamu redovno izvodili iz Tunela i degenečili.

Sad sam tek mogao vidjeti posljedice toga degeneka. Prišao sam mu i upitao:

- Kako si?

Malo bolje, ako se može tako kazati - jedva mi odgovori.

Glas mu je drhtao dok je to izgovorio, a odmah se i zakašlja.

Tad sam mu rekao da mi logoraši znamo približno šta je sve proživio u Dretelju, a i logoraši koji su bili sa njim u Tunelu pričali su detaljnije o tome, kad su ovdje stigli. Hamo je tad nastavio polahko:

- Najteže mi je bilo kad su me onako isprebijanog ponovo ubacili u Tunel, dali mi praznu kesu i naredili da iskupim pare od logoraša ili će me u protivnom streljati. Onako iznakažen, ispričao sam logorašima šta stražari zahtijevaju od mene, i rekao im da ja to ne mogu činiti, jer će mene svakako ubiti.

Ipak ljudi su davali pare i kesa se ubrzo napunila, a kroz vrata su stalno probijali meci iz automata. Sve smo to morali raditi sageti. Kako sam se tada osjećao bijedno i ponizno.

Ali njihovu naredbu sam morao izvršavati.

Kada sam im predao kesu sa parama, kazali su da je to malo i naredili mi da tu istu kesu ponovo napunim.

Poginuti je bila nagrada za nas. Tunel je bio bez svjetla i nismo znali kad je dan, a kad noć. Mene su redovno izvodili i degenečili noću.

Primjetih da se Hamo zamorio pričajući i ja sam mu rekao da se sad odmori i da će biti prilike i vremena da nastavimo priču.

Vratio sam se u salu gdje sam boravio. Nedaleko od mog mjesta sjedilo je nekoliko logoraša i pričalo.

Zapazio sam novinara Mugdima Karabega kako priča svojim poznanicima:

Ljudi moji, ako ostanem živ, ne znam kako ću opisati strahote koje sam preživio u Dretelju. Ja jesam novinar po profesiji, ali nemam riječi kojim bi dočarao samo jedan dan proveden u Tunelu. Da su mi tada kazali da me vode na strijeljanje, bila bi mi to nagrada. Taj strah, glad, žeđ i stalno pucanje kroz limena vrata Tunela duboko su urezani u nama, tako da smo postali imuni na sve takvo.

U blizini ugledah i Salahović Benjamina.

Znao sam da je i on bio u Dretelju; jednom sam ga vidio u koloni za ručak, tada izdaleka, a sad izbliza...

Nema ga pola, a "lice" izišlo iz ljudskog oblika. Kada smo se upitali rekao mi je da je i on mene vidio u Dretelju.

Nisam više ništa htio pitati, ni o Dretelju ni o Tunelu. Naslušao sam se već bio dosta priča, a njegov izgled mi je sve govorio.

POSLJEDICE DRETELIA

Hranom na Heliodromu počesmo bivati sve nezadovoljniji, ali kome smo se još mogli za to žaliti?

Kutljača čaja u "čontu" i suhi keks ujutro, kutljača riže ili makarona i tanka šnita hljeba za ručak. Praznik nam bijasše kad bi za ručak dijelili sačivicu. Valjda je kalorična vrijednost sačivice bila veća. Ne bi iza nje tako brzo ogladnili. Ako smo jeli riže ili makarona bili bi gladni za tri sata, iza sačivice bi ogladnili "tek" nakon četiri. A nismo imali problema s pranjem "čonte".

Hrana nije sadržavala nikakvih masnoća i mogli smo je vrlo lijepo oprati običnom hladnom vodom. Dehidrirani organizam se brzo navikavao na tečnost. Boja mokrače brzo se vrati na normalnu.

A tek nakon nekoliko dana po dolasku na Heliodrom primijetismo da ne obavljamo veliku nuždu. Neko se sjeti i toga.

Kao da Bog nikako nije dao čovjeku tu mogućnost. A to su bile posljedice Dretelja i tamošnjeg "režima" ishrane. Pokušavali smo nekoliko puta tačno odgonetnuti koliko smo to puta "ručali" u Dretelju. Nikako se nismo mogli sjetiti da li je to bilo deset puta ili manje. A u Dretelju smo proveli devetnaest dana.

Za devetnaest dana manje od deset puta smo "ručali".

Tristo i nešto ljudi iz jedanaest prljavih tanjira, sa jedanaest prljavih kašika, i sve to za dvanaest minuta.

A ono što uneseš u usta vrelo je kao da je iz Džehennema. Još neko izračuna da za tih devetnaest dana nismo dobili ni po cijeli hljeb po glavi.

Očekivao sam da će stomak i crijeva proraditi nakon nekoliko dana redovnijeg uzimanja kakve takve hrane.

Ali od svega toga čuli smo samo krčenja crijeva i praznog stomaka.

Rijetki bijahu logoraši iz Dretelja koji dobiše prvih dana "stolicu".

A to nije moglo proći nezapaženo jer bi se svaki logoraš veselio tom događaju i odmah pričao najbližnim kolegama.

Upitah Koku jednog dana:

- "Ima li kod tebe ikakvih novosti?" - misleći na stolicu, a on iz prve odgovori: "Nema, i sad sam pokušavao, ali ne ide."

Bijaše mi odmah lakše što nisam usamljen. A u logoru, ustvari, čovjek ni u čemu nije bio usamljen. Sve nas progoni jedna te ista nevolja i u njoj smo svi jednaki. I eto i to me je obradovalo. Mene i Koku svakako prate iste nevolje od prvog dana.

Bili smo tih dana još u sportskoj dvorani. Doktor Hadžić uđe i odmah s vrata poče govoriti:

- "Logoraši iz Dretelja, koji još nisu dobili stolicu, neka uzimaju ovaj prašak i neka ga piju sa vodom."

Pokazivao je na kesice sa praškom koje je već u ruci držao jedan "dreteljaš". Nasta gužva oko doktora i logoraša. Koka i ja dobismo po jednu kesicu praška. Popismo to odmah s vodom, kako je rekao doktor.

Očekivali smo brzo nekakvu reakciju u stomaku. A ništa se nije dešavalo. Prođe neko vrijeme i pitam Koku: Ima li išta novo. Odgovori mi da je bez promjena.

Tek sutradan ugledah Koku kako se hvali:

"Sad sam imao "stolicu", ali nešto vrlo malo. Koliko sam samo praška i vode popio, mislio sam neću izlaziti iz klozeta danima."

Tek treći dan nakon popijenih prašaka dobih prvu "stolicu".

Bio je to dvadeset i peti dan nakon odvođenja od kuće. Bilo je logoraša koji su to dobijali prije ili poslije mene. Sve je zavisilo od organizma. Sve ovo što se dešavalo, upravo je odslikavalo sve naše patnje iz Dretelja.

Dretelj će nas još dugo i dugo pratiti.

DOBROVOLJNO NA RAD

Organizam se teško oporavljao od strahota koje je prošao u Dretelju. Želudac se samo nadraživao rižom koju smo dobijali za ručak. Samo jednu manju kutljaču u "čontu". Večere ne bijaše. Crijeva bi uvečer krčala.

Često sam čuo kako krče crijeva kod najbližeg logoraša. Organizam je zahtijevao više hrane, ali uzalud, nije je bilo. Kako su dani prolazili organizam ponovo poče zapadati u krizu. Ponovo se pojavi malaksalost i ponovo samo nada u neko bolje sutra, koje nikako nije dolazilo.

Počeše odvoditi neke logoraše na rad van logora.

Oni bi se vraćali kasno uvečer. To su bili logoraši probrani po snazi i izgledu. Uvečer bi pričali da su na rađi dobijali nešto bolju hranu.

Čak se i nakon nekoliko dana počeše razlikovati od nas koji smo stalno bili u logoru, a pogotovo "dreteljaša".

Glad me natjera da se jednog dana i ja dobrovoljno prijavim na rađu van logora.

Stražar me je dobro odmjerio i skoro me odbio, jer je vidio da jedva stojim na nogama. Zamolih ga da me povede i još rekoh da ću se truditi na poslu isto kao i ostali logoraši. Povede me.

Uskoro nas smjestiše na jedan otvoreni kamion i pravac Buna.

Do mene je sjedio Kajtaz, kojeg sam zapamtio kako je pao onog prvog dana u redu za vodu. I primao je infuziju zbog iscrpljenosti prvih dana, isto kao i ja. Kamion je lagano vozio uza stranu prema Vardi.

Zatim je skrenuo prema Dobrom Selu, pa prema Žitomisliću i magistralom prema Buni. Dok smo još lagano išli prema Vardi, na jednoj uzvišici stajala su neka djeca i počela nas na otvorenom kamionu gađati kamenjem.

Nisu mogli nikako promašiti. Kamion je na tom mjestu morao usporiti.

Zaklanjali smo glave jedan iza drugog, tijelima, ali džaba, uvijek bi nečija glava tu bila razbijena kamenom.

Imadoh sreću pa me kamen ne pogodi. A djeca su se veselila svakom pogotku.

Kad smo došli na Bunu i izašli iz kamiona prvo primijetismo da vojnici, koji su bili tu, nisu iz Mostara.

Mene, Kajtaza i još dvojicu odvojiše i rekoše da moramo očistiti klozete u hotelu "Buna".

Ostali pođoše prema Gubavici da sijeku drva. Dadoše nam neke kante i pođosmo za jednim bojovnikom. Puška mu je bila na "gotovs".

- "Ovo mora sve da blista" - obrati se meni bojovnik, "ako bude primjedbi, biće problema."

Uđosmo u klozet. Suze nam pođoše na oči od smrada. Toliko je bilo nečistoća da smo jedva koračali po prilazu klozetima.

Lopatama smo morali to prvo ugrubo očistiti. Dok smo to prosipali na smetljište pratio nas je jedan bojovnik sa puškom.

Stalno nas je opominjao da ne pokušavamo ni sa kakvim trikovima. To je ponovio nekoliko puta.

Jednom ja sakupih hrabrost i priupitah ga:

- "Molim vas gospodine, na kakve vi to trikove mislite?"

- "Na one trikove što ste ih učili dok ste bili u Armiji. Znate vi na šta ja mislim. Samo se pravite da ne znate. Mi znamo o vama sve, da ste uhapšeni na liniji i da ste svi vi digli puške na naš narod.

Samo sam šutio na ovu priču. Shvatio sam da je propaganda na radiju i ostalim medijima učinila čudo i da je to normalno što ovaj bojovnik ovako misli.

Pošto očistismo klozete ugrubo bojovnik koji nas je čuvao naredi nam da zahvatamo vode sa ribnjaka u bašti hotela i da ih tom vodom dobro splačemo.

Ja zahvatih prvu kantu vode iz ribnjaka i pođoh prema klozetu. Bojovnik me zaustavi i naredi mi da tu vodu prospem na jednog drugog bojovnika sa kojim se do prije nekoliko trenutaka nešto šalio.

Shvatio sam da žele sa mnom da se našale, ali bili su tako mladi i prozirni.

Nastavih dalje, a vojnik vjerovatno iznenađen mojom neposlušnošću razadera se:

- "Jesam li ti kazao gdje treba da prospeš tu kantu?!"

Ja idem dalje ne obazirujući se, kao da on ništa i ne govori. Kad dođoh do klozeta prosuh kantu i vratih se nazad. Zahvatih drugu kantu. Opet naredba:

- "Tu kantu vode, ako ne prospeš po ovom vojniku" - pokaza rukom na obližnjeg, "ja ću te na licu mjesta strijeljati zbog neposlušnosti." Otkoči automat.

Ja sam bio toliko hladnokrvan da uopšte nisam ni reagovao na te riječi.

Razmišljao sam: ako me već nagoni da pospem vodom ovog, taj će sigurno pucati.

Možda ovaj prvi nema hrabrosti za to.

Od dvije mogućnosti izabrah prvu. Pođoh ponovo prema klozetu.

Ubrzo začuh:

- "Stani!" Ja stadoh. On dođe do mene, nasmija se i reče: - "Imaš veliku hrabrost, svaka ti čast."

Pruži mi jednu konzervu. Stavih konzervu u džep i nastavih dalje da radim. Bez ijedne riječi.

Završismo čišćenje klozeta.

Vojnik koji nas je čuvao reče nam da se penjemo na kamion. Kamion nas dovede do sredine puta uz Gubavicu. Uz put je bila borova šuma, dobro podrasla do rata. A sad se siječe za drva za grijanje.

Priključismo se logorašima koji su pilali borove, čistili granje i tovarili jedan po jedan na kamion. Tu su nas čuvala druga dvojica stražara. Saznadosmo da su iz Čitluka. Rekoše nam da moramo natovariti pun kamion drva i rađa je gotova za taj dan.

Teško sam hodao po strani, a još teže nosio teške, sirove borove. Trudio sam se da stražar ne primijeti da sam malaksao. Ali to se nije moglo sakriti. Stražar je primijetio kako se inače vrlo teško krećemo. Imao je volju da mi, ipak, završimo posao za koji je on odgovarao.

U jednom momentu reče:

- "Jeste li gladni momci?"

Mi u sav glas odgovorismo da jesmo. Tad stražar donese neku posudu u kojoj je ostalo hrane od njihovog ručka.

Dade nam to i reče:

- "Evo, malo prezalogajite."

Bilo je to prvi put od dolaska u logor da sam okusio malo graha, koji je uz to bio skuhan sa mesom. Nije bilo dovoljno da se najedemo, ali smo bili prezadovoljni i sa toliko.

Kad smo pojeli, stražar nam reče:

- "Nemojte nikome govoriti da sam vam ja dao da jedete. Naređeno nam je da sa vama ne smijemo imati nikakvog kontakta."

Nastavismo pilati borove. Pred sami mrak završismo posao. Kamion je bio pun. Bilo mi je žao borova. Ali šta ćeš!

Dugo smo čekali drugi kamion da nas vrati u logor. U logor smo došli oko pola noći. Na ulaznoj kapiji logora stajao je stražar i držao šmrk iz koga je izlazio jaki mlaz vode i poče se derati:

- "Balije! Pjesmu, hoću pjesmu!" Dok nas je polijevao, neko započe pjesmu.

Kamion pođe.

Najgore prođoše oni najbliži.

Kajtazu odletiše naočale među ostale logoraše i padoše na pod kamiona.

Stražar je šarao šmrkom po kamionu. Svi smo bili mokri.

Kako se kamion udaljavao od kapije tako je stražar trčao za njim i polijevao nas.

Trčao je dok je bilo šlaufa.

Kad se kamion udalji mi prestadosmo sa pjesmom. U to naiđe drugi kamion na kapiju i stražar se vrati i poče ponavljati ceremoniju.

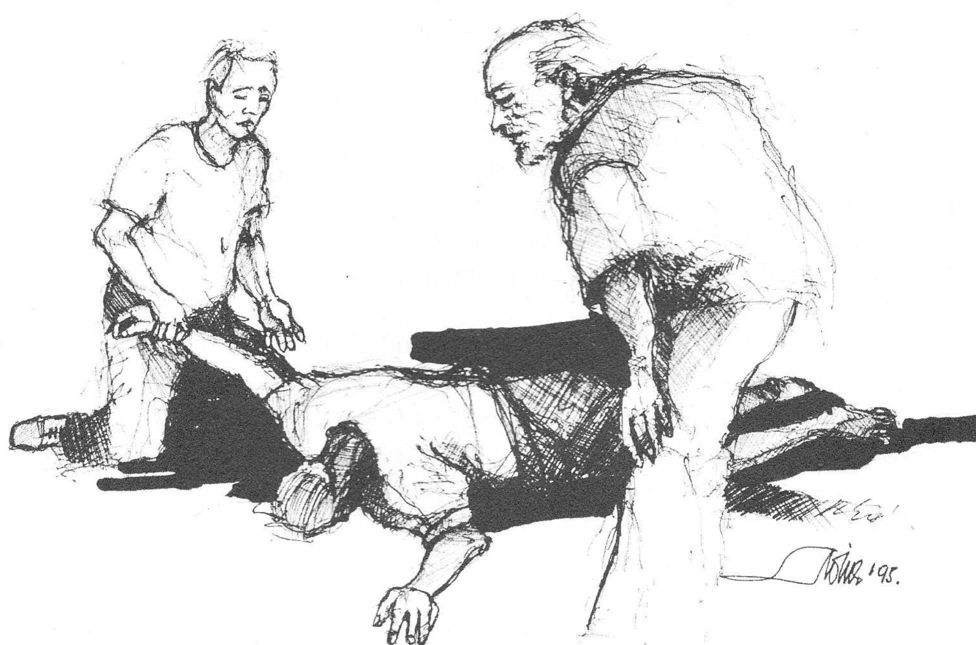
Neki logoraši su ga prepoznali i rekoše daje iz sela Jasenice kod Mostara. To je njemu bila zabava i sutra kad se vrati u selo, hvalit će se kako je mučio "balije". Kamion se zaustavi pred salama. Izađosmo vani. Poredaše nas u dva reda.

- "Vadite sve iz džepova!"

Izvadismo sve što smo imali u džepovima i stavismo ispred sebe na beton. Ja sam jedini imao konzervu. Položih je na pod,

Šta li će sada biti?

Hoće li cjelodnevni trud biti uzalud?



Stražar nas je obilazio redom, jednog po jednog, i bez riječi nas posmatrao. Nedaleko od nas je bila hrpa konzervi. Vjerovatno od neke druge grupe, koja se vratila prije nas sa rađe. Stražari su im sve oduzeli.

Kad se stražar uvjeri da samo ja imam konzervu reče:

- "Uzmite svoje stvari i ulazite u salu."

- Uzeh konzervu sa betona i uđoh unutra. Bila je to prva konzerva koju sam zaradio i pronio u logor.

Uđoh u salu. Dosta logoraša je već spavalo.

Prvo probudih Kadriju i njegovog punca. Pokazah im konzervu. Iznanadili su se. Tu konzervu podijelismo na četvero.

Njih dvojica i još sin od Kadrijinog punca, Slobo, koji je bio došao na Heliodrom iz logora Gabela.

Iako sam bio sav mokar i iscrpljen bio sam ponosan na tu konzervu. Povratih malo izgubljene snage. Ujutro belaj. Bolili su me svi mišići. Dobih temperaturu. Ležao sam na podu.

Počeh se tresti.

Doktor dođe tek popodne oko četiri sata. Kadrija ga zamoli da mene prvog pregleda. Nisam smio kazati da sam jučer bio na radu.

Znao je u kakvom sam, inače, bio stanju nakon povratka iz Dretelja. Dade mi neke tablete i reče:

- "Ovo su antibiotici. Moraš ih piti svakih osam sati, po jednu iza jela."

- "Kako mislite doktore, tri puta poslije jela, kad jelo dobivamo samo dvaput na dan?"

- "Tako bi to po ljekarskom upustvu trebalo biti, ali ja ti tu ništa ne mogu više pomoći." - odgovori mi i malo se nasmiješi.

- "Imate li nekih tableta, vitamina?" - ponovo priupitah.

Reče da ima nešto i toga, ali to mora ostaviti za teže slučajeve.

Popih prvu tabletu. Ostadoh ležati na podu. Zaspah.

Ni sam ne znam koliko sam dugo spavao.

Kroz san osjetih da neko plače. Pridigoh se i ugledah logoraša po prezimenu Gadara sa Bune. Sjedi i plače.

Bješe mi nezgodno gledati u starijeg čovjeka kako plače pa ga priupitah:

- "Šta se desilo Gadara?"

- "Večeras sam radio na Buni" - poče priču Gadara "Pravili smo most preko. Neretve Dok smo radili vidili smo stotine civila Bošnjaka, kako u pratnji bojovnika HVO idu pješke prema Blagaju. Ja sam prije ovoga stanovao na Buni, tamo sam imao kuću. Na Buni nisam vidio ni jednog muslimanskog čeljadeta da se kreće. Jedan hrvatski vojnik mi je rekao da su svi preostali Bošnjaci sa Bune protjerani prema Blagaju. Sjetio sam se jedinka sina, koga sam dugo godina čekao da se rodi. Samo da znam da je živ. I eto sad mi se plače."

Nisam ga ništa više htio pitati. A logorom se te večeri brzo proširi vijest o masovnom progonu civila Bošnjaka iz sela sa dubravske visoravni, Počitelja i Čapljine prema Blagaju.

Znači, etničko čišćenje se nastavlja.

PRELAZAK IZ SPORTSKE DVORANE U UČIONICU ŠKOLE

Ležao sam nekoliko dana i odbolovao prvu "zarađenu" konzervu.

Uzimao sam tablete i počeo sam se osjećati malo bolje. Ali još su bili prisutni bolovi po čitavom tijelu. Upala mišića, vjerovatno.

Doktor dođe da me ponovo pregleda. Nakon pregleda upita me:

"Hoćeš li da te stavim na spisak za prebacivanje iz sale u školu? Tamo su u učionicama samo Mostarci." Pristadoh.

Ubrzo nas trideset pređe u školu. Pod rukom smo nosili samo ćebe, jer ništa drugo nismo ni imali.

A na nama je još bila odjeća koju smo ponijeli od kuće. Samo smo dobili donji veš i to od drugih logoraša, kad smo došli na Heliodrom i okupali se od dreteljskog smrada.

Dolaskom u školu nađosmo dosta poznatih logoraša. Bili su smješteni po učionicama i kako je ko nalazio nekog poznatog tako je ulazio u neku učionicu.

U prvom trenutku prepoznadoh Avdiju Durkića i njegovog sina Vahida. Upitah, da li ima mjesta kod njih. Uvedoše me u učionicu. Ostali logoraši se malo pozbiše i napraviše mi prostor gdje ću moći leći.

Avdija je imao blizu sedamdeset godina. Znao sam daje teški srčani bolesnik još od ranije.

"Šta ima novo s tvojom familijom?" - rekoh

- "Još su u Koloniji. Otuda još nisu protjerali žene i djecu. Svi Muslimani su po logorima.

- Mislim da je Kolonija jedino naselje u Mostaru koje nije etnički očišćeno." - reče mi Avdija.

Obiđoh odmah ostale učionice da vidim ima li još nekog poznatog. U jednoj učionici ugledah Ziju Mičijevića, mog bivšeg tehničkog direktora iz Niskogradnje.

Bio je dobro propao i oslabio. Pamtio sam ga kao malo debljeg i krupnijeg čovjeka. A sada naglo smršao. Koža visi na licu. Bilo je to ružno pogledati.

Tih dana vidio sam dosta mršavih logoraša, ali nijedan mi nije izgledao tako loše kao Zijo.

- "Jesi li bio u Dretelju?" - bilo je prvo i jedino što sam ga mogao u tom trenutku pitati.

- "Nisam bio u Dretelju. Mene muči druga nevolja.

- "Uhvatili su i mene i cijelu moju familiju. Supruga i kćerka su u Centralnom zatvoru na gornjem spratu sa ostalim ženama. Sin je isto u Centralnom zatvoru, ali na donjem spratu. A evo ja sam ovdje. I da ti ne pričam sve brutalnosti što smo ih doživjeli prilikom hapšenja." - završi Zijo.

Nisam imao hrabrosti više ništa da kažem. Prođoh hodnicima i ugledah još neke poznate. U tom trenutku nasta nekakva trka po hodnicima. Logoraši su ulijetali u učionice. Nisam znao o čemu se radi.

- "Eto idu hrvatski vojnici" - dobaci neko u prolazu, "brzo u učionicu!"

Na vratima škole pojavi se nekoliko vojnika u uniformama Hrvatske vojske. Među njima je bio jedan viši oficir.

Čuo sam kako taj oficir izdaje naredbu:

- "Brzo mi dovedite pet logoraša bez odabira. Hoću da sa njima obavim razgovor."

Stražari, onako s reda odabraše petoricu. Među njima srećom potrefi poznati Mostarac Ćama Ćemalović.

Hrvatski oficir zatim reče:

- "Ja vam neću ništa. Hoću samo da mi pošteno odgovorite na nekoliko pitanja."

Logoraši su samo mirno stajali pred oficirom. Tad Ćama progovori:

- "Gospodine, izvolite, pitajte mene slobodno. Ja ću vam bez ustručavanja odgovoriti i reći sve što znam."

- "Onda reci mi zašto si uhapšen?"

- "Gospodine, nema ni jedan valjan razlog zbog kojeg bi ja bio uhapšen.

- Ja sam rođeni Mostarac.

- Nemam rodbine ni u Jablanici, ni u Konjicu ni u Sarajevu, pa mi ne možete prišiti da je neko moj učinio nešto nažao nekom Hrvatu. Drugo, ja sam prije nego što su me uhvatili imao radnu obavezu u preduzeću.

- Nisam bio ni u kakvoj vojsci. Uhvatili su me u mom stanu, isto kao i ostale koji su ovdje oko mene.

Svi smo uhapšeni kao civili. Jedino što smo Muslimani po nacionalnosti. Ali, gospodine, to nije valjan razlog za hapšenje i dovođenje ovdje." - odgovori Ćama u jednom dahu.

Mi smo stajali po strani zatečeni iznenadnim dolaskom hrvatskog oficira i pitanjima koje postavlja. Šta li će to značiti? Ostala četvorica ne rekoše ni riječi. Oficir je pažljivo posmatrao Ćamu dok je govorio.

Kad Ćama završi, pruži mu ruku i reče:

- "Čestitam ti na iskrenosti i hrabrosti, što to iznosiš. Ja sam imao sasvim druge informacije o vama. Pođi sa mnom da ti dam nešto hrane."

Nakon nekoliko trenutaka na hodniku se pojavi Ćama sa paketom hrane u rukama. U prolazu pored nas još nam reče:

- "Što mu ne bih rekao istinu. Neka mi rade što god hoće ako imaju razloga za to." Ćama podijeli hranu logorašima u njegovoj spavaoni.

Još smo dugo komentarisali ovaj iznenadni dolazak hrvatskog oficira i ispitivanje. Hoće li se to išta promijeniti na bolje?

A za nešto bolje uslove u učionici ili spavaoni, kako smo je još zvali, morao sam se sam pobrinuti. Pod na kojem smo ležali bio je betonski i još samo premazan nekom masom. Na hodniku nađoh neku policu od ormara i stavili je ispod mjesta gdje ću spavati.

U sportskoj dvorani ostadoše iza mene i Kadrija i njegov punac, i Jusuf sa njegovim sinom i Mustafa Čustović. Čuo sam da je Kadriji kasnije pozlilo i da je doživio treći infarkt i prebačen u bolnicu na Bijeli Brijeg.

U školi je bila jedna kancelarija koju je koristio doktor.

Mogli smo mu se obratiti za pomoć samo u određeno vrijeme. On je obilazio i sve ostale objekte u logoru Heliodrom i imao je posla po čitav dan.

Jednog dana ugledah Ziju kako sa sprata škole maše rukom. Priđoh mu i upitah ga kome maše?

On mi onako usplahiren i uzbuđen odgovori:

- "Mašem u pravcu zatvora. Preko kuhara sam poručio da mi se, ako su još žive, tačno u podne jave ili supruga ili kćerka mahanjem kroz prozor zatvora. Iako je daleko, vidim njihov prozor u daljini. A već nekoliko dana stojim ovdje mašem i čekam bez uspjeha."

Taman kad mi je to rekao sa jednog prozora na gornjem spratu zgrade zatvora ugledasmo jednu ruku kako maše.

Zijo usplahireno kao malo dijete poče skakati i vikati:

- "Eno ih! Mašu! To su one! Hvala dragom Bogu, žive su!"

Sa lica mu počeše kapati graške znoja. Suze orosiše oči.

Zijo je tako čekao svaki dan u podne i mahao. Nekad bi dobio odgovor, a nekad ne. Kad bi dobio odgovor, bio bi najsretniji čovjek na svijetu.

Gledao sam čovjeka kako, kao malo dijete igra od sreće kad ih ugleda da mašu.

Zijino mahanje potraja do njihovog oslobođenja, punih šest mjeseci zajedničkog tamnovanja.

SLUTNJE I NADANJA

Dani u logoru Heliodrom su se smjenjivali jedan za drugim.

Stroj je bio uobičajena obaveza prije prozivke i dijeljenja hrane. Dva puta dnevno

obrok. U učionici nas ne bijaše puno pa se vrlo brzo upoznasmo i ispričasmo svako svoju priču.

Mogli smo se također kretati iz učionice u učionicu, kroz hodnike i otići do učionica na drugim spratovima. Sve je to omogućavalo da razgovaramo i izmjenjujemo mišljenja.

Posebno smo se pazili mi "dreteljaši".

Svaki detalj oporavka nas je interesovao. Organizam se oporavljao vrlo sporo.

Odlasci na poslove van logora počeše bivati sve češći. I opasniji.

Poslije povratka sa rada, logoraši počeše pričati da ih sada vode na poslove na prvoj liniji razdvajanja. Počeše stizati vijesti o pogibiji, i sve češćem ranjavanju logoraša na ovakvim poslovima.

Bojovnici su prvih nekoliko dana po mom prelasku u učionicu upadali ujutro i onako bez reda odvodili po nekoliko logoraša na rad van logora.

Nije bilo nikakvog sistema. Primjetio sam da u određeno vrijeme nastaje trka kogoraša stepeništem gore, dole. O čemu se radilo?

Bilo je vrlo važno ne biti u onoj učionici u koju su ušli bojovnici. Kad oni iz jedne

učionice izaberu logoraše za rad više se tu ne vraćaju. Pojedinci su ušli u sistem odabira i eskivirali to vješto.

Nas "dreteljaše" su često preskakali pri odabiru. Još smo se puno razlikovali od onih koji dođoše odmah na Heliodrom. A posao je bio vrlo težak, fizički.

Poslije jutarnjeg odlaska logoraša na rad, mi smo mogli ostatak dana provesti u priči. Prebirali smo dreteljske uspomene. Svaki dan je izbijao neki novi detalj na vidjelo. Mi, ipak, nismo sve ni vidjeli ni doživjeli u Dretelju. Sad smo doznavali detalje o spravama za mučenje u zemunicama.

Otud bijahu oni krici i zapomaganja. Saznadosmo i za neke krvoločne krvopije. Ali hvala Bogu to nismo vidjeli. I ono što smo vidjeli i doživjeli bilo nam je dovoljno. A na Heliodromu, pored fizičkih razlika, sve više smo primjećivali i određene razlike u razmišljanjima i psihi logoraša.

Toga je bilo i u Dretelju, ali sada je to postalo još izraženije od kako se pomiješasmo sa logorašima koji su do sad okusili samo Heliodrom.

Još dok sam se oporavljao u sportskoj dvorani, prvih dana po dolasku, primjetio sam čudnovato ponašanje i priču pojedinih logoraša. Sad sam to mogao analizirati i samo im se čuditi.

Posebno sam bio ljut na jednu grupu logoraša u sportskoj dvorani, koja mi evo danima nakon prelaska u učionicu, još neda da se smirim.

Kako li su samo naivni?

Ta grupa je provodila dane na samom ulasku u sportsku dvoranu u ćošku sa lijeve strane.

Stalno jedna te ista grupa logoraša.

Pričali su nekakve doživljaje i liskaluke iz nekakvih "mirnih" dana i smijali se tome naglas da ih čuje čitava dvorana. Tako su skraćivali vrijeme. A za to nije bilo ni mjesto ni vrijeme.

Posebno je takva vrsta šale padala teško nama "dreteljašima". Nama stvarno nije bilo ni do viceva ni do šale. Ja sam tada još ležao i sporo se oporavljao. Razmišljao sam o njima. Sve su to bili Mostarci iz središta grada. A nisu bili svjesni situacije u kojoj se nalaze.

Upitah jednom prilikom Ziju Kekića koji je ležao bolestan pored mene:

- "Šta misliš, Zijo, o onoj grupi logoraša, samo se smiju i šale?

- "Ovako se ponašaju od kako su stigli na Heliodrom. Ne prestaju sa vicevima i smijehom. Bogami, kao da su negdje na izletu. A hoće da su stalno u centru pažnje. I meni idu na nerve, a mislim da nisu svjesni ni onog što rade, niti uopšte gdje se nalaze."

Poslije izvjesnog vremena ugledah neke od njih kako se penju na gimnastičke ljestve na zidu i počeše izvoditi nekakve vježbe za trbušne mišiće.

To uopšte nije bilo normalno. Stvaralo je pravi kontrast prema svim logorašima u dvorani, pogotovo nama "dreteljašima". Mi se borimo za goli život, a gospodi je do fitnesa?

Primjetiše me jednom prilikom i priđoše mi. Dugo godina se poznajemo. Kod nas u Mahali je uvijek važilo nepisano pravilo da mlađa raja sluša stariju. To je važilo i ovdje, bez obzira što smo u logoru. Upitasmo se za zdravlje. Moj izgled im je sve kazivao.

I onda mi jedan reče ono što nikad ne mogu zaboraviti:

- "I treba vam tako, kad ste to sami tražili. Ja nisam uopšte uzimao oružje u ruke, niti sam bio za ovaj rat. Ja nisam nizašta kriv i ne bojim se ničega.

- Mene će ubrzo pustiti iz logora."

- Aludirao je na moje angažovanje na samom početku rata u borbi protiv četnika, ustvari, tada još tzv. jugoslavenske armije.

Mislio je vjerovatno, da smo mi oružanom pobunom izazvali tadašnju armiju i da je zato počeo ovaj rat.

Bilo mi je jasno da je "polupao lončiće" i on i svi oko njega, koji se šale i smiju. Oni uopšte nisu shvatili uzroke njihovog hapšenja i dovođenja u logor. A nisu shvatali ni uzroke ovog rata niti ičega što se oko njih dešava.

Povjerovali su bojovnicima HVO da će ih samo rutinski ispitati i ponovno pustiti kućama. E, lude moje glave. Blago vama kad nemate ništa u njima.

Nisam im tad ništa protivriječio, jer sam bio slab, za prepirku mi je nedostajalo snage, a nije bilo ni smisla o tom pitanju raspravljati.

A poštovao sam i pravilo raje: mlađi nikad ne proturiječi starijem. Tek sam nakon njihovog odlaska porazgovarao sa Zijom, koji je čuo sve što mi rekoše.

- "Jesam li ti rekao da oni uopšte nisu svjesni situacije u kojoj se nalaze." - reče Zijo pa nastavi - "Mene su uhapsili u stanu u Centru II.

- Moju staru majku, sa kojom sam stanovao u tom stanu, protjerali su na lijevu stranu. Još ne znam je li živa tamo stigla.

A prilikom odvođenja bilo je presudno samo moje ime i ništa više. Ovo je čini mi se tek početak naših muka."

Odgovorih mu da je ovo samo početak muka samo za one koji nisu bili u Dretelju i da smo mi "dreteljaši" odavno u mukama odmakli od početka, a dalje slijedi samo nastavak za koji ne znamo ni kakav će biti ni koliko će trajati.

Za razliku od ovih "šaldžija", bilo je dosta prisebnih ljudi.

Kad sam god mogao ustati i prohodati, i dok sam bio u sali, i sad u školi, tražio sam društvo umjerenih ljudi, pametnih ljudi, koji su mi mogli reći neku pametnu riječ.

To mi je bilo potrebno i to sam tražio. Čovjeku je u ovim momentima pametna riječ bila važnija od bilo kakvog bogatstva.

Rado sam se prisjećao riječi Salke Badžaka odmah po dolasku u Dretelj i smirujuće priče hodže Bibera.

Njihova priča, prognoze i zaključci djelovali su na nas smirujuće. Natjerivala nas je da nam mozak radi. Sve nam je bilo jasno, i gdje smo i zašto smo. Samo zahvaljujući njima došli smo na Heliodrom pri svojoj pameti.

A valjalo je to sve izdržati. Duhom ne klonuti.

Mnogi su tek u logoru postajali svjesni činjenice i ko su i šta su i ko su im sve neprijatelji. I da se na ovim prostorima vodi jedna igra, jedna borba, kojoj je cilj nestanak i uništenje Muslimana.

Ovo je bilo očigledno pametnima, neki su to vremenom shvatali kroz pametnu priču i zaključke. A nažalost nekima nije bio dovoljan ni rat protiv četnika ni boravak u ovim logorima da dođu pameti. Rano su se uljuljkali da je s ratom gotovo.

A dobro su podlijegali propagandi ove druge strane, koja našem narodu provodi isto što i ovi prvi, a javno to opovrgava.

Hodao sam jednog dana po salama tražeći tabletu protiv glavobolje koja me uhvatila vjerovatno poslije tuširanja i propuha kojem smo bili izloženi. A na mene je djelovala i "šuplja" priča veselog društva iz ćoška sale.

Ugledah profesora Bedžu Mesihovića. Čita neku knjigu. Priđoh mu i upitah se sa njim. Pitao sam ga:

- Šta to čita?

- "Ovu sam knjigu našao ovdje u sali" - odgovori profesor - "to je ostalo od bivše JNA čiji su ovo objekti nekad bili. Čitam samo radi toga da mi mozak funkcionira, da ne klonem duhom. Ne treba se čovjek pustiti da ga nosi stihija. Trebaće nam

pameti još, ako Bog da, kad preživimo ovo, a hoćemo i moramo." Drage su mi bile ovakve kratke poruke.

Ne bih više ništa ni pitao ni dodavao. Prolaskom kroz sale često bih vidio Hamdiju Jahića kako čita neke knjige, duboko udubljen.

Jednom prilikom mu priđoh. Lijeva ruka mu bijaše zavijena zavojem.

Udarci, ko zna šta?

Sjedio je zadubljen u čitanje. Upitah se sa njim. Kratko mi odgovori ne podižući glavu. Nastavio je sa čitanjem. Kad primijeti da i dalje stojim, prekide čitanje i ponudi me da sjednem pored njega.

Odloži knjigu i dodade:

- "Vidim da si i ti bio u Dretelju. Bilo bi dobro da uzmeš nešto da čitaš. Samo tako ćeš odagnati misli od onog i od ovog užasa. Ne treba nam se nadati brzom izlasku iz logora. Mi smo sad u situaciji da ništa ne možemo izmijeniti. Samo čekati, nadati se i moliti.

Rekoh mu da sam ga viđao u Dretelju u redu za ručak i da se divim njegovoj izdržljivosti i upornosti. Znao sam da je po raznim logorima tzv. Herceg - Bosne još od početka maja. Ne htjedoh ga više ometati.

Na povratku ugledah Enku Karića. Zovnu me da sjednem kod njega.

Reče:

- "Našao sam ovdje moga brata. Hvala Bogu, sad bar znam da je živ pa mi je nekako lakše. A nekakva mi se tuga nadvila nad srce. Bolove u tijelu ne osjećam, koliko me crne slutnje more. Bio sam brate onog vakta na Golom otoku punih pet godina. A sad, čini mi se da je ovo još gore.

Sabiranjem svih priča i izjava i ja sam imao slične slutnje. Ipak pomislih: Biće bolje, ako Bog da, inšallah. Izgovori te riječi mahinalno i učini mi se da nam obojici lahnu.

Svakodnevno sam obilazio i Hamu Kebu. Uvijek je oko njega bilo po nekoliko logoraša koji su se interesovali za njegovo stanje i zdravlje. Ne znam šta je on u tim trenucima mislio, ali je pričao sasvim kratko. Sticao sam utisak da u tim trenucima najradije ne bi ništa pričao. Iznutra ga je nešto grizlo, a i bolovi su sigurno još bili veliki.

Ovih susreta po salama sam se rado sjećao kad sam prešao u učionice. Kad god bi bio u prilici pitao sam za sve njih, a neki su sa mnom prešli u učionice pa smo mogli i dalje razgovarati.

ZELENIKA IVAN - ZELA II BOJNA

Sve više i više logoraša odlazilo je na svakodnevni rad za potrebe HVO. Prvi dana Mostarci su uzimani samo za rade van Mostara. U grad na prve borbene linije odvođeni su logoraši iz Bosne kojih je bio značajan broj na Heliodromu.

Logoraši počeše ginuti na prvim linijama, što od granata, što od metaka sa leđa, zbog neposlušnosti. Rad na prvim gradskim linijama postade mora za logoraše. Samo smo molili Boga da nas ne izaberu na rad na liniji. Ne prođe puno vremen kad počeše i Mostarce izvoditi na rad na prvu gradsku borbenu liniju.

Jedno vrijeme mlađi logoraši su trčanjem iz učionice u učionicu preko drugog stepeništa vješto eskivirali izbor na rad. Kad bi bojovnici ušli u učionicu sa namjerom da izaberu desetoricu ili više logoraša za njihove poslove, tada bi u učionici zatekli ono što kažu samo "đuturumi" ili nas "dreteljaše" koje su također jedno vrijeme pošteđivali od teškog fizičkog rada. Ali sve ovo ne potraja zadugo.

Jutro, čini mi se 10. avgust. Začusmo naredbu da izađemo iz učionica vani na hodnik, svi sa donjeg sprata škole. U stroj.

Špalir sa jedne i druge strane hodnika. Znali smo da je to odabir za posao. Još nešto smo zapazili.

Pošto stroj nije napravljen vani, znali smo odmah da je to odabir logoraša samo za jedan kamion. Stajali smo u stroju kad ugledasmo jednog HVO bojovnika, vrlo niskog rasta, sa šljemom na glavi. Skoro smiješan. Ali nismo se smjeli smijati. Išao je u pratnji još dvojice vojnika. Oni su išli u korak za njim.

Prepoznadoh ga.

Zelenika Ivan, imao je piljaru u podrumu zgrade kod Ljubljanske banke, preko puta robne kuće HIT. Svi logoraši su ga morali oslovljavati sa "gospodine Zela".

Hodao je ispred nas i počeo odabir. Pokazivao je prstom jednog po jednog logoraša govoreći:

- Ti, van!

Jedan logoraš, kad mu Zela reče da izađe vani, pokuša mu reći da je bolestan i da ne može raditi. Zela ga udari tako snažno šakom u lice da ovaj odmah pade, ne uspjevši ni dovršiti ono što je mislio. Zatim se Zela poče derati, gledajući u nas:

- Nema bolesnih! Svi oni koje ja odaberem moraju raditi. I vi morate dati udjela u izgradnji naše države "Herceg - Bosne".

Mi smo stajali i bez riječi gledali u njega. Prigovora više nije bilo. Odabra i mene. Zela je odabirao sve dok mu jedan bojovnik iz pratnje nije rekao da je dosta.

- Gospodine Zela, imaš ih 70 koliko si tražio - reče bojovnik iz pratnje i dade Zeli spisak da potpiše.

Slijedila je zapovijed da se penjemo na kamion. Bio je to veliki žuti kamion marke "Mercedes" sa ceradom. Među nama je bio jedan logoraš po prezimenu Smajić. Ime mu nisam znao.

Bio je Bošnjak. Njega je Zela izabrao da svaki dan ide sa grupom logoraša na posao kod njega. Jedini je on imao pravo i mogućnost kontakta sa njegovom "visosti". A i logoraši su mogli samo sa njim razgovarati.

Direktnog kontakta sa "gospodinom Zelom" nije moglo biti. A Smajić je imao zadatak da raspoređuje logoraše na rad na prvoj borbenoj liniji. Znači i ovdje je "izabran" Bošnjak da raspoređuje svoje.

Odmah na kamionu primjetih da pojedini logoraši mole Smajića da ih rasporedi na rad kod Silosa ili u Raštane, gdje se manje ginulo na radu. Smajić im obeća da će ih tako i rasporediti. Sjedio sam na podu gledao ih i razmišljao.

"Neka bude kako dragi Bog odredi, pa šta se god desi".

Kamion se zaustavi na vrhu Avenije, u blizini "Deka". Začusmo naredbu da izađeno. Kad izađosmo primjetih jednu grupu bojovnika HVO. Među njima je bio i Zela. On se izdvoji iz grupe i priđe Smajići.

- Ti ih rasporedi po grupama, i neka se tako poredaju - kaza.

Smajić poče raspoređivati logoraše po grupama. Kad dođe do mene reče mi:

- Ti ćeš u grupu kod "Cige".

Izdvoji nas se petnaestorica u stranu. Tad nisam znao ni koje Cigo, ni gdje ćemo raditi. Tada jedan od ovih bojovnika reče:

- Grupa koja radi kod Cige, neka pođe za mnom.

Dođosmo do jednog drugog, manjeg kamiona.

- Uzmite sada po komad "kruva" i po konzervu i penjite se - slijedila je druga naredba.

Učini man se dobro za početak. "Kruh" i konzerva. Uzesmo ponuđeno i popesmo se na kamion. Kamio pođe kroz "Centar II" i zaustavi se kod "Doma penzionera". Narediše nam da izađemo. Tako i uradismo. Kad izasmo iz kamiona, ugledasmo još dosta bojovnika HVO ispred hotela. Vozač reče da je doveo logoraše za posao. Pri tom jednog bojovnika oslovi sa "Cigo". Svatih tada da je Cigo bio neki zapovjednik na mjestu na kojem smo bili određeni da radimo. Čuli smo oko hotela snajperske hice. Malo dalje čule su se detonacije različite snage. Znači, prva linija je tu. Odnah iza hotela, u Šantićevoj ulici.

Cigo nam naredi da prvo moramo nositi velike borove grede prema Zalihića kućama, koje su bile u blizini srušenog Carinskog mosta. Još nam odredi putanju kretanja. Vidjeli smo da je taj put bio dosta težak, ali je bio sigurniji zbog manje opasnosti od snajpera sa druge strane Neretve. Od snajpera od Armije BiH. Naredi nam da grede mosimo po dvojica.

Podigosno jednu gredu. Jedva se uspravismo od težine. Ali pogovora me smije biti. Morali smo nositi. Stavih jedan kraj grede na rame. Zbog velike težine i hrapavosti rame odnah prokrvari.

Bojovnik koji stajaše u blizini i koji posmatraše kako sa teškom mukom podigosmo gredu, razadera se na nas i reče nam da to moramo brže raditi.

Ispravih se nekako pod težinom borove grede i pođosmo određenom putanjom. Dođosmo do jednog srušenog zida. Morali smo hodati po velikom kamanju od ruševine. Kretali smo se vrlo teško i sporo pod težinom grede. Na jednom jestu morali smo se sageti da se provučemo. U tom momentu ja se okliznih i padoh. Greda pade pored mene i ispade iz ruku onog drugog koji ju je nosio sa mnom. On poče psovati na mene, govoreći da je mogao on stradati. I ja se razaderah i rekoh mu da sam gredu jedva nosio i po ravnom, a ne po ovom kamenju. U toj svađi začuh škljocanje automata iznad glave i glas stražara koji nas je pratio:

- Hoćete li vas dvojica da vas ja dižem ili želite zauvijek tu ostati.

Podigosmo se brzo. stavismo ponovo gredu na rame. Pođosmo ponovo preko kamenja. Ali to nikako nije išlo. Noge su klecale. Samo što ponovo ne padoh. U tom momentu ugledah Cigu kako prolazi pored nas:

- Gospodine, Cigo, - rekoh mu onako u prolazu.

- Šta hočeš?

Možemo li mi nositi ove grede direktno cestom. Ovako ne možemo, teško je ovuda hodati pod teretom - upitah.

On nam dozvoli, ali reče da je veća vjerovatnost da će nas pogoditi snajper ako budemo išli cestom. Mi, ipak, promjenismo smjer kretanja.

Izađosmo na ulicu koja vodi direktno prema Carinskom mostu. Niko nas nije pratio. Ugledasmo kuće iznad željezničke stanice na suprotnoj strani Neretve.

Tamo se nalazila Armija BiH. Bili smo na čistini. Vidljivi sa svih strana.

Meci su fijukali pored nas, ali se nismo osvrtali na njih. Nosili smo gredu, kao da uopšte nije rat.

Smrti se nismo bojali. Logoraš koji je nosio gredu sa mnom, isto tako je bio poravnio. Kad donesosmo gredu na određeno mjesto primjetismo da ostali logoraši još nisu stigli.

Krenusmo njima u susret.

Naiđosmo na prvu dvojicu kako se muče da provuku gredu kroz otvor u jednom srušenom zidu. Pomogosmo im i rekosmo da smo mi rizikovali i nosili gredu direktno ulicom. I eto sretno prođosmo. Gredu smo donijeli i ništa nas nije pogodilo. Kad to začuše, odlučiše da i oni idu istim putem.

Nosili smo tako grede do jedan sat iza podne. Prenesosmo sve do jedne. Pomislismo da nema više posla i da ćemo se malo odmoriti. Odnekud se pojavi Cigo i reče:

- Ispred pošte ima jedna gomila zemlje. Morate tom zemljom punit vreće i odnijeti ih isto kod Zalihića kuća.

Pet stotina komada. Tamo će se pravit bunker.

Rasporedismo se za novi posao. Ja uzeh lopatu i počeh punit vreće, a zatim zametati logoraše vrećeom na leđa. Punio sam po deset lopata zemlje u vreću. Vidio

sam da logoraši ne mogu više nositi. Prilikom tovarenja, zabio bi se po neki metak u zemlju. To je bila opomena sa suprotne strane. Armija je pucala prema nama. Nisu nas pogađali. Znali su dobro da smo zarobljenici, da smo logoraši i da smo prisiljeni raditi ovo što radimo.

A i mi smo znali da nam je taj svaki metak opomena. A šta smo mogli u tim momentima napraviti.

Ništa.

Samo dobiti metak od onog što želi da ostanemo tu zauvijek. Ali isto tako znali smo da će Armija sigurno pucati na nas u slučaju nužde. Ovi što nas čuvaju svakako su nas već otpisali.

A čuvaju nas samo zbog toga da ne pobjegnemo.

Kad sam zamećao vrećom logoraša Gušića, iznenada se prolomi rafal iz automata iznad naših glava.

Začuh stražara kako govori:

- Ti stari tovari vreće do "vrva". Do "vrva". I neka se ovaj logoraš ne izvlači - pokaza na Gušića.

Gušić vrati vreću na zemlju da je nadopuni. Tovareći vreću razmišljao sam o ovom bojovniku koji reče da punim "do vrva". Znao sam da te riječi "do vrva" govore samo određeni ljudi koji nisu iz Mostara. Napunih vreću do vrha i zametnuh Gušića.

Gušić prihvati vreću, i čim napravi jedan korak i on i vreća padoše na zemlju. Vreća mu pade na nogu. Ozlijedi mu koljeno. Priskočih da mu pomognem.

Bojovnik koji nas je čuvao naredi mi da ne prilazim i reče da je to Gušić napravio samo da više ne radi.

A Gušiću je bilo tek osamnaest godina.

Na njemu su se vidjeli tragovi velike iscrpljenosti. I prije je bio mršav. A sad još i više nakon proživljenih strahota Dretelja i sve težeg i težeg rada na Heliodromu. U blizini je bio Cigo, koji je vidio da se Gušić povrijedio. Naredi drugom bojovniku da ga odvede u bolnicu da Gušiću pregledaju nogu. Tek tada smo mogli priskočiti u pomoć i prenjeti Gušića do auta.

Nakon dva sata tovarenja vreća izvršismo smjenu poslova. Ja sam sad bio određen da nosim vreće. Kad su me zametnuli sa prvom vrećom jedva ostadoh na nogama, a kad sam pošao noge mi se počeše tresti od tereta.

Mislio sam da ću pasti, ali mi je slika Gušića bila u očima. Nosio sam i dalje i trpio. Ni sam ne znam kako sam uspio donijeti vreću, a da ne padnem. Ali eto donio sam. Pri povratku sam se malo odmarao.

Kad sam došao do logoraša koji je punio vreće on mi prije nego me zametnu reče:

- Moraš namjestiti vreću na leđima tako da ima ravnotežu i da je rukama što manje držiš.

Pomože mi da namjestim slijedeću vreću. Osjetih odmah koliko je tako lakše nositi. Shvatio sam koliko u ovakvim trenucima čovjek mora brzo učiti i naglo reagovati. U protivnom te nestaje u vihoru rata.

Radili smo toga dana do sedam sati uvečer. Tad nam Cigo reče da se spremimo i da idemo u logor na Heliodrom.

Dovedoše Gušića iz bolnice sa zavijenim koljenom. Koljeno bijaše izrazito nateklo. Jako ga je bolilo. Popesmo se na kamion. Dovedoše nas opet kod "Deka". Tu smo morali sačekati ostale logoraše, koji bijahu na radu na nekim drugim mjestima.

Stajali smo poredani.

Odnekud se pojavi Zela. Nosio je u ruci megafon sa pojačalom. Počeo je glasno kroz njega govoriti:

Ovo je "Herceg - Bosna". Ovdje balijama nema mjesta.

Na oko pedesetak metara od nas ugledasmo dosta civila, pretežno žena, Muslimanki sa djecom, manjom i većom. Gledale su prema nama ne bi li svidjeli nekog poznatog.

Zela ih je udaljavao od nas govoreći im u megafon:

- Forverc! Šnel...Šnel!

Govorio je još nekakvim njemačkim zapovjedima. Na glavi je imao šljem isto kao i jutros. Na sebi je imao zakačene bombe i automat. Ličio je na nekadašnjeg švapskog vojnika, kakve smo u djetinjstvu gledali u filmovima.

A imao je i publiku pa se u potpunosti uživio u ulogu. Skakao je okolo i galamio. Zatim se okrenu prema logorašu Smajiću i naredi mu:

- Gospodine Smajiću! Ti izađi vani i preberi zarobljenike. Sve što imaju kod sebe neka stave ispred sebe na zemlju.

On je išao ispred stroja i redom govorio da izbacujemo sve što imamo iz džepova i kesa. Neki logoraši su držali u rukama kesu, koju im je prije neki trenutak dala neka žena, da je ponesu nekom njenom najbližem u logor. Sve je moralo biti bačeno.

Kad Smajić obavi pregled začu se ponovo Zelin glas:

- Smajiću, sada sve to baci u kontejner za smeće.

Među nama je bio stariji Šela, logoraš. On je dobro poznavao Zelu od ranije. Šela mu na ovaj postupak prigovori:

- Zašto ovo radiš Zela?

- Sve po pravilu službe - odgovori Zela i naredi da se penjemo na kamion.

Počesmo se peti na kamion. Odjednom se Zela zaleti među nas sa palicom u ruci i poče udarati logoraše onako s reda. Neko dobi po glavi neko po leđima. Među nama nasta pometnja.

Htjeli smo što brže u kamion da se spasimo od ovog iznenadnog "čašćavanja". Uskočih u kamion, a za mnom uleti Zlatko Đukić. Držao se rukom za leđa.

Reče mi:

- Pogledaj, molim te, ima li mi išta slomljeno - pokazujući mjesto gdje je dobio udarac.

Ugledah mu na leđima poveću dugu masnicu. Iako smo bili preumorni od posla u tim momentima strah je podobro nadvladao umor. Logoraši uletješe kako koji na kamion. Dosta ih se držalo za leđa i za glavu. Konačno kamion pođe. Pravac Heliodrom.

Bojovnik, koji nas je pratio, predade stražaru pred ulazom u školu potpisani papir sa zaduženjem logoraša i dodade:

- Onaj što mu je noga zavijena, danas je zabušavao na poslu - i pokaza rukom na Gušića, a zatim sjede u kamion i ode.

Stražar nam naredi da uđemo unutra, a Gušića ostavi. Ulazeći, vidjeli smo kako ga dvojica stražara udaraju. I još su mu govorili da nam prenese da će ovako proći svaki logoraš koji zabušava na poslu.

Uzaludan je bio njegov plač i molba da ga ne udaraju, da ga shvate da ga je povrijedila vreća koju nije mogao nositi. Ništa od svega toga. Kad su ga prestali udarati, narediše mu da pase travu u obližnjem parku. I to da to mora ustima raditi, a da travu mora jesti.

To je trajalo preko pola sata. Vidjeli smo Gušića kako pase travu, jede je i nakon toga povraća od muke. U tim naredbama najglasniji je bio policajac Mlađo. Po izrazima njegovog lica vidjeli smo da je zadovoljan i da uživa u tim scenama mučenja.

Nakon što su se zadovoljili mučenjem, narediše Gušiću da uđe u spavaonu. On se jedva ustade i uđe.

Nije nam trebao ništa pričati. Sve smo već vidjeli.

RANJAVANJE

Dolaskom u logor sa rađe doznali bi koliko je toga dana ranjeno ili poginulo logoraša.

Izlazak na rađu na prve linije postade mora za svakog logoraša. Molili smo Boga da nas ne izaberu na rađu prilikom jutarnjeg odabira.

Ko bi ostao u logoru mogao je računati sa sigurnošću da je proživio jedan dan duže. A kad bi se logoraši uvečer vratili sa rađe, samo nas je interesovalo kose nije vratio.

Ko je ostao. Kad bi za nekog čuli da je "samo" ranjen, bilo bi nam drago. Znači ostao je živ.

Trinaesti augusta ujutro.

Uobičajeni stroj na igralištu ispred škole. Izbor logoraša na posao.

Stražar Marjanović hoda ispred stroja i pita: Ima li dobrovoljaca?

Niko se ne javlja. Svi šute. Ta ko će u sigurnu smrt. Znali smo da se tih dana ide na radu isključivo na prve linije u gradu. I da se gine. Svakodnevno. Život postaje lutrija.

A živ čovjek se ne da. Nekakva volja za preživljavanjem budi se u čovjeku. Kad su nas samo mučili, molili smo Boga da nam pošalje smrt, a sad kad nas guraju u sigurnu smrt, molimo Boga da nas ne izaberu.

U stroju na igralištu ispred škole bilo nas je oko hiljadu. Kamioni sa spuštenim stranicama stajali su pored igrališta.

Marjanović je redom pitao vozače kamiona: Koliko?

Začuo bi se odgovor:

Druga bojna pedeset, ATG šezdeset, Četvrta bojna sedamdeset, Deveta bojna trideset i tako redom.

Nakon toga je Marjanović išao sa svojim pomoćnicima ispred stroja i odabirao. Pogledao bi logoraša i rekao: "Ti!"

Logoraši su izlazili iz redova, sakupljali se na određenom mjestu ispred kamiona. Niko nije znao ni kuda će ići, niti da li će se uopšte vratiti.

Zatim naredba za odabrane: "Upadaj u kamione!"

Prije polaska vozači su Marjanoviću u jednu knjigu popisivali broj zaduženih logoraša.

Kao da zadužuju stvari ili potrošni materijal u magazinu.

Kamioni odoše.

Zatim začusmo naredbu koja se odnosila na nas koji smo ostali, koji nismo izabrani za posao toga dana:

"Neka ostanu tako stajati na suncu u stroju do daljnjeg. Neka im to bude kazna što nije bilo dobrovoljaca."

August. Sunce rano pripeče u Hercegovini.

Stajali smo tako određeno vrijeme. Logoraši počeše padati u nesvijest. Padali su ispred redova. Stražari nam dozvoliše da ih polijevamo vodom iz šlaufa koji je bio u blizini. Stajali smo tako dva do tri sata. Tek tad Marjanović naredi da možemo ući u školsku zgradu u učionice - spavaone. Bili smo izmoreni od stajanja i iscrpljeni od jakog sunca.

Ali i pored svega toga bili smo presretni što nismo toga dana izabrani za rađu. Uđoh u spavaonu.

Ugledah logoraša, kolegu Benjamina Salahović kako ulazi sa spečenim rukama.

"Šta je bilo?" - upitah ga

"Ranjen sam." - odgovori i namignu mi.

Taj mig sam samo ja vidio. Bilo je to radi okoline.

Ostali logoraši se okupiše da vide šta mu se desilo. Pokaza dlanove.

Bili su potpuno izgorjeli.

On sjede do mene i kad se radoznali udaljiše reče mi da je to sam sebi uradio, da ga ne bi izabirali na posao. Pitao sam ga kako je to uradio, a on mi reče da je u klozetu zapalio jedan karton i držao ruke na vatri dok se na dlanovima nisu pojavili plikovi.

Bilo je bolno, ali je želja za preživljavanjem bila jača. Predvečer se logoraši počeše vraćati sa rađe. Kako je koji kamion dolazio pred školu mi smo skakali i istrčavali pred logoraše. Isčekivali smo nestrpljivo koliko ih se manje vratilo i koga nema. Iz jednog kamiona izađe Gosto Alija sav krvav. Ništa ne govori.

Uđe u spavaonu. Samo nijemo bulji u nas. Pitasmo ga je li ranjen? Jedva progovori. Valjda od straha, ili ko zna šta. Reče da nije ranjen, a da je to na njemu krv od poginulog Čolića iz naše spavaone. Poginuo je u Šantićevoj.

Granata je pala u njihovoj neposrednoj blizini. Alija je pukim slučajem preživio.

Tu je poginulo pet logoraša, a ranjeno dvanaest. Sa još jednim preživjelim logorašem izvlačio je poginule do kamiona.

Još je pričao da su toga dana bojovnici koristili logoraše kao živi štit i sa njima u takvom štitu pokušali napredovati. Nisu ni centa mogli naprijed.

A pet logoraša pogibe i još dvanaest ranjeno.

Te večeri kod logoraša se još više poveća strah od takvih rađa. Strah za goli život.

Sjetih se preživljavanja u Dretelju. Jedva preživjesmo one muke da bismo im sada služili kao topovsko meso. Kako je koji kamion dolazio i vraćao logoraše nazad, tako bi bojovnik prijavljivao rashod.

Tužno je to bilo slušati:

"Zaduženo šezdeset, vraćeno četrdeset tri, poginulo pet, ranjeno dvanaest."

Samo brojevi.

Bez ikakvog pravdanja.

Kad se i u radionici razdužuje potrošni materijal bar se kaže, gdje je, i zašto potrošen. A ovdje kao da se ne radi o ljudima.

Samo brojevi. Toliko i toliko manje vraćeno. Noć nam bijaše strašno duga.

Pričali smo o tragičnim događajima toga dana. Ko pogibe. Gdje pogibe.

I uvijek jedno te isto pitanje: Zašto?

Sa zebnjom oko srca iščekivali smo naredno jutro. Ko li će ujutro biti izabran? Ko li se neće vratiti? Gledali smo jedan u drugog.

Dobro mi Hamdija reče prije neki dan: "Sad više ništa ne zavisi od nas. Sve je u tuđim rukama."

Svanu. Četrnaesti august. Naredba: Svi iz spavaona vani na igralište. Izlazimo pognute glave vani. Polagano. Odjednom glas:

"Brže izlazi ili ću pucati!"

Požurismo. Napravismo redove. Čekamo. Dežurni stražar ide ispred stroja i izabire logoraše:

"Ti! Ti! Ti!"

Logoraši izlaze kako ih prozivaju i staju kod kamiona.

Kad se namiri broj za taj kamion, vozač rekne da je dosta. Naredni logoraši idu do drugog kamiona i tako redom.

Prestadoše izabirati. Ja sav sretan. Nisu me izabrali. Gledam po stroju. Vidim Benjamina sa zavijenim rukama. Njega su isto preskočili.

Čekamo naredbu da uđemo u spavaonu.

Naredba stiže.

Je li bilo sreće toga dana ili je dragi Allah uslišio naše molitve. Ali i drugi su molili pa ih izabraše. Uđosmo u spavaonu.

Sjedimo na svojim mjestima. Nema nikakve priče.

Oko podne začusmo ponovo zvuk kamiona pred školom. Ubrzo zatim u spavaonu uđe stražar po imenu Peđa. Znali smo da je Srbin po nacionalnosti. Služio je HVO-u.

Čim je ušao u spavaonu uprije prstom u Alu Gostu i reče:

"Ti vani!"

"Ma gospodine, ja sam jučer radio, i još se nisam od krvi i prljavštine oprao." - poče moliti Ale.

"Ništa te ne pitam! Vani! - razadera se Peđa.

Zatim pokaza prstom na Sulu Mrgana koji je sjedio pored mene i reče mu da izađe. Sule usta i izađe vani. Bez riječi. Svakako nije bilo koristi ništa govoriti.

Onda se okrenu prema meni i reče: "I ti vani!"

Ustadoh i pođoh za Sulom. Vani je čekao kamion sa spuštenom zadnjom stranicom. Izabraše nas ukupno četrdeset.

Peđa upita vozača je li nas ukupno četrdeset.

Vozač potvrdi, a zatim mu Peđa dade jednu knjigu i reče mu da potpiše. Vozač potpisa. Zaduženje. Popesmo se na kamion.

Niko ne zna kuda ćemo jer nam je vozač nepoznat.

Inače smo prema vozaču znali kuda će nas voditi. Koji je pošao na koju liniju. Međutim, ovaj je bio novi. I on i kamion.

Vozilo krenu prema Vardi polagano uza stranu. Zatim skrenu prema Mostaru. Povirivali smo neprimjetno ispod spuštene cerade, ne bi li utvrdili pravac kretanja. Vozili smo se Avenijom, a zatim kroz Centar II. Kamion se zaustavi ispred glavne pošte.

Začusmo naredbu da iskačemo.

Kako smo iskakali jedan po jedan postrojavali smo se pored kamiona po već ustaljenoj i uvježbanoj proceduri. Zatim je slijedila naredba:

"Za mnom!"

Pođosmo za ovim bojovnikom. Na njemu je bila zaštitna "pancirka", a na glavi mu je bila crna kapa sa strehom. U ruci je nosio pušku "argentinku", a oko sebe je imao nekoliko redenika bombi.

Pođe sa bočne, sjeverne strane Pošte prema Šantićevoj ulici. Kaza nam da se sagnemo i da tako idemo za njim.

Dođosmo do Šantićeve. Sa desne strane od izlaska iz Pošte bila je pregrađena zidom od vreća sa zemljom sve do zgrade preko puta. Pogledah prema zgradama. Svaka izgorjela do temelja. Samo crne zidine.

Zastadosmo malo, a onda opet ista naredba:

"Za mnom!"

Pređosmo preko Šantićeve ulice i uđosmo među izgorjele zgrade. Znali smo da je tu u neposrednoj blizini Armija BiH.

Sa te strane čuli smo samo pojedinačne hice. Bez rafala, bez detonacija. Vjerovatno su pucali samo u sigurne ciljeve. I štedili municiju.

Dođosmo do jedne izgorjele zgrade koja je bila najisturenija prema položaju Armije BiH. U podrumu zgrade ugledasmo jednog bojovnika. Pokazivao je nešto prema nama i govorio, ali ga nismo razumjeli zbog pucnjave i detonacija u neposrednoj blizini.

Bojovnik, što nas je doveo, reče da prvih petnaest pođe na prvi sprat te zgrade i da stavljaju vreće sa zemljom na izgorjele otvore.

Odbroji prvih petnaest. Drugih petnaest izdvoji i posla u podrum zgrade da probijaju otvore na zidu i dodaju vreće.

Ostali ostadosmo da čekamo. Ja, Sule Mrgan, Alija Gosto i još sedmorica.

Ubrzo iz podruma izađe bojovnik što nas je doveo i dođe do nas.

Gledao je u pravcu odakle je pucala Armija.

Kroz puškarnicu na zidu od vreća ispali jedan rafal u pravcu suprotne zgrade i reče:

"Primjetio sam te, sad si gotov!"

Nismo bili sigurni da je bilo koga primjetio, a pogotovo da je taj tamo gotov. On zatim stavi i drugi redenik u pušku i ispali bez prekida i drugi rafal u istom pravcu. Šljem koji je bio stavio na glavu samo što mu ne ispade nazad.

Namjesti ga i onda se obrati nama:

"Vi sad morate izaći na čistinu ispred ove zgrade i sagraditi nam zaštitni zid od vreća, desetak metara bliže suprotnoj zgradi. Morate napraviti bunker. Puškarnicom neka gleda prema Neretvi u lijevo."

Shvatili smo vrlo brzo šta nam je raditi, ali smo još nekoliko trenutaka šćućureni čekali iza zida od vreća. Trebalo je izaći na čistinu. Tu se gine.

Na deset metara od Armije. Sigurnost Armije je na tom mjestu ugrožena. Sigurno će pucati, bez obzira što znaju da smo logoraši.

"Izlazite! Ili hoćete da vas streljam odmah sad, na licu mjesta - razadera se bojovnik na nas i repetira pušku.

Sule prvi ustade i reče:

"Hajdemo ljudi. Vidite da moramo. Jednom nam je poginuti."

Izađosmo na čistinu. Prva četvorica. Sule, Alija, ja i još jedan Stočanin po imenu Emir. Po dvojica nosimo prve vreće.

Moramo ih staviti na određeno mjesto gdje nam je naređeno. Na pola puta začu se pucanj. Osjetih da se metak zabio u vreću koju smo nosili. Šta sad?

Nemaš kud. Bježati, niti možemo, niti smijemo! Iza nas je bojovnik sa uperenom i repetiranom puškom. Ne smiješ baciti vreću.

Na nišanu smo s obje strane. Metak sa jedne, metak sa druge strane.

Išli smo i dalje nosili.

Začu se ponovno pucanj sa armijske strane.

Meci zaprašiše po jednoj grani iznad nas. Lišće sa grane se rasprsnu i poče padati ispred nas. Opet opomena. Šta sad, pomislih. Neće biti puno ovakvih opomena.

Dođosmo na određeno mjesto, spustismo prvu vreću. Vratismo se.

U blizini mjesta odakle smo trebali ponijeti novu vreću, ugledah kontejner za smeće sa točkovima. Odlučismo da ga doguramo da nas bar štiti od gelera. Ale i ja počesmo ga gurati, kad se prolomi strašna eksplozija. Popadasmo na zemlju.

Začuh Alu kako zajauka: "Aj, moja ruka, moja noga!"

U to začuh i Emira kako zakuka: "Majko, moja! - i pogleda prema meni.

Ugledah kako mu krv curi iz oka. Ja osjećam nekakvu toplinu na glavi, ali ne mičem. Još sam na zemlji. Osjetih krv kako mi curi po licu i očima.

Mahinalno stavih ruku na glavu da smanjim istjicanje krvi. Učini mi se da mije glava šuplja.

Skroz. Do mozga. Pogledah okolo. Nigdje nijednog bojovnika.

Moramo što prije, što brže odavde. Ali kuda?

Upitah Alu: "Može li hodati"?

Reče mi da može. Isto potvrdi i Stočanin. Pođosmo. Ne znamo se orijentirati. Pođosmo lijevo prema jednoj izgorjeloj zgradi. Dođosmo do ulaza u podrum sa vanjske strane zgrade.

"Uskači! - rekoh Ali.

Ale prvi skoči i jauknu: "Moja noga!" Zatim skoči Emir pa ja.

Upadosmo u nešto duboko. Jedva sam se držao za glavu. U očima mi je bilo sve više i više krvi.

Nikako nije mogla stati. Valjda smo bili vrući pa je još više tekla. Ništa nisam vidio, Začuh Alu kako zapomaže:

"Hoću li ja ikako živ ostati!"

"Ja šta ćeš" - rekoh mu - "Nego možeš li dalje?"

"Probaću." - reče.

Pomogoh mu da ustane na onu zdravu nogu. Pridrža se zdravom rukom za mene.

"Za mnom!" - rekoh im.

Podrumi su već bili uzdužno probijeni pa se moglo kroz podrume iz jedne u drugu zgradu pravolinijski.

Pođosmo prema sjeveru. U glavi nam je bila samo hitna pomoć. Svi smo krvavili. Najviše me je u tim momentima bilo strah da se negdje ne srušim zbog krvarenja. Ovdje niti ko pomaže niti će ti pomoći. Mozak mi je još toliko funkcionisao da sam znao da je negdje u pravcu sjevera Dom penzionera.

Sad ga oni zovu hotel Ero. Ali nije to bitno.

Znao sam da tamo ima vojske, valjda će nam neko pružiti prvu pomoć. Padajući i ustajući, pređosmo u podrum druge zgrade. Čuli smo tu neke glasove i kako smo se približavali, bili su sve jači. Izgleda da neko pjeva. Krenusmo u tom pravcu.

Uđosmo već u podrum slijedeće zgrade. Pjevanje je sve jače. Tad ugledasmo najednom podrumskom proširenju jednog logoraša koji pjeva iz sve snage.

Pored njega jedan bojovnik. Tjera ga da pjeva sve jače i jače.

Bojovnik nas samo pogleda onako krvave i polomljene.

Ništa nam ne reče, nego se okrenu prema onom logorašu i naređi mu da ne prestaje sa pjesmom.

Izađosmo iz te zgrade na čistinu. Prepoznadoh pravac prema Domu penzionera.

Rekoh samo kratko:

"Za mnom!"

Napola šepajući i vukući jedan drugog dođosmo do Doma sa zadnje strane. Uletismo u suteren i prođosmo do ulaznih vrata na prednjoj strani. Sa te strane je uvijek bilo dosta bojovnika jer im je ta strana sigurna.

Kad nas ugledaše, skočiše iznenađeni.

Tu izgubih svijest. Padoh.

Samo sam još, dok sam padao, čuo bojovnika po imenu Cigo, kod koga sam jučer radio kako reče:

- "Ovoga poznajem! Vodite ih u bolnicu!"

BOLNICA

Osvijestih se kad su me unosili u bolnicu. Prepoznadoh Hirurgiju.

Bio sam sav krvav, po licu, po kosi, po rukama i košulji. Staviše me na sto za prvu intervenciju.

Dežurni ljekar reče sestri da mi opere glavu i da mi obrije kosu oko rane. Dok mi je to sestra radila ugledah Alu Gostu na stolu do mene. Ljekar mu je upravo pregledao rane na nozi i ruci. Reče mu da će ga morati operisati jer su mu neke glavne vene i arterije pokidane.

Na to Ale prepadnut ponovo upita:

- Hoću li doktore ostati živ?

Ljekar mu reče da hoće, ali da mora biti miran. To Alu malo umiri.

Zatim ljekar priđe meni, pogleda povredu i reče da je dobro što geler nije oštetio mozak. Reče da će sve proći bez većih posljedica.

Još reče da sam izgubio dosta krvi, ali je, nažalost, nema dovoljno ni za hitne slučajeve. Namaza me po glavi nekom tečnošću. Dade mi nekakvu injekciju i poče šiti ranu.

Napravi tri šava.

Kad završi reče sestri da mi dadne antibiotike i da me legne na neki slobodan krevet. Sestra mi donese bolničku pidžamu i pomože mi da dođem do kreveta. Krevet!

Zar ću na krevet poslije svih ovih muka. Prvo mi to pade na pamet.

Legoh na krevet. Pogledah oko sebe. Prvo ugledah mog kolegu sa posla Bečirović Halida. Priđe mi. Kad ugleda ranu na glavi napravi grimasu pa reče:

- Fala bogu da si ostao živ. Sve će ovo proći, ali ja neću moći nikada vratiti svoje dijete i suprugu.

Upitah ga šta se desilo. On nastavi priču:

Dok sam bio na Heliodromu, bojovnici jednog dana došli i cijelu moju familiju, suprugu i tri sina izveli iz stana. Poveli su ih prema Čitluku. Tamo su ih na jednom smetljištu pored glavnog puta strijeljali. Suprugu i starijeg sina od devetnaest godina su odmah ubili, a dvojicu mlađih, blizance od šesnaest godina, izrešetali mecima.

Samo su nekim čudom preživjeli. Zločinci su napustili mjesto misleći da su ih sve poubijali. Kad su dvojica mlađih došli svijesti ispuzali su do puta. Naišao je srećom u tom momentu neko autom, zaustavio se, uzeo ih i prebacio do Hirurgije. Njih dvojica su mi preživjeli, ali za suprugu i starijeg sina nije više bilo nade ni pomoći.

Halid mi je pričao njegovu tužnu priču, a mene neka gorčina hvata u želucu. Dobro sam poznavao njegovu kompletnu familiju, često smo bili zajedno. Supruga mu je radila u bivšem SUP-u, a od formiranja MUP-a BiH na lijevoj strani prešla je da tamo radi.

Je li to bio razlog egzekucije? Vrlo vjerovatno.

Gledan Halida. On je sav crn u licu, oči prazne, bez osjećaja.

Ne znadoh više ni jednu riječ koju bih mu mogao u tom trenutku reći. Tu nema utjehe. Osjetih kako se muti u glavi.

Uspjeh mu samo reći:

- Molim te, Halide, možeš li mi otići do supruge i reći joj da sam ovdje i da mi dođe u posjetu.

Stan mi je bio vrlo blizu Hirurgije, a vidio sam da oko mene ima dosta posjetilaca, bolesnih i ranjenih. Halid obeća da će odmah otići. I stvarno za kratko vrijeme ugledah suprugu i mlađeg sina.

Prvi put nakon četrdeset i pet dana od odvođenja iz stana. Obadvoje mi se učiniše strašno mršave, blijedi i dobro uplašene.

Ne znam ni šta bi u tim momentima pričali. Znao sam da su puni svakojakih priča o logorašima.

Ja sam vidio da su živi i zdravi a i oni mene samo živog.

Malo im lahnu, jer ipak sam bio živ pred njima. Pitao sam za starijeg sina. Bio je u momentu kad je Halid navratio negdje vani. Dobro je. Samo se čuvajte.

Rekoh supruzi da ode do stana i da mi donese nešto za presvući i još nešto stvari. Znao sam da neću ostati dugo i da moram ponovo na Heliodrom.

Supruga ode i reče da će se odmah vratiti. Sa Hirurgije do stana i nazad treba joj manje od petnaest minuta.

Ali čim supruga ode u sobu uđe medicinska sestra i reče mi da je doktor naredio da mene i malog Emira, Stočanina, kome je, također, ukazao pomoć, moraju otpustiti iz bolnice. Navodno su očekivali još teže ranjenike.

Sve ovo od odlaska na Hirurgiju, obrade rane na glavi i priče sa Halidom i razgovora sa suprugom i sinom nije trajalo više od tri sata.

Ne ispuni mi se želja ni da legnem u krevet kao čovjek. Počeh ponovo oblačiti iste one haljine u kojima sam i došao ranjen u bolnicu. Šta sad?

Supruga ode. Vratiće se brzo. Neće me zateći.

Dok sam se oblačio pogledao sam oko sebe ne bih li ugledao bar nekog poznatog. Da bar ostavim poruku da smo morali hitno otići. Ne ugledah nikog.

Šta je ovo Bože dragi?

Bolnica u mom gradu a nikog u njoj ne poznajem. Sve neki strani ljudi. I bolesnici i sestre i doktori. Kao da sam pao sa neba. Obukoh se.

Dođoše dva bojovnika. Strpaše nas u jedan kamion. Očekivao sam da će nas odvesti pravac na Heliodrom. Kamion stade ispred zgrade Mašinskog fakulteta.

Narediše nam da izađemo. Sprovedoše nas u podrum fakulteta. Bez ijedne riječi. Ni zašto, ni koliko.

Nađosmo se u mraku, u podrumu bez deka, bez ležaja, bez igdje ičega.

Samo goli beton pod nama.

PODRUM FAKULTETA

Osjetih da mi zašivena rana na glavi krvari.

Pokušah zovnuti stražara da mi otvori. Vrata su za nama bila zaključana. Mislio sam nekog zamoliti da mi bar jedno ćebe daju, da bar mogu negdje sjesti. Bez uspjeha. Niko nije čuo.

Još smo ja i Emir stajali na nogama. Oči se malo priviknuše na tamu. Pogledah oko sebe. Ugledah po ćoškovima ljude kako sjede. Neki su, čak, ležali na golom betonu i spavali. Neki su samo ležali. Nisu pričali međusobno.

Zagledali su u nas vjerovatno se pitajući ko smo. U jednom ćošku ugledah jednu dasku.

Kome li je ona bila namjenjena? Svi su ti ljudi bili logoraši, zarobljenici. Kad smo se malo bolje priviknuli na tamu, ugledah da se iz te prostorije može preći u drugu istu.

Među prostorijama nije bilo vrata. I druga prostorija je bila puna zarobljenika. Nešto malo svjetlosti se naziralo sa prozora u vrhu podruma.

U jednoj prostoriji u ćošku ugledah kante u koje su zatvorenici vršili nuždu. Odavno su sve tri kante bile prepune.

Sada se nužda vršila po cijeloj toj prostoriji. Pošto prostorije nisu imale vrata smrdilo je i zaudaralo po cijelom podrumu. Smrad je ujedao za oči. Naslonih se u jednom momentu na zid. Osjetih umor u nogama.

Puno smo predeverali od jutros. Od logora do Šantićeve, ranjavanje, trke do Doma,

Hirurgija.

A sad ovo. Nisam mogao više stajati.

Sjedoh.

Mali Emir sjede do mene. Uz mene je imao neku sigurnost.

Na licu je imao flaster koji je već bio sav krvav. Šta da misli čovjek u ovakvim momentima. Ili ćemo u ovom smradu svi pocrkati, ili ćemo preživjeti. Samo mora doći nekakav kraj. A nade nikakve.

Začuh vani glasove nekih bojovnika. Nešto su se veselili i pjevali.

Ustadoh se i počeh lupati na vrata. Dugo sam lupao. Neki od bojovnika u prolazu začuo je lupanje i upita:

- Šta hoćete balije?

- Ja sam ranjen. Rana mi krvari. Trebao bih doktora da mi ranu previje i da mi da kakve ljekove.

- Nema trenutno doktora ovdje - reče - zovnuću te kad doktor dođe.

Ode iza vrata. Čekao sam. Niko se nije javljao duže vremena. Začuh zatim neki ženski glas. Počeh ponovo lupati na vrata. Djevojka se odazva.

Ja joj ponovih isto kao i onom bojovniku prije i rekoh da mi je jedan obećao da će me zvati kad doktor dođe.

- Vidjeću je li došao doktor - reče djevojka i ode.

Prošlo je vjerovatno još nekoliko sati od ovog razgovora sa djevojkom kad se začu otvaranje podrumskih vrata i pitanje:

- Je li neko tražio doktora ovdje?

Ja se ustadoh i rekoh da smo mi ranjenici iz Šantićeve i da smo ovdje došli sa Hirurgije. Ostali logoraši u podrumu su me uplašeno gledali i čudili se mojoj hrabrosti da lupam na vrata. Valjda su moje muke bile jače od straha.

- Da možda ne tražite hotel? Jebem vam majku balijsku.

- Šta hoćete?

- Hajde polazite za mnom.

Otrpjeh psovke i uvrede.

Bilo mi je najvažnije doći do doktora. Pođosmo uz stepenice na prvi sprat. Uvedoše nas u jednu prostoriju. U zgradi Mašinskog fakulteta je bila smještena policija HVO-a, a podrumi su ujedno služili kao zatvor.

Kad uđosmo u tu prostoriju ugledasmo jednog čovjeka u uniformi. Reče da je doktor i upita šta hoćemo.

Ja mu kazah sve od početka, od jutros, da smo ranjeni u Šantićevoj, bili na Hirurgiji i otpušteni, jer tamo više nije bilo mjesta, rane nam krvare, trebali bi previjanje, a doktor nam je napisao da po dolasku na Heliodrom moramo trošiti neke antibiotike.

Pošto nismo u bolnici zamolih ga da nam on da te lijekove. Taj čovjek nas je posmatrao dok sam ja pričao.

Kad završih zavuče ruku u tašnu i izvuče nekakve tablete i reče:

- Ovo ćete nastaviti piti, a ja vam ne mogu više pomoći, jer sam nemoćan.

Upitah ga tad da li možemo dobiti bar ćebe. Kad to začu bojovnik koji nas je doveo, razdera se i naredi da pođemo sa njim.

Nađosmo se opet u podrumu. Smrad se širio sve više i više. Što od velike vrućine, što od slabe, nikakve cirkulacije zraka.

Naslonismo se uza zid. Gledamo jedan u drugoga. Bez riječi.

A zatvorenici logoraši gledaju u nas.

Ni oni ništa ne pričaju.

Noć duga i teška. Nikad proći.

Sve me boli. Ni sam ne znam kako predeverasmo tu noć. Svanu.

Začusmo otvaranje vrata podruma i glas stražara iza vrata:

- Oni koji su radili jučer na prvoj liniji, svi van!

Logoraši se počeše izvlačiti iz ćoškova i izlaziti, jedan za drugim. Izađe ih četrdeset. Ni jednog nisam poznavao.

Gdje li su ovi uhvaćeni i odakle li su dovedeni?

Bili su jako prljavi, poderane odjeće, zamazani.

Kada oni izađoše u podrumu ostadoše samo četvorica. Nas dvojica ranjenika, jedan zarobljenik, vojnik HVO-a i još jedan civil.

Upitasmo ovog vojnika otkuda on u zatvoru. Reče da je Musliman i da je pripadnik Jukine vojske.

Napravio je toga dana u gradu neki belaj i zatvoren. A ovaj civil reče da je isto tako uhvaćen toga dana na ulici.

Upitah ga odakle je, a on reče da je dugo godina radio kao revizor u Autoprevozu. Gledam ga, poznam ga ali imena mu se ne mogu sjetiti. Reče da je porijeklom iz Bosne i da već odavno živi u Mostaru.

Smrad od mokraće i ljudskog izmeta bio je nesnosan. Nema cirkulacije zraka.

U ovome se ne može opstati. Guši me smrad.

Dođe čovjeku do života. Stadoh kod vrata i počeh ponovo lupati. Mali Emir se prepao i kaže mi da bi bilo bolje da ne lupam.

Prepao se da bi nas stražar mogao početi mlatiti. Bilo bi bolje da sjedimo i trpimo.

Ja sam i dalje lupao.

Nakon izvjesnog vremena začusmo ženski glas iz vana. Upita nas: Šta hoćemo?

- Možete li nam dozvoliti da očistimo ovu nečistoću? Ne može se više u ovome izdržati. Pogušićemo se od smrada.

- Pitaću pretpostavljenog - reče ženski glas sa stepeništa.

Za oko pola sata vrata se otvoriše. Ugledasmo jednu ženu u uniformi.

- Kante sa mokraćom i izmetom ćete iznositi i prosipati u klozetske šolje na prvom katu. Pazite da što god ne prospete po stepeništu.

- Samo će po vas biti gore - reče.

Počesmo iznositi kante.

Kad izađosmo na vanjski zrak počesmo duboko udisati kako bi se malo avertili. Pokupili smo ugrubo sav izmet iz prostorije i prosuli u klozet na spratu. To smo radili nas dvojica ranjenika i revizor kojeg malo prije upoznasmo.

Trajaće to čišćenje i iznošenje oko pola sata.

Nakon toga ponovo nas zatvoriše i zaključaše vrata. Ponovo neizvjesnost.

Smrad je bio malo manji ali je i dalje štipao za oči. Teško se moglo disati.

Gledao sam u onog Jukinog vojnika.

Uopšte se nije pomjerio. Samo je spavao na betonu. Prostro ispos sebe vjetrovku i spava li spava.

Za jedno sahatak vremena, negdje oko jedanaest sati, prozvaše ga. On se spremi i ode. Nije ni riječi sa nama progovorio. A mi ga nismo smjeli ništa ni pitati.

Nakon izvjesnog vremena dovedoše još dvojicu ranjenih logoraša. Jedan je bio teže ranjen, sa prostrelnom ranom na grudima a drugi sa ranjenom rukom. Ponadah se da bi sad mogli prije izaći odavde iz ovog podruma, iz ovog smrada, jer nas je više.

- Mi smo od juče ovdje, ne nadaj se da ćeš brzo odavde na Heliodrom. Za njih zatvorenici i logoraši ništa ne znače - kazah ovome što mu je bila ruka zavijena.

On me samo odmjeri ne vjerujući u ono što mu govorim. Nakon dva tri sata poče lupati po vratima podruma.

Dugo je lupao dok ponovo ne začusmo:

- Šta hoćete balije?

- Ja sam ranjenik, sa mnom su još trojica. Trebate nas prebaciti na Heliodrom u priručni stacionar.

- Sačekajte - reče stražar - vidjeću sa šefom i pitati ga o tome.

Sjedili smo tako satima.

Ništa nismo govorili. Bili smo strašno iscrpljeni. Ništa nismo jeli od jučer. Vode je bilo u jednom bidonu. Glad nismo ni osjećali. Želja za preživljavanjem je potisnula glad u drugi plan. Iščekivali smo cijeli dan hoće li nam obezbijediti prevoz na Heliodrom. Ta njima se nije žurilo.

Ko će još misliti o nekakvim logorašima i to još ranjenim. Bilo je bez rezultata.

Hodali smo, sjedili, malo pričali a sve više u svojim mislima.

Mislima o familiji. Mislima o ljudima zvjerima, koji su napolju, van ovog podruma.

Oko osam sati uvečer dođoše zatvorenici sa rada. Onako umorni samo se rasporediše po svojim ustaljenim mjestima. Posjedaše, polegoše, bez velike buke i priče.

Sve se zna. Samo pitanje. Hoće li ljudski organizam moći ovo izdržati i koliko dugo?

Ova dvojica ranjenika što dođoše kasnije uvidješe da od lupanja i zvanja policije nema ništa. Napraviše mjesto za sjedenje i sjedoše.

Noć ponovo duga i teška, osjećali smo umor, glad i iznemoglost. Naslonili se na zid čekajući jutro. Svanu.

Skontah da je šesnaesti august. Oko šest ujutro vrata se otvoriše. Stražar ponovo prozva one iste zatvorenike da izađu na posao. Kad oni izađoše vrata se ponovo zatvoriše i zaključaše.

Ostade nas sad petorica. Ranjenik sa zavijenom rukom postade strašno nervozan. Ubrzo poče ponovo lupati na vrata podruma. Lupao je skoro petnaest minuta. Tad začusmo glas sa izvana:

- Šta lupate?

Ponovo ranjenik ponovi istu priču, kako su nas četvorica ranjenika sa Heliodroma ovdje i kako nas trebaju prebaciti u stacionar. Da stražar mora vidjeti kad će nas prebacivati. Ima li kakvog prevoza za nas?

Ista priča od ranjenika, a i od stražara isti odgovor:

Vidjeće sa šefom šta se može napraviti.

Oko deset sati otvoriše se vrata podruma.

Na vrata, samo na čas, proviri kao da se boji, jedna žena u uniformi i reče da izađemo vani da nešto jedemo.

Izađosmo na svjetlo dana.

Jedva smo gledali zasljepljeni od podrumskog mraka. A čisti zrak nas je obarao sa nogu.

Morali smo sjesti. Smjestismo se na jedan zidić pored zatvora.

Uniformisana osoba nam donese po jednu konzervu na dvojicu i po komad hljeba da jedemo.

Nakon dužeg vremena gladovanja počesmo jesti. Sjedili smo okrenuti jedan prema drugom i jeli. Bojovnici su prolazili pored nas i zagledali nas. Bili smo prljavi, neobrijani, sa krvavim flasterima i zavojima.

Nisu nas provocirali kao ranije, valjda zato što smo ranjenici, a i stražar je sa automatom na gotovs bio u našoj blizini.

Stražara su zvali sa Veso.

Sa nama on nije ni jedne riječi prozborio. Samo je odrađivao svoj posao.

Dok smo jeli, ugledah mog dobrog školskog druga Jadranka Stojkića u uniformi HVO. Išao je u pravcu prema nama. Morao je proći kraj mene.

Nikako me nije mogao zaobići.

Primijetih da bi on najviše volio da je u tom momentu mogao proći bilo kojim drugim putem.

Kad dođe blizu mene, začudi se kad me ugleda i upita:

- Odakle tebe ovdje?

- Moj Jadranko, ti dobro znaš da su svi Muslimani zatvoreni u logore. Zato je normalno da sam ja ovdje, isto kao što je normalno da si ti u toj uniformi - odgovorih mu oštro.

Baš me nešto bilo spopalo da mu se izlajem. Njemu sam htio reći sve što već dugo nisam ni mogao ni smio u logoru. Tad mi on reče:

- Pa nisam znao da si i ti u logoru. Otići ću ti do kuće. Pomoći ću nešto tvojoj ženi i djeci, ako već ne mogu tebi.

E moj bivši kolega. Dosta li smo studentskih ručaka podijelili. Dosta li puta pojedoh i popih u tvojoj kući, isto kao i ti u mojoj.

Sve to pomislih, ali ne uspjeh reći. A sad u startu odmah mi daješ do znanja da mi ne možeš pomoći. Nađe se u nekakvoj žurbi. Još reče da će se nešto zauzeti za moju familiju. Ode brže nego što dođe.

Nikad iza toga, niti je otišao da mi obiđe familiju, ni ti im je išta pomogao.

A da je samo tog dana otišao do moje kuće i rekao da me je vidio živa, bilo bi mi veliko.

Još uvijek sam mislio na kakvo li su iznenađenje naišli žena mi i djeca kad su se ponovo vratili na Hirurgiju a nisu me našli.

A ne znaju ni kud su me odveli. Jesam li uopšte živ? E moj bivši kolega! Moj bivši prijatelju!

S kim li smo to mi bivali prijatelji tolike godine?

Da li mu je njegova karijera bila važnija u tim trenucima od moje familije?

Sigurno jest.

On je još od prije bio u šemi "Herceg-Bosne" predviđen za ministra željeznica.

A kontakt sa "Balijom" i njegovom familijom štetio bi njegovom "ugledu".

Za vlasti tzv. "Herceg-Bosne", svi oni koji su pomagali i štitili Muslimane proglašavani su moralno nepodobnim, a čak im se i zatvorom prijetilo. Nakon ovog susreta sa Jadrankom i završenog jela stražar nas ponovo povede u podrum. Dok smo ulazili u podrum priđe mi jedan vojnik u uniformi HVO. Gurnu mi u ruku dva tvrdo kuhana jaja.

Prepoznah Pajevića. Musliman. Zvali smo ga Paja.

Imena mu se nikako nisam mogao sjetiti. Radio je i prije kao tokar na Mašinskom fakultetu i ostao tu. Samo sada radi za HVO.

Još mi kaza da su mu brat i čitava familija u logoru, a da je on morao tu ostati da radi kako i njega ne bi zatvorili u logor.

Uđosmo ponovo u podrum, u tamu i neizvjesnost. Malo smo bili prezalogajili i okrijepili se. Odmah je u čovjeku bio nekakav drugačiji osjećaj. Dogovorismo se da sada po vratima lupa neko drugi.

Da ne bi vazda lupao isti, i da, ako uspije, upita ima li išta od obećanog prevoza na Heliodrom.

Mali Emir poče lupati nekako polako i bojažljivo. Još je u njemu bilo straha. Rekosmo mu da lupa jače jer ga tako neće niko čuti.

Nakon dužeg vremena začusmo ponovo ženski glas.

Pitala je šta hoćemo?

Valjda je tu u policiji radilo dosta žena, službenice i stalno su šetale gore dole po stepeništu.

Neka, koja bi naišla po prvi put i čula lupu iz podruma pitala bi šta hoćemo. I otišla. Uvijek bi nam se javljala druga. Nikad ista.

Svakoj bi rekli da pita za naše prebacivanje na Heliodrom. Svaka obeća da će pitati i ode.

A od obećanja ništa. Ali sad se vrata otvoriše i u podrum uđe jedna uniformisana žena u pratnji stražara.

Ugleda onog ranjenika sa prostrijelnom ranom, ugleda i nas ostale ranjene, sa krvavim zavojima i flasterima. Zatim pogleda okolo po smrdljivom podrumu.

- Odoh odmah do zapovjednika policije da vidim u čemu je problem. Ja sam tek došla, ne znam o vama ništa i nisam u toku šta se dešava.

Učini nam se da će nešto biti. Ko je bila ta žena ne znam, ali nakon skoro dva sata vremena, negdje oko dva sata popodne, vrata podruma se otvoriše. Pojavi se ona ista uniformisana žena i reče nam da izlazimo.

Obezbjeđen je prevoz za ranjenike na Heliodrom.

Izađosmo iz podruma kao da smo se ponovo rodili. Bili smo svjesni da ponovo idemo na Heliodrom. Ali tamo bar ima dovoljno vode i svjetlosti.

A ne smrdi kao ovo ovdje. Bilo, ne ponovilo se. Nikom.

LJUBUŠACI MUSLIMANI U LOGORU

Kamion se zaustavi pred školom.

Izađosmo vani. Neki logoraši izađoše da vide ko je došao. Gledali su u nas ranjene, krvave i umazane. Uđoh u školu. Hodnici puni ljudi. Šta je ovo, pomislih. Otkud sad ovi?

Pokraj mene se stvori velika grupa logoraša. Svi su imali po neko pitanje. Nisu vjerovali da sam živ.

U logor je stigla vijest da sam ranjen prije tri dana i odveden u bolnicu, ali pošto me sutradan nije bilo u bolnici, a nisam se vratio u logor, zaključili su da sam podlegao ranama.

Neki su trčali do Repka koji je na osnovu večernjeg rashoda vodio evidenciju poginulih i ranjenih.

Jedan manje, jedan se vratio, govorili su mu. Kao da sam se među njih vratio iz mrtvih.

Pitali su me šta se desilo i ja sam kratko odgovarao. Bilo mi je drago što sam se vratio, što sam se riješio onog smrada i belaja na fakultetu.

Osjećao sam strašni umor. Išao sam prema učionici u kojoj sam spavao. Htio sam se malo ispružiti i odmoriti.

U hodniku ugledah badžanaka Salku Mehičevića iz Ljubuškog. Iznenadih se.

Pored njega je stajao njegov brat Enko i sudija iz Ljubuškog Jusuf Maksumić, a do njih krojač Fiko.

- Otkud vas? - upitah iznenađeno.

- Sve vojno sposobne Muslimane u Ljubuškom, Vitini i Gradskoj su pokupili i doveli u logor. Eto i ja sam do zadnjeg dana radio u civilnoj policiji u Ljubuškom i bez obzira na to uhapsili su me - odgovori mi Salko.

- Ja sam se taman vratio sa smjene na liniji na Drenovcu - poče pričati Fiko. Bio sam obučen u HVO u Ljubuškom od početka rata. Znaš da u Ljubuškom nije bilo formirane Armije BiH. Svi smo se borili protiv četnika u jedinicama HVO-a. Došao sam sa smjene, raspremio se, mislio se okupati i odmoriti, kao i svaki put do sada.

- U to dođoše na vrata. Naredili su da predam oružje i da pođem sa njima.

- Svakog mjeseca od kako je počeo rat, a to je već petnaest mjeseci, odradio sam po sedam dana na liniji. I nisam samo ja takav ovdje. Pogledaj ove momke sa Gradske. Svaki ima više od sto dana staža na liniji prema četnicima.

Pogledah okolo. Sve poznata lica. Sve ih znam. Svi me znaju.

Sve je to rodbina moje žene. Priđe mi Fadil Maksumić sa Gradske. Upita me za zdravlje, za stanje rane na glavi. Svi su zagledali u moju ranu koja je još krvarila.

- Ima li mjesta u tvojoj spavaonici - upita me Fadil. Vidiš koliko nas je u hodniku a dole beton, nemaš gdje leći.

- Pokušaću vidjeti sa ostalim da se malo zbiju - rekoh mu i sjetih se onog betona na fakultetu - Moram još smjestiti badžanka i brata mu.

Uđoh u moju spavaonu.

Stari logoraši koji nisu bili otišli na rađu tog dana obradovaše mi se. Kao da im je došao neko najrođeniji. Počeše pitanja i priče.

Bili su zabrinuti kad su saznali da sam bio na evidenciji ranjenih, koju je svakodnevno dobijao doktor u logoru, a opet je neko rekao da me nema u bolnici.

Vjerovatno neki logoraš koji je ranjen i odmah vraćen na Heliodrom.

Puno priče i uzbuđenja nakon povratka, saznanje za Ljubušake me je strašno zamorilo. Želio sam da legnem.

Upitah: Ima li koje slobodno mjesto? Rekoše mi da već nekoliko dana ne dolaze logoraši koji su otišli na rad u Vojno. Pozvah Fadila, Salku i Enku i pokaza im mjesta u mojoj blizini.

Legoh, ali ne mogoh zaspati. Stalno su dolazili poznanici da me obiđu. Pogotovo Ljubušaci.

Ugledah puno poznatih sa Gradske.

Priđoše mi Mujo, Nakif, Ahmet, Osman, sve Špage sa Gradske. Prvi poznati trgovac, imao veliki diskont na ulasku u Ljubuški.

Ostala trojica došli u logor, svaki sa po tri odrasla sina. Znači kompletne familije. U selu ostadoše samo žene i djeca. Pitao sam kako se to desilo, kako su ih doveli ovdje?

- Osjetili smo nekoliko dana da će se nešto desiti. U četvrtak je u selo došla vojna policija i naredila da vratimo zaduženo naoružanje koje smo imali u kućama više od godinu dana i nosili ga na liniju.

- To smo vratili. Sutra dan su došli i tražili uniforme od onih koji su ih imali zadužene. I to smo vratili. U subotu stiže naredba da svi predamo lično naoružanje koje smo kupovali svojim parama i imali po kućama. Nije bilo kuće da nije imala bar automat. I to predadosmo.

- A onda stiže naredba da svi vojno sposobni dođemo u nedjelju u deset sati pred Vojni odsjek u Ljubuški radi nekakvog obavještenja.

- I da vidiš u nedjelju ujutro, na njihov praznik, petnaesti august, Veliku gospu, devedeset i sedam muškaraca, pješke put Ljubuškog.

Tri kilometra. Niko ne smjede poći autom. Auta su tih dana bila roba koja se masovno pljačkala od Muslimana.

- Kroz Ljubuški nigdje nikog. Bivše dobre komšije, Katolici u crkvi, na misi Velike gospe a komšije Muslimani pred Vojni odsjek. Niko nije ni slutio šta nam je spremljeno. Na zbornom mjestu prvo obaviše prozivku po vojnom spisku a onda naredba da se penjemo na kamione. I pravac Heliodrom. Iz Ljubuške opštine ukupno dvjesta devedeset i sedam muškaraca.

- Odjednom. Bez otpora. A nije bilo nikakvog smisla ni pružati ga. U selu, kućama i stanovima ostadoše stariji, žene i djeca kao zalog. A da bježiš, nemaš kud, kad smo u potpunom okruženju - završiše mi priču Špage.

Sve su se nadovezivali jedan na drugog, dopunjavali.

Tu su već drugi dan. Još ih niko ne dira. Ne izlaze na rađu. Prepali su se mog izgleda. Tek su sad postali svjesni gdje su i šta ih čeka.

Fadil bijaše zadovoljan mjestom koje mu obezbjedih.

Ustadoh.

Htio sam izaći vani da uhvatim malo svježeg zraka. Na hodniku kod prozora stajao je sudija Jusuf. Priđoh mu i upitah:

- Zar i tebe moj sudija?

- Ja sam radio do zadnjeg dana. Pokupili sve Muslimane u logor, bez obzira na zanimanje i posao. Etničko čišćenje ne poznaje ništa osim nacionalnosti - odgovori mi sudija.

Osjetih neku malaksalost.

Jusuf to ugleda i reče mi da je upravo prije nekoliko trenutaka vidio doktora kako uđe u jednu kancelariju na spratu. Znao sam da mu je tamo bila ordinacija. Pođoh. Doktor me odmah primi.

Ispričah mu o postupku ljekara na Hirurgiji. O tretmanu u podrumu fakulteta. On mi reče da je tih dana poginuo veliki broj logoraša. On je dobijao izvješatj o poginulim i ranjenim. Pokaza mi spisak. Čitao sam imena. Bilo je dosta poznatih. Zavrti mi se u glavi.

Doktor mi dade antibiotike da pijem.

Upitah: Je li opet tri dnevno poslije jela?

On se malo nasmija, a zatim mi reče da, nažalost, nema ni kapi krvne plazme i da bi mi to bilo najpotrebnije. Ali šta može kad je nema. Ni ja više nisam mogao ništa više tražiti od njega. Zahvalih mu se na pregledu i pomoći.

Na povratku od doktora u hodniku stadoh sa Mujom Špagom. Znao sam da je bio uspješan trgovac, imao diskont, a i da su takvi bili na meti pljačkaša ovih dana. Upitah ga: Šta ima novo kod njega?

- A šta će biti - reče Mujo - priveden sam kao i ostali. Prije nekoliko dana bio sam u diskontu kad su iz jednog auta u pokretu zapucali po unutrašnjosti. Polupali su sva stakla. Srećom nisu me pogodili. Bila je to opomena i zastrašivanje. Zaključao sam vrata na diskontu i pošao kući. Uvečer sam čuo jaku eksploziju. Digli su diskont u zrak. Znam i ko je to uradio, i zašto. Nema nama Muslimanima posla na ovim područjima dok je ove vlasti i ovog zakona. Još sam ja dobro i prošao.

- Eto onog mesara Osmića su prvo opljačkali, pa ga onda ubili. Nije im bilo dosta para koje im je dao. Tražili su još više. A kad nije više bilo ubili su ga, i šta sad. Uvijek kad se napravi sličan zločin prema Muslimanima, njihove vlasti objave da su to izvršili nepoznati počinioci i da je istraga u toku. Svak živ zna ko je to napravio osim zvanične vlasti. A vjerovatno takve istrage, dok je ovakve vlasti, nikad neće biti ni završene.

Vratih se u spavaonu i legoh. Već se mračilo.

U jednom momentu pade mi na pamet predhodna noć u podrumu fakulteta. Sad imam ćebe ispod sebe i mogao sam se ispružiti. Vjerovatno su malo i ljekovi djelovali.

Zaspah.

Ujutro me probudi nagli upad stražara u spavaonu. Logoraši su još spavali.

Oni su prolazili preko nas i onako drsko naređivali:

- Ti vani! Ti vani!

Pokazivali su samo prstom na pojedine logoraše. Dođoše do mene.

Kad mi ugledaše krvav zavoj na glavi preskočiše me.

Ugledah kako izabraše Fadila i mog badžanka Salku i njegovog brata Enku.

Primjetih kako Fadil sav usplahiren izlazi. Okreće se oko sebe kao da očekuje da mu neko rekne da ostane, da je greška.

Još jučer sam primijetio da on uopšte nije shvatao ni mjesto, ni razloge gdje se nalazi, i zašto se tu nalazi.

A sad ga izvedoše na rađu na prvu borbenu liniju.

Odmah primijetili da ostale Ljubušake iz hodnika nisu odveli na rađu. Je li njihova greška bila što su spavali među ostalim logorašima? Ne znam.

Čitav dan sam ležao. Ručak mi je u spavaonu donio stari Durkić. Jeo sam u ležećem položaju. Za ručak bješe jedna kutljača posne riže i šnita hljeba.

Dok sam jeo primjetih kako stari Durkić sjedi i plače.

- Šta je Avdija, što plačeš? - upitah ga.

- Odveli su mi sina na rađu ima već nekoliko dana.

- Kažu mi da nije poginuo, a nema ga da se vrati. Ja im ne vjerujem. On mi je jedinak. Ako pogine to je ujedno kraj i mog života. Steže me srce. Teško mi je, a ništa ne mogu - ispriča mi Avdija.

Pokušah mu uputiti nekoliko riječi utjehe. Ta zar i za mene niste mislili da sam poginuo pa se pojavih tek treći dan. Do duše ranjen, ali, ipak, živ.

Daće Bog da se i on vrati. Pričao sam mu to a osjećao sam neku gorčinu u stomaku. Nisam mogao ni sebi pomoći, a ne tek nekom drugom. Samo nekakva nemoć obuzima čovjeka u ovakvim momentima. Uvečer sa rađe se vrati badžanak i brat mu.

- Šta je sa Fadilom? - upitah odmah.

Ranjen je u Šantićevoj.

- Teško, ostao je u bolnici - reče mi Salko, i prava sreća što je samo na tome završilo.

U Salkinim očima primjećivao sam ogroman strah i uzbuđenje dok je to pričao. Ispred očiju mi prođe jutrošnja Fadilova slika i njegov strah u očima prilikom odabira za posao. Bješe mi ga žao.

- Fadil je radio u jednoj zgradi u Šantićevoj. Naredili su mu da probija otvor u zidu kako bi tuda mogao pucati snajper. Dali su mu čekić i "špicu". Vjerovatno je lupanje čekića čuo i vojnik Armije preko puta. Nisu nikako udaljeniji od petnaest metara pričao mi je Salko kao da ja to ne znam.

- U trenutku kad je Fadil probio zid, sa suprotne strane začuo se pucanj. Metak ga je pogodio u rame. Ušao na jednu stranu, izašao na drugu. Tad je stražar koji je bio sa nama samo na trenutak pogledao kroz rupu.

- I znaš šta se desilo?

- Dobio je metak po sred čela.

Salko je pričao sav uzbuđen. I on je probijao rupu u zidu. Samo metar dalje od Fadila. Fadil bijaše brži i dobi metak. Poslije su ga krvavog odnijeli do auta.

Gledao sam u Salku.

Razmišljao sam; koliko li su samo ovi ljudi iz Ljubuškog bili daleko od belaja u kojima smo se mi Mostarci nalazili od polovine aprila, pa boga mi i od lani.

Tek sada ponešto shvaćaju, ali tek kad se dese ovakvi slučajevi kao sa Fadilom. Ni moj izgled po povratku, ni moje ranjavanje nije im ništa značilo. Sve dok se nisu našli u neposrednoj životnoj opasnosti.

Nekoliko dana poslije mog povratka na Heliodrom i Fadilovog ranjavanja dođe stražar na vrata škole i glasno izgovori:

- Stigla je naredba da se svi Ljubušaci ponovo vrate kućama. Povratak će biti po grupama.

I poče odmah čitati prvu grupu.

U prvoj grupi pročita i mog badžanka i njegovog brata.

Salko mi samo mahne u znak pozdrava. Od silnog uzbuđenja nije imao vremena ni doći da se pozdravimo, nego odmah kad su ga pročitali izađe vani. Njegov brat Enko na brzinu po sobi podjeli cigarete što ih je imao uza se, pozdravi se i izađe vani. Prva grupa ode, a stražar reče da će sutra doći po drugu grupu.

Za to vrijeme niko ih ne smije izvoditi na rađu, niti smije i jedan faliti.

Vani kod kamiona stajala je policija iz Ljubuškog i ponovo čitala po njihovom spisku jednog po jednog.

Drugi dan odoše svi.

Nakon njihovog odlaska čuli smo da će se samo moći otići do kuća, uzeti familiju i najnužnije stvari i da moraju seliti u inostranstvo.

Fadil dođe iz bolnice tek dva dana nakon što je otišla posljednja tura Ljubušaka. Bio je sav zavijen zavojima kroz koje se vidjela krv. Na njemu je bila bolesnička odjeća. Dođe do mene.

Upitah ga: Gdje mu je njegova odjeća? a on reče da je sve bacio, jer je bilo krvavo i iscjepano.

Upita me: Gdje su ostali ljubušaci?

Kad mu rekoh da su svi otišli još prije dva dana poče se znojiti od nervoze. Pozeleni u licu.

Vjerovatno je pomislio - šta sad? Rekoh mu da odmah ide do doktora jer mu rana bijaše prokrvarila.

Na to on samo malo zagrnu zavijeno mjesto i reče:

- Samo su mi previjali ranu i zaustavljali krv. Ništa nisu šivali.

Ugledah rascvjetalu ranu iznad desne plećke. Iz nje je još curila krv. Zatim dodade:

- Najgore mi je bilo u bolnici za vrijeme posjeta HVO vojnicima. Dolazila im je rodbina i prijetila da će sve Balije poklati. U jednom momentu toliko sam se bio prepao da me ne otkriju i da mi nešto ne učine, da sam bio planirao bježati. Ljekarsko osoblje je stvarno bilo fer, što se toga tiče. Samo je jedna sestra, jednom prilikom, kad su dolazili nekakvi humanitarci i dijelili ranjenicima poklone, rekla da sam ja Balija. Nisam dobio poklon. Fala im na njemu.

Na Fadilovom licu još je bilo usplahiranosti i nesigurnosti. Zato mu još jednom rekoh da obavezno ode do doktora i da mu isprića šta se desilo i da kaže da je on Ljubušak i da zbog objektivnih razloga nije mogao otići sa njima. Doktor će sa upravnikom logora vidjeti šta mogu učiniti za njega.

Tako i učini.

Tek nakon dva dana, za koja pretpostavljam da su Fadilu bili kao dvije godine u spavaonicu uđe stražar i reče mu da se spremi jer su došli po njega. Nudili su mu nešto odjeće, ali je on sve odbijao i zahvaljivao se na svemu. Na polasku mi reče:

- Zahvaljujem ti se na dobrim savjetima. Ovo ti nikad neću zaboraviti. Pomogao si mi puno savjetima kad mi je bilo najteže.

Otrča sav sretan prema vozilu koje ga je čekalo. Kao da nije ni osjećao ranu na tijelu.

Tako završi ovaj dio priče o Ljubušacima. Ovom epizodom samo se upotpunjavala slika etničkog čišćenja tzv. "Herceg-Bosne".

Nakon izvjesnog vremena saznao sam da su se Ljubušaci kod kuća zadržavali svega nekoliko dana dok ne srede papire za odlazak u inostranstvo. I tu su im "vlasti dosta pomogle". Iz Ljubuškog, iz Vitine, sa Gradske organizovani su autobusi direktno za Zagreb.

Odatle dalje put Norveške, Švedske, Danske, Njemačke, Turske i ko zna kud još. Za sedam dana na području Ljubuške opštine nije više bilo niti jednog Muslimana.

MARTINOVIĆ VINKO - ŠTELA

Oporavljao sam se od ranjavanja.

Svega nekoliko dana sam imao poštedu da ne izlazim na vanjske poslove. Provodili smo dane i dane po hodnicima škole iščekujući da se uvečer vrate logoraši sa posla.

Strahovali smo od večernjeg rashoda.

Svakodnevno je ginulo po nekoliko logoraša, a ranjenih koliko god hoćeš. Imao sam dugo vremena utisak da se, ko god ode na rađu na prvu liniju, uvečer vraća ranjen, ili ne vraća nikako.

Početkom septembra, jedne večeri, oko sedam sati, u školu unesoše nekoliko logoraša na dekama, bez svijesti, prebijene, modre i nepomične. Istovariše ih sa kamiona, ko vreće. Mi se skupismo oko njih.

Da pomognemo što možemo i koliko možemo. Među njima bijaše hodža Kasim iz Jasenice. Jedan od njih dođe svijesti. Ispriča nam da su radili na Humu. Jedan logoraš je iskoristio nepažnju stražara i pobjegao. Niz Hum, pravo u Donju Mahalu. Blago li je njemu. Pomislili smo. Spasio se.

Ali, za kaznu i primjer, ovi koji su sa njim radili dobiše degenek na mrtvo ime.

- Udarali su nas svim i svačim. Najviše lopatama po leđima i po glavi. Kud stignu. Najviše su udarali hodžu Kasima. Slomiše mu vrat.

- Sve su to bili bojovnici IX bojne HVO, tzv. Rodočke, prve hodžine komšije - jedva nam je govorio logoraš.

Dok smo mi pokušavali nešto pomoći prebijenima, pojavi se doktor Hadžić i kratko nam kaza:

- Svi vi iz ove učionice morate izaći i smjestiti se kud znate. Meni je naređeno da od ove učionice napravim sobu za bolesne logoraše, stacionar.

Upitasmo ga: Gdje ćemo se smjestiti? Doktor reče da nam on ne može ništa više reći ni pomoći, ali da moramo odmah napustiti učionicu. U toj učionici nas je bilo tačno trideset i tri. Sve ostale učionice su bile pune ko šibica.

Tek poneko, ko je imao nekog poznatog, uđe u učionicu, malo se pozbiše i napraviše mjesta.

Bilo nas je previše da svi uđemo u učionice. Šta smo mogli. Ostadosmo na hodniku. Ja uzeh svoju deku i jedan komad kartona. Ništa više nisam ni imao.

U hodniku pored vrata namjestih mjesto gdje ću ležati i spavati.

Pored mene namjesti mjesto za spavanje Arap Goran. Tih dana je bio dobro psihički rastrojen pa smo mu pomagali onoliko koliko možemo.

Pričao je vrlo malo. Bio je strašno povučen u sebe. I kad bi ga nešto pitali odgovarao je nepovezano i nelogično.

- Jednog dana napraviću stan od armiranog betona - pričao bi Goran - u beton neću stavljati vodu, nego samo boje. Na stanu neće biti prozora. Zidovi će biti debeli nekoliko metara. Neće im granata moći ništa.

Posmatrali smo ga dok bi pričao ili ovo ili nešto slično ovome. Tragovi psihičkog poremećaja zbog straha i maltretiranja bili su očigledni. Goran se namjesti pored mene. Već se bilo dobro smračilo.

Legosmo. Pokušah zaspati.

Ali hladnoća i propuh kroz hodnik ne dadoše. A nemaš se čime pokriti.

Pitam Gorana je li budan, a on odgovara da jeste i da mu je hladno. Ustadoh na noge. Počeh razgledati sobe u dijelu zgrade gdje smo se nalazili. Sve puno. I svi spavaju.

Negdje oko jedanaest sati pojavi se doktor i reče nam da moramo pomoći jer dolaze logoraši ranjenici.

Začusmo kako pred školu dođe kamion, stade, ali motor nije gasio.

Prvo se pojaviše lakši ranjenici. Izlazili su sami iz kamiona i ulazili u školu. Teže ranjenike smo prenosili nosilima. Smještali smo ih u prostoriju iz koje smo mi izašli prije nekoliko sati.

Doktor nam zatim kaza da je dobio i nešto ćebadi za ranjenike. Istovarismo ih sa kamiona i prostrijesmo pod ranjenike. U to se probudiše i ostali logoraši. Pomogoše nam oko ranjenika. Unesosmo ukupno desetoricu ranjenika.

Jutros su otišli da rade za II bojnu u Šantićevu ulicu. Ispričaše nam da su toga dana poginula trojica, a da je ranjeno dvanaest logoraša. Sve u Šantićevoj, sve na poslovima na prvoj borbenoj liniji.

Među ranjenicima prepoznadoh i jednog po nadimku Bobo. Bio je Srbin po nacionalnosti. Metak mu je prošao kroz leđa. Teško je disao.

U stacionar uđe doktor i odredi jednog logoraša po imenu Omer da brine oko ranjenika. Reče mu šta će im davati i šta još mora uraditi.

Omer nam reče da je po zanimanju medicinski tehničar i da je radio u bolnici sve do hapšenja.

Doktor je držao neki papir u rukama. Vidio sam da je to nekakav spisak. Upitah ga:

- Je li to doktore spisak bolesnih logoraša ili nešto drugo?

- Ne, ovo je spisak poginulih logoraša od danas, i to samo spisak onih za koje sam obavješten da su poginuli - odgovori mi doktor.

Letimično bacih pogled na spisak. Bio je podugačak.

- Kako dobijaš ovaj spisak, doktore? - priupitah.

- Ovo mi dostavi zapovjednik logora. Svakodnevno. Ali samo za one poginule za koje se sa sigurnošću konstatuje da su poginuli i čiji leševi se uspiju izvući sa linije.

- Za one poginule, koji ostanu na liniji nema podataka. Znači ovo su samo zvanično poginuli - reče mi doktor.

U tom momentu pomislih koliko li samo "nezvaničnih" osta na liniji i hoće li se ikada i približno znati broj stvarno poginulih u ovom ratu.

Uz pomoć logoraša, doktor sakupi sve teže ranjenike i iz ostalih učionica, koji su pristigli ili toga dana ili nekoliko dana ranije.

Stacionar se vrlo brzo napuni. Bilo je ukupno trideset ranjenika. Među logorašima koji su pomagali da smjestimo ranjenike bijeŝe Kema Denjo.

- Zar nemaš gdje spavati - upita me kad ugleda mjesto gdje sam bio prostro karton i ćebe da spavam.

- Nemam - rekoh kratko.

- Dođi sa mnom u moju sobu - pozva me - Napravit ćemo sad drugi raspored spavanja. Biće jedno mjesto.

Nađoh se ubrzo u njegovoj sobi. Još mi dade jedno ćebe, koje je bilo ostalo viška. Prije nego što sam legao zamolih ga da pomogne Goranu ako išta može. Smjestiše ga u susjednu prostoriju.

Smještaj ranjenika je potrajao skoro do dva sata po ponoći. Kada sam legao osjećao sam se prilično umoran. Pokriven još jednom dekom, zagrijah se i ubrzo zaspah.

Buđenje je bilo svakog dana u pola šest. Doručak je počinjao oko pola sedam.

Svako jutro za doručak je bilo isto: jedna šnita hljeba i kutljača polugorkog čaja u "čontu".

Nakon doručka sa zebnjom smo iščekivali kamione pred školom. Svaki novi izlazak na rađu van logora bivao je pitanje života ili smrti.

Ubrzo nakon doručka začusmo zvuk kamiona ispred zgrade.

Bio je to kamion TAM koji je vozio logoraše na rađu za potrebe tzv. Šteline grupe. Ovaj kamion je danima već vozio iste logoraše na rađu. Išlo ih je šesnaest svaki dan. Vozač je bio neki Dinko.

Čim bi zaustavio kamion izašao bi i viknuo:

- Ajde za Štelu, ko je radio jučer, penji se na kamion i još nova sedmorica.

Njih šesnaestorica izađoše, a dežurni stražar uđe u hodnik i onako sa reda odabra šestoricu. Mi smo upravo pili čaj u hodniku.

Ti stari vani! Pokaza rukom na mene.

Pokazah mu na glavu i na flaster, misleći da će me preskočiti.

- Ne važi to više. Istekla ti je pošteda. Možeš već raditi - reče mi.

Nisam više mogao ništa progovorit. Izađoh za ostalim, stadoh u red. Popisaše nas novih šest na spisak pored prijašnjih šesnaest. Dinko potpisa.

Čuli smo kako reče:

- Za ATG - "Benko Penavić".

ATG, ili antiteroristička grupa, bilo je poznato ime za Štelinu grupu. Ta ATG je provodila etničko čišćenje po Mostaru. Sve po nečijim naređenjima "odozgo".

Po metodama je bila sasvim samostalna.

Svejedno je bilo da li će prvo po nečijem naređenju protjerati neku familiju iz stana na drugu stranu linije pa onda doći u stan i opljačkati ga, ili protjerati familiju samo zato jer znaju da ima vrijedne stvari u kući.

Rezultat je u svakom slučaju bivao isti. Na području tzv. "Herceg - Bosne" bila bi jedna muslimanska, bošnjačka familija manje.

A imovina pripada toj istoj " Herceg - Bosni ".

Bilo je samo pitanje - u čiji džep? To smo se često pitali i o tome razmišljali i razgovarali.

Kamion pođe preko Varde. Dođosmo u Mostar. Na ćošak Kalemove ulice. Kamion se zaustavi, i Dinko nam naredi da svi izađemo vani. Poiskakasmo vani i stadosmo u red dva po dva.

Nakon nekoliko trenutaka iz kuće na ćošku izađe jedan vojnik u HVO uniformi, nižeg rasta, širokih pleća, sav mišićav, kratko ošišan, za pojasom je imao veliki pištolj.

Dinko tad reče:

- Gospodine zapovjedniče, doveo sam zarobljenike.

On ništa ne govori. Hoda ispred nas na oko jedan metar i redom nas posmatra. Zatim reče:

- Meni se čini da ovdje ima novih balija.

Jedan logoraš, koji je stajao do mene, reče tiho:

- Ovo je Štela.

Ne znam je li Štela ovo čuo, ali se naglo okrenuo prema nama dvojici. Izvadi pištolj i uperi ga direktno meni u glavu.

Pomislio sam u tom trenutku da će me ubiti. Nisam bio svjestan, da li od straha ili što su mi stvarno muke bile već dodijale, ali nisam ni mrdnuo.

Ispali. Metak mi prođe kraj uha.

- Što se fino ne poredate - zadera se Štela, a zatim se okrenu prema meni i reče - Ti si izgleda novi.

Ja sam samo šutio, ni jedne nisam progovorio. Na to Dinko reče Šteli da nas je doveo šest novih, kako mu je on naredio.

Rasporedi ih kao jučer. A ove nove, u "Hladovinu", kod "Zupca" - izda naređenje Štela i vrati se u kuću.

Nas šestorica nađosmo se uskoro kod restorana "Hladovina". Gazda izađe i pokaza nam da moramo prokopati ulicu i naći glavnu vodovodnu cijev. Pritisak vode u objektu mu je bio nešto slab pa je želio priključkom na glavnu cijev to poboljšati.

Odmah smo započeli kopanje asfalta. Radili smo na smjenu jer šestorica nismo mogli odjednom raditi.

Negdje oko jedanaest sati, taman kad sam izbacio lopatom zemlju iz kanala, primjetih nekakvo čudno ponašanje ostalih logoraša. Svi se ustadoše i počeše malo ubrzano raditi.

Ugledah jednog mladića kako motikom kopa po cesti onako bez veze, a zatim začuh kako reče:

- Ide Štela!

U trenutku kada je Štela već prolazio pokraj nas, ja sam još sjedio na rubu kanala, iz koga sam upravo bio izbacio iskopanu zemlju. Svi ostali su u tom trenutku iz straha nešto radili.

- Balije, ekstremi, majku vam jebem. Što ne radite? Sve ću vas streljati - začusmo ga kako galami.

Ostadoh u položaju u kome me i zatekao. Nije bilo nikakva smisla da odmah nešto bez veze radim.

Štela je vidio da u kanalu kopaju samo dvojica i da stvarno nema više mjesta da još neko nešto radi.

- Šta je ekstremi? Hoćete li da vam pokažem kako se balije ponašaju prema našim logorašima - razdera se opet.

Onaj momak, koji je od straha počeo kopati motikom cestu, iskopao je već rupu na mjestu na kome je nikako nije trebao kopati. Ali strah nije imao očiju. Štela je još koji trenutak gledao u mene i krenu dalje.

Nikad prije nisam vidio Štelu iz bliza. A sad ga za dva tri sata upoznah malo bolje. Logorom se pričalo da je Štela lično naručio da mu na rad dođe logoraš Neno Harmandžić. Mučio ga je batinama u garaži sve dok nije podlegao.

Pričalo se, također, da je to bila lična osveta. Neno je prije ovog rata radio u policiji kao inspektor i stalno bio za petama bivšem kriminalcu Šteli. Oko podne, putničkim autom dođe jedan bojovnik iz Šteline grupe. Reče da dvojica ostanu kopati kanal, a da ostala četvorica pođu sa njim na drugi posao. I dvojica, koja su u tom momentu kopala, ostadoše, a nas četvorica sjedosmo sa njim u auto.

Nismo se dugo vozili. Između zgrada, auto se zaustavi pored jednog teretnog kamiona sa ceradom.

- Sad ćete utovariti neke stvari sa još nekim zarobljenicima. Oni to stalno rade i znaju šta treba raditi. Vi će te im samo pomoći.

Popesmo se na kamion. Unutra su već bila četvorica logoraša. Čim se popeh primjetih da je kamion sav krvav iznutra.

Lokve krvi bile su po podu karoserije.

Po ceradi sa unutrašnje strane vidjeli su se krvavi tragovi prstiju. Mjestimično je po podu bilo komada odjeće.

- Odkud ova krv i odjeća? - upitah odmah logoraše koje zatekoh na kamionu. Primjetih da su i oni uzbuđeni i odmah mi odgovoriše:

- Ovaj kamion je maloprije prevozio muslimanske žene i djecu do prve linije.

Svi su po Štelinom nalogu protjerani na drugu stranu. Najvjerovatnije su tom prilikom bojovnici pucali u masu na kamionu. Odatle krv. Da li je neko ubijen tom prilikom ne znamo. Kad je kamion došao sve je bilo krvavo, a karoserija je bila puna torba i kesa sa stvarima.

Ništa im nisu dali da ponesu. A nama su maloprije naredili da sve te stvari izbacimo u kontenjere za smeće. Zamislih se nad sudbinama tih jadnika. Ko zna čija li je familija danas došla na red?

Možda su i moji bili na kamionu? Koliko li ih je danas ubijeno? Znao sam da je to bila oprobana i provjerena metoda. Muškarci su već bili na Heliodromu ili u ko zna kojem logoru. A onda na red dolazi protjerivanje žena i djece.

A sad će vjerovatno slijediti pljačka tih ispražnjenih stanova.

- Mi već nekoliko dana radimo kod Štele - reče drugi logoraš - Tovarimo na kamion opljačkane stvari. Nije nam teško raditi. Svakako moramo negdje raditi, a ovako bar nismo na prvoj borbenoj liniji. A dobijamo i po konzervu svaki dan.

Saslušao sam i ovo. Šta su mogli ti logoraši?

Ili radi ono što to narede ili dobijaš metak ako ne poslušaš. Ko to još vodi računa o životu jednog "balije", kako su nas podrugljivo zvali. Ta zar logori nisu puni. Mogu izabrati koga hoće i koliko hoće.

A plaća - jedna konzerva. I još je onaj ko je dobije prezadovoljan.

Opet mi pogled pođe po kamionu.

Gledao sam u krv i razmišljao:

"Hoće li ikada doći vrijeme, hoće li biti načina da ovi Muslimani - Bošnjaci, nad kojima se vrše ovako okrutni zločini, mognu uprijeti prstom u sve te krvnike, sa kojima su bili oči u oči i preživjeli"?

Hoće li ikada dočekati dan pravde da se zločinci za učinjena zlodjela sude i osude?

Spopade me nekakva tuga i jad. Bezvoljno sjedoh na pod kamiona, koji se već kretao.

Kamion se zaustavi u naselju DUM. Začusmo naredbu da izađemo. Iskočismo. Vozač nam kaza da idemo na prvi sprat.

Uđosmo u jedan veliki, prostran, raskošan stan. Na vratima nije bilo imena. Dok smo ulazili u stan čuli smo jednu ženu Hrvaticu kako govori, da je vlasnik stana već u Njemačkoj. Razgledah okolo.

U stanu su bile sve same skupocijene stvari. Garniture od kože, teški komadi namještaja, bijela tehnika. Sve skuplje od skupljeg.

- Iznosit ćete samo one stvari koje vam ja budem rekao - začusmo vozača kako govori.

Lagano smo iznosili jednu po jednu stvar i tovarili na jedan veliki kamion, koji je posebno za ovu svrhu bio došao. Dok smo nosili stvari do kamiona ugledah jednu ženu muslimanku, kako na česmi u prizemlju sipa vodu u bidon. Bila je to Klarić Fahira.

I ona mene primijeti.

Ali, zbog blizine bojovnika nismo nijedne riječi progovorili.

Ni ja nisam zbog nje smio pričati kako je u tom momentu ne bi otkrio.

Samo bi tako pogoršao njenu situaciju. A vidjeli smo se dobro. Poznavali smo se i od ranije.

"Da sam joj bogdo samo išaretom mogao reći da nekako poruči mojoj familiji da me je vidjela živa. Bilo bi im to golemo".

A opet pomislih: "Možda bi joj taj put od Duma do Uglovnice bio i predugačak i preopasan. Čitav grad je pun policije i bojovnika. Ne bih želio da budem uzrok nečije sudbine. A na licu joj se svakako očitavao strah".

Kamion uskoro biješe pun. Jedva zatvorismo zadnju stranicu. Upravo u momentima kad smo završili "posao", pojavi se stari crni "Mercedes", kao iz ratnih filmova.

Vozio ga je Štela lično.

- Robu vozi direktno u Rakitno - naredi vozaču kamiona - ja ću te tamo čekati.

Vozač potvrdi da je razumio naredbu. Štela ode svojim putem. Mi produžismo prema Kalemovoj ulici, prema Štelinoj komandi.

Pratio nas je jedan stražar. Kad stigosmo pred komandu, ugledasmo dvojicu ranjenih logoraša, jednog previjenog preko stomaka, a drugog sa zavojem na nozi.

Šta se desilo? - bilo je prvo što smo mogli pitati.

- Prije izvjesnog vremena pala je jedna granata ispred Šteline komande - rekoše nam ranjeni - Vjerovatno je doletjela sa strane Armije. Aktivirala se u granama drveća. Geleri su se razletjel na sve strane.

"Dobro su gađali", bilo je prvo što sam pomislio.

Smajić Sabit je imao prostrijelnu ranu na nozi, a Maksumić Zijo lakše povrede stomaka.

Njih dvojica su bili logoraši, poznati automehaničari od ranije. Tog dana su radili u Štelinoj radionici na popravci njegovih automobila. Sa njima je tog dana u radionici radio i Vlado Fink, isto logoraš i zarobljenik.

Vlado Fink, Hrvat po nacionalnosti, ali Mostarac po razmišljanju, nije bio nacionalista, zbog toga je bio i uhapšen i zatvoren u logor, zajedno sa nama. Taj dan nam se učinio dug, da duži ne može biti.

Oko sedam uvečer dođe vozač Dinko, koji nas je jutros preuzeo u logoru. Postroji nas, prebroji i naredi da se penjemo na kamion. Ponovo pravac Heliodrom.

Razmišljao sam usput, a i po dolasku na Heliodrom.

"Štelu sam tog dana prvi put u životu vidio. A upamtio sam da je iz pištolja pucao na mene. I promašio".

Onda mi pred oči dođe slika krvavog kamiona.

Pa mi pade na pamet pun kamion stvari. A onda zamislih sliku protjeranih, ranjenih i krvavih, prestrašenih i poniženih, kako dolaze na teritoriju pod kontrolom Armije BiH.

Nemaju nigdje ništa.

Ali imaju život i slobodu. I volju da se bore za ono što im je oteto.

Da se bore protiv zulumćara koji na kraju dvadesetog i početku dvadeset prvog vijeka provodi inkvizicijske metode iz doba krstaških ratova: ubij, siluj, opljačkaj, protjeraj. Samo zato jer nisi iste nacije, jer nisi iste vjere.

Hoće li normalan čovjek moći nekad povjerovati da se sve ovo dešavalo?

Morat će ako bude normalan, da bi bio normalan, morat će stalno biti svjestan toga.

Na završetku rađe prije polaska na Heliodrom Dinko nam podijeli po konzervu i po komad hljeba. Bila je to nagrada za sve ono što smo danas i vidjeli i doživjeli.

Neko odmah otvori konzervu i pojede, prije nego što smo došli u logor, bojeći se prebiranja na kapiji.

Bio sam gladan, ali je ne otvorih. U stomaku sam osjećao neku muku, koja je nadvladala trenutnu glad.

Bio sam strašno psihički preopterećen svim danas viđenim. I još da budem zadovoljan konzervom pored svega što se radi.

Na kapiji imadosmo sreće, ne prebraše nas. Ili je Dinko nešto rekao, ili što je među nama bilo ranjenika.

Prozvaše nas rutinski i konstatovaše:

- Rashoda nema?!



"IĆINA" PRVA OFANZIVNA

Logoraša Burić Ismeta zvanog "Ića", upoznao sam početkom septembra u sobi stacionara na logoru Heliodrom.

Kad sam jednom prilikom došao u posjetu ranjenim logorašima, zapazio sam da ih logoraš Ića opslužuje, donosi im vodu, daje lijekove da piju.

Dok sam ja razgovarao sa ranjenim logorašem Vilom, priđe mu taj Ića i upita ga:

- Hoćeš li da ti dam sada da jedeš?

Kada sam malo bolje pogledao u Iću, primijetio sam da je sav modar i da se i sam vrlo teško kreće.

Vila mi ispriča da je Ića prije izvjesnog vremena dobio "teški" degenek i jedva ostao živ, ali pošto je jedini od ranjenika u stacionaru bio pokretan, pristao je da pomaže ostalim ranjenicima oko dodavanja lijekova, hrane, vode i ostalog.

Doktor mu je to dozvolio i tako je Ića ostao sa teško ranjenim logorašima u stacionaru. Kasnije smo se upoznali malo bolje. Ića je imao oko četrdeset i pet godina. Bio je strašno mršav, kratke, crne, prave kose. Često bi mi pričao o strahotama koje je prošao.

Kad bi pričao, toliko bi se uživio u svoju priču i sav bi se oznojio od muke, ali bi mi svaki put napomenuo:

- Ako ja poginem, neka bar neko zna kazati istinu o našim patnjama. Neka se sazna što više istine o našim stradanjima i mučenjima po logorima.

Jednom prilikom me upita:

- Znaš li ti za "pravu ofanzivu"?

To je bila njegova prva životna priča i ispričao mi je to bezbroj puta, ali bi mi svaki put napomenuo njen naslov.

Kad me je prvi put ovo upitao, rekoh da ne znam o čemu se radi, a on poče:

- "Prva ofanziva" je ustvari bila "ofanziva" HVO na Bulevaru, kad su htjeli otjerati Armiju sa Bulevara i sa kompletne desne obale Neretve na lijevu. To je HVO bio planirao izvesti pomoću nas logoraša, civila Muslimana.

Među logorašima "odabranim" za taj poduhvat bio sam i ja. Nekim logorašima su obukli uniforme sa oznakama HVO, a u ruke im dali drvene puške. Bilo nas je strah, jer se strahovito pucalo sa obje strane. Meni su dali "zapaljivi koktel" u jednoj plastičnoj flaši.

Naredili su nam da sa tim zapaljenim flašama pređemo Bulevar i da ih bacamo u podrume zgrada sa suprotne strane, u kojima su bili borci Armije.

Niti smo smili odbiti, niti prigovoriti.

Za sitnicu se tu dobijao metak u glavu. Pošao sam preko Bulevara. Iza mene su pucali bojovnici HVO, a imali su i sve nas na nišanu.

Prešao sam Bulevar i bacio zapaljenu flašu, ni sam ne znam kud i gdje, samo da je se otarasim.

Taman kad sam potrčao nazad, ugledah kako dvojica logoraša među sobom nose trećeg, ranjenog, prema položaju HVO, odakle su bili i pošli u "ofanzivu".

U momentu kad sam dotrčao iza zida, gdje je ujedno bio zaklon HVO bojovnicima, začuh jednog bojovnika kako pita onog ranjenog:

- "Odakle si"?

Ranjeni sa teškom mukom progovori:

- "Iz Žepča".

U tom momentu priđe zapovjednik ATG grupe, Vinko Martinović - Štela, izvadi pištolj i ubi ovog ranjenog, na licu mjesta.

To je bio šok za nas koji smo se povratili živi, a on samo prokomentarisa: "Nek je jedan Bosanac manje".

A ranjeni logoraš bio je pogođen samo u nogu.

Ja sam toga dana jedva izvukao živu glavu. Dosta logoraša je poginulo toga dana. Ujutro smo u logoru bili izabrani za rad na prvoj liniji, koju je kontrolisala Štelina ATG grupa, od Doma zdravlja do HIT-a.

Ova akcija HVO nije uopšte uspjela.

Trajala je čitav dan do kasno u noć. Linija je ostala nepromijenjena.

Svaka zgrada na Bulevaru je izgorjela do temelja.

Kad bi Ića završio ovu priču, nastavio bi dalje pričati šuškajući:

- A sad ću ti ispričati kako su mi izbili sve zube u glavi.

Prekinuh ga na trenutak, samo da mu kažem da sam i ja ranjen za vrijeme te iste ofanzive, samo na prvoj liniji u Šantićevoj.

On nastavi:

- Radili smo jednom prilikom u Šantićevoj ulici za II bojnu, i to kod Pošte. Bila je večer. Čitav dan smo nosili vreće sa zemljom do prve linije. Bili smo pali s noga od umora.

- Tad rekoše meni i još jednom logorašu, koji se prezivao Šunje, da se pobijemo šakama. Narediše nam da se zapravo udaramo. To nam narediše bojovnici Jurković i Stanković.

- Oni su bili čitav dan sa nama i sad bi ova naša međusobna bitka trebala da bude "finale" mučenja.

- Počesmo se udarati, a oni govore da udaramo jače, pa još jače i to u glavu. Mi smo se udarali, ali nismo mogli jako.

Tad jedan od njih udari Šunju čizmom u stomak, a onda poče udarati mene govoreći:

- Sad ćete vidjeti kako ustaše biju.

Udari me jednom jako i ja se nađoh na zemlji. Drugi priđe i udari me iz sve snage čizmom u glavu. Izbi mi sve zube. Ležao sam krvav na zemlji, a njih dvojica su me nastavili biti još čitav sat. Kad sam malo došao sebi pridigoh se. Tad me jedan od bojovnika upita:

- Šta je bilo?

Onako krvav i isprebijan odgovorih:

- Gospodine, upravo sad me je jedan logoraš udario.

Tad me on udari šakom po sred lica, a onda nogom po leđima i cerekajući se reče:

- Trebao si da kažeš da si pao na koru od banane.

Šta god da sam kazao, udario bi me ponovo. A svaki udarac bi začinili psovanjem "majke balijske".

Sutra dan je kod tih istih bojovnika, na istom mjestu "fasovao" degenek moj brat Juso. Najviše ga je tukao bojovnik Luka Stojanovski.

Ovaj se posebno isticao, jer je udarao logoraše kad god mu se prohtije i kud stigne. Ića je sve ovo pričao mahajući rukama, u želji da što preciznije i slikovitije ispriča svaki detalj svoje priče.

A onda me upita:

- Znaš li kako je poginuo logoraš Krilić, onaj što je bio profesor u Industrijskoj školi.

Pošto mu odgovorih da ne znam, Ića nastavi:

- Krilića su ubili bojovnici HVO na Širokom Brijegu u jednom privatnom logoru.

Takvih logora je bilo više, širom njihove "Herceg - Bosne". U jednom od tih logora bio sam i ja prvih dana nakon odvođenja iz mog stana. Kopali smo kanal za privatni vodovod, njihovom čuvenom zapovjedniku Tuti - Naletiliću.

Radili bi po čitav dan, od zvijezde do zvijezde.

Uvečer kad bi se vratili u hangar, redovno su nas degenečili. Samo takvi junaci su bojovnici mogli i biti. Sve one što nisu uspijevali na liniji u Mostaru, iskaljivali su na nama zarobljenicima.

Dođu u hangar po dvojica, trojica bojovnika i iživljavaju se na nama izmučenim izmorenim, logorašima. Mi umorni i gladni, popadamo po podu hangara, a oni dođu i počinju svoj krvavi pir.

Tu su imali "hrabrosti" na pretek, a na liniji u Šantićevoj ili na Bulevaru, sakrivaju se u mišiju rupu.

Samo čekaju da im smjena prođe i da izvuku živu glavu. A šta će biti na bojnom polju, nema veze. To će za njih svakako odraditi vojnici tate Franje iz Zagreba. Veliki su junaci brate bili, ili vitezovi, kako ih nazivaše. Uđu u hangar pa udri po logorašima. To je za njih rat.

A opljačkali su svaki bošnjački stan, i ukrali svako bošnjačko auto na desnoj strani u Mostaru. Halal im vjera na junaštvu.

Tad su ubili profesora Krilića čizmom u prsa. Od toga udarca čizmom direktno u srce, Krilić je na mjestu ostao mrtav.

Nakon tog degeneka, dadoše nam, na četvoricu logoraša jednu konzervu od 150 grama i rekoše:

- "Ne damo vam otvarač. Otvarajte zubima, balije, majku vam jebemo".

Nakon ove priče Ića bi mi pričao i o strahotama koje logoraši doživljavaju po privatnim logorima u Vojnu, o zločincima koje je počinio bojovnik Mihalj Mario sa njegovim pomićnicima Šunjićem i Brekalom.

Dugo bih nakon Ićinih priča razmišljao o onome što mi ispriča. Ove detalje ne može pametan čovjek nikad zaboraviti niti ne pričati dalje o njima. Ića je bio jedan od logoraša koji je iskusio strahote, i Dretelja, i Heliodroma, i privatnih logora. Ali dragi Allah mu je, ipak, odredio da živi.

Preživio je sve, pušten na slobodu u decembru 1993. i otišao u inostranstvo. Brat mu je Juso ostao u logoru do kraja, do marta kad je razmijenjen i otišao na lijevu stranu među pripadnike Armije BiH.

ETNIČKO ČIŠĆENJE RODOČA, KOLONIJE I JASENICE

Na rađu nismo išli svaki dan.

Kad bi bili te sreće da ostanemo u krugu logora, uvijek smo računali: dan života više. Strah od odabira na poslove na prvoj liniji uvukao se pod kožu logoraša.

A oni koji ostanu u logoru provodili su dan u iščekivanju večeri i povratka logoraša sa rađe. Ponekad bi bojovnici znali bahnuti i u podne, kad im za neke poslove zatreba još logoraša.

A redovno bi bilo i sunčanje na suncu onih koji se ne bi dobrovoljno javili na posao. Poredali bi nas na suncu i tako držali po dva - tri sata.

Niko nije bio pošteđen toga.

Čak smo morali izvesti i hodžu Kasima. Čovjek nije mogao stajati na nogama i držati glavu uspravno. Vrat mu je bio slomljen. A ležao je među nama u spavaoni. Nije bio čak ni u stacionaru. I kad smo morali na "sunčanje", znali smo da će on prvi pasti na zemlju.

Dozvolili bi nam stražari da ga tada unesemo u spavaonu. Ali nikad ga nisu preskočili da ne izađe vani. Sa hodžom Kasimom bio je u logoru njegov maloljetni sin.

Mali je pomagao ocu koliko je god mogao, ali neke stvari nije mogao pomoći. I sam je bio izmučen i iscrpljen.

Pitali smo ih zašto tako okrutan stav imaju prema njima. Hodža bi dok je ležao imao sasvim normalno ponašanje i priču.

Ali zbog slomljenog vrata nije mogao stajati ni sekunde na nogama. Govorio bi nam da je prije rata bio vrlo aktivan u Jasenici gdje je i bio njegov džemat.

Bio je aktivan i poslovno i politički. Dosta vremena su ga komšije Hrvati podržavali u njegovoj aktivnosti, čak mu i pomagali u provedbi njegovih akcija.

Uostalom, kao i u svim drugim džematima u Hercegovini.

A sad odjednom, tadašnja njegova aktivnost im je zasmetala. Prvog su njega sproveli u logor. I sina mu maloljetnog.

A kad je na Humu, prije nekoliko dana pobjegao onaj logoraš, prvo su nasrnuli na hodžu. I to njegove prve komšije koje su bile u rodočkoj bojnoj. Lopatama po pameti. Pa zar tu ima pameti, tako sa ljudima? Vrtili smo se jednog dana po hodnicima škole, gledali kroz prozore. Odjednom neko povika:

- Eno kolone kamiona, idu prema Heliodromu.

Pogledasmo u pravcu Rodoča. Nekoliko kamiona je prolazilo cestom kraj Heliodroma.

Bili su puni žena i djece.

Kad prođoše pokraj nas neko reče:

- Ovo su civili iz Kolonije, prepoznao sam ženu od Kahve.

Do mene je stajao Durkić Avdija. On je stanovao tu sa familijom.

Čuh ga kako tiho cvili:

- Šta li će biti sa mojima?

I ostali logoraši koji su stanovali u ovim naseljima se uznemiriše. Gledali su za kamionima koji odvedoše žene i djecu, ne bi li prepoznali nekog svog.

Tad Obradović Ibro reče:

- Šta li su im krivi moja žena i djeca? Sad bi bio u stanju njihovu djecu živu derati.

U našoj blizini stajao je Jovica Kanački, po nacionalnosti Srbin, koji je također bio u logoru sa nama.

On reče:

- Meni oni čine samo uslugu. Ja svakako moram ići na oslobođeni teritorij, tamo gdje je Armija BiH. Tamo gdje su četnici niti mogu, niti sam htio kad su me isti ovi gonili.

Lepi, tako smo zvali momka kome je samo po neko znao ime, poče plakati. Njegovi roditelji su živjeli u Rodoču.

Sve ovo što gledamo dešava se u naselju u kome su oni ostali nakon njegovog hapšenja.

- Nadam se da mi neće roditelje protjerati. Nikom nisu ništa nažao učinili - čuli smo ga kako kroz plač govori.

Poneko pokuša uputiti koju riječ utjehe ovim logorašima koji su stanovali u tim naseljima. A njihovim familijama se dešavalo isto što i našim u gradu. Kakvog je to smisla imalo.

Tješiti nekog za nešto za što ni sam sebe ne možeš utješiti.

"Moj Lepi, mislio sam u sebi, mi već odavno znamo da nismo ništa krivi, ali ko te sad za krivicu pita".

Presječe me ponovo po stomaku. Pomislih: "Da je meni bog'do te sreće pa da saznam da su moji živi i zdravi - protjerani na našu stranu. Tad bi mi bila samo jedna briga, o sebi samom. Ovako samo mogu iščekivati najgore".

Pod kraj dana logorom za tili čas prostruji vijest da su vlasti tzv. "Herceg - Bosne" etnički očistili kompletna naselja u Rodoču, Jasenici i Koloniji. Kamionima su prevozili stanovništvo do njihovog punkta na Buni i upućivali ga prema Blagaju.

"Koliko li samo sad ima stanovnika u Blagaju?" - razmišljao sam jer su tamo upućivane sve izbjeglice iz dubravskih sela, iz Čapljine, Stoca, Počitelja, Ljubuškog, Višića i svih južnih muslimanskih sela i naselja.

Saznali smo da je ovom prilikom jedini otpor etničkom čišćenju pružen u jednom dijelu naselja Jasenica. Bio je to oružani otpor hrvatskog stanovništa koji nisu dali da bojovnici protjeraju njihove komšije, muslimanske familije.

To su bile familije Buljko koji su inače starosjedioci naselja Jasenica. To je bio jedinstven slučaj na čitavom području "Herceg - Bosne".

Ovaj incident je bio veliki udarac politici i vlastima "Herceg - Bosne". Vlasti su tu, ipak, morali popustiti, jer su naišle na oružanu pobunu hrvatskog stanovništa protiv etničkog čišćenja.

Nekoliko sati nakon protjerivanja muslimanskih familija iz ovih naselja, sa prozora škole smo mogli vidjeti teretna vozila raznih veličina, natovarena opljačkanim stvarima iz praznih kuća i stanova, kako prolaze cestom ispred škole u kojoj smo bili zatvoreni.

Začuh jednog logoraša kako reče:

- Eno mog ormara i mojih stvari. A kad su me odvodili ispred kuće u logor, komšija Hrvat mi obeća da će mi pripaziti na stvari.

U daljini sam ispred jedne kuće vidio jedan veliki parkiran kamion i nekoliko bojovnika kako utovaraju opljačkane stvari. Bilo je to užasno i teško gledati kako pljačkaši mirne duše utovaraju nečiju dugogodišnju muku. Ljudi iz ovih naselja bili su vrijedni i bogati. To su znali i oni pljačkaši i njihovi nalogodavci. Ljudi iz ovih naselja su se pretežno bavili poljoprivredom. Rano povrće, rane trešnje.

Od ranog proljeća vozili su i prodavali povrće po pijacama od Sarajeva, Zenice, Banja Luke, pa do Makarske i Splita.

Teško se radilo, sa teškom mukom se zarađivao dinar, pravile se velike kuće, kupovali skupocjeni namještaji i automobili. Sve sa svojih deset prstiju.

Čitave familije su bile angažovane u ovim poslovima. Jest da se teško radilo i zarađivalo, a bogami znalo se i živjeti. Znao je naš narod i raditi i uživati plodove svoga rada.

A sad odjednom, neko ko to godinama nije mogao gledati i trpjeti, dolazi sa kamionom pred kuću, prvo protjera čeljad, o onda tovari tuđu muku. Ne može im to izdobriti. Stići će ih kazna Božija.

Kad-tad.

U svojoj muci Avdija Durkić skupi snage, priđe jednom stražaru i upita ga:

- Znate li gospodine za moju familiju?

- Je li ona protjerana?

Stražar ga prepozna i reče mu:

- Jeste.

- Ja sam jutros lično bio prisutan kad su ti familiju tovarili na kamion. Znam da su prošli na lijevu stranu živi. Ja sam pratio kamion do punkta na Buni. Odatle su pješke otišli prema Blagaju. Šta je dalje bilo sa njima ne znam.

Primjetih da Avdiji nešto malo lahnu, ali tu vijest ipak primi sa rezervom. Veliki strah se bio uvukao i u njega i u sve nas. Ne za svoj vlastiti život, nego za živote svojih najmilijih.

LJUDSKE SUDBINE

Borbe između HVO i Armije BiH nisu nikako jenjavale. Dok se sa strane HVO municija nemilice trošila, sa strane Armije BiH su dolijetali rijetki projektili. Rijetki, ali sto posto sigurni i precizni.

Na južnoj strani ratišta čule su se svakodnevne detonacije, rafali iz PAM-ova, PAT-ova, pješadijski rafali.

U blizini logora čuli smo ispaljivanje teškog naoružanja prema položajima Armije u Blagaju, Dračevicama, Gnojnicama, Opinama i sjevernije prema gradu. Kroz prozor smo mogli jasno vidjeti dva minobacača 120 mm.

Bili su postavljeni odmah iza škole. Jedan je pucao prema gradu, a drugi prema Blagaju. A tamo je sa Armijom bila i masa izbjeglica.

Sve je bilo tačno proračunato. Topnici su lako izvršavali paljbu. Povratnih granata sa strane Armije nije bilo.

Znali su odgovorni u Armiji da je škola, u kojoj je bio logor, puna civila logoraša, Muslimana. Znali su i da su minobacači odmah uz školu.

Zato odgovora nije ni bilo. Nešto dalje prema Vardi vidjeli smo ispaljenja iz dva ZlS-a od 73 mm.

Njih su opsluživali i pucali iz njih "bivši" Muslimani: Vahid, Mili i Menso. Bilo je to žalosno gledati kako izdajnici ljudskog roda i poroda pucaju na vlastiti narod, na svoju familiju, na rodbinu, na prijatelje.

Posmatrali smo ih svakodnevno kako dolaze na ovaj "prljavi posao" i kako ga "savjesno" odrađuju, kao da pucaju na najljućeg neprijatelja.

U nekim trenucima glasno smo razmišljali: - Bože, koji li će ih "đeriz" progutati po završetku rata?

Da bih se bar malo sklonio od pucanja, detonacija i posmatranja ovih izdajica, otiđoh sam do stacionara da obiđem ranjene.

Među njima je bio i Ale Gosto koji je ranjen istog dana kad i ja. Još su mu zavojem bile zavijene i ruka i noga.

- Eto vidiš da sam ti dobro rekao onog dana, da ćeš preživjeti - rekoh mu.

On se nasmija, vjerovatno sjetivši se svojih riječi koje je u panici i strahu izgovarao kad je bio ranjen.

Do Ale je ranjen ležao Semir Vila. Dobro sam mu poznavao oca Tarika.

Upitah ga: Kako se osjeća?

- Puno sam bolje. Za rane ne osjećam, ali je još veliki strah u meni od onog što sam proživio - odgovori mi Semir i nastavi priču:

- Bili su me odredili na rađu na Bulevaru.

- Kopali smo neke kanale. Tad nam je prišao neki bojovnik i rekao da mi moramo preći preko Bulevara i baciti neke dinamit - koktele na položaje Armije. Odmah sam znao da je to sigurna smrt.

- Koktel moraš baciti na položaj Armije. Ako vojnici Armije budu u opasnosti, zapucaće sigurno. Nema sumnje.

- A iza leđa te posmatraju bojovnici sa otkočenim automatima. Napraviš li pogrešan korak, eto ti metka u leđa.

- Bulevar je neutralna zona. Tu ni ptica ne može proći, a da je neko ne primijeti. Računali smo da ćemo biti pogođeni čim izađemo na čistinu i počnemo pretrčavati.

- Obukli su nam uniforme HVO, da izgledamo kao njihovo vojnici i dali nam drvene puške u jednu ruku, a taj dinamit - koktel u drugu. Izašli smo na Bulevar i počeli trčati prema drugoj strani.

- To je bilo kod Aleksića kuće, a trčali smo prema kafiću "Bonkampo" Juse Dizdarevića. Meci su zviždali svuda oko nas.

- Vidio sam kako neki već pogođeni padaju. Ja sam trčao još izvjesno vrijeme i bacio koktel u nekom nepoznatom pravcu, samo da mi nije u rukama. U istom trenutku osjetio sam da sam pogođen. A začula se i eksplozija.

- Pao sam. Morao sam puzati nazad, jer sam bio na nišanu HVO bojovnika koji su nas čitavo vrijeme iz zaklona posmatrali.

- Nije bilo šanse da pužem prema položaju Armije. Bojovnici bi tad sigurno pucali u mene. Za ostale ne znam kako su prošli.

Nisam mogao ništa progovoriti nakon ove Semirove priče. Ranjenog su ga dovezli u stacionar. Primjetio sam da su mu oči nekako čudno prestrašene. Bilo mi ga je žao, šta je sve doživio i preživio. Ali ostao je živ.

Bar još ima nade da se nekad, negdje, susretne sa babom Tarikom koji je stanovao sa mnom u komšiluku.

Stacionar je uvijek bilo intresantno mjesto, od kako su u njega počeli dovoziti ranjene logoraše. Kad sam ja bio ranjen nije postojao.

Da je postojao ne bih proveo ona tri strašna dana i noći u onom smradu, u podrumu na fakultetu. Još bih se ponekad toga sjetio.

Pitao sam se šta li bješe sa onim logorašima, koji su tamo provodili noći, a po danu radili najteže poslove na prvim linijama u gradu.

Nakon skoro dvadeset dana slučajno jednog dana na Heliodromu prepoznah onog "revizora".

Dugo je boravio u podrumu, dok ga nisu prebacili na Heliodrom. Kad se susretosmo, upitasmo se kao najrođeniji. Malo dalje od Semira ugledah još jednog ranjenika. Imao je prostrijelnu ranu na stomaku.

Prepoznah ga.

Bio je to Hilmo Pobrić sa Luke. Još od djetinjstva je hramao na jednu nogu.

Stanovao je negdje oko Avenije.

Nisam ga ranije viđao u logoru. Priđoh mu i upitah ga kako je i gdje ranjen?

- Ja sam poveden iz stana sa još jednom većom grupom civila - započe priču Pobrić.

- Htjeli su nas odmah prebaciti na lijevu stranu. Ja njima nisam bio interesantan za logor jer hramljem i ne mogu ništa teško raditi. Naš kvart u gradu još nisu bili u potpunosti očistili.

- To im je danas došlo na red. Izvodili su žene i djecu iz stanova i natjerivali ih da se odmah penju na kamion. Ja sam bio među njima.

- Gurali su nas i psovali, da se brže penjemo. Pri tome je jednom bojovniku slučajno opalila puška.

- Metak je meni prošao kroz stomak, a na mjestu ubio jednog čovjeka koji je u gužvi stajao ispred mene.

Čudna je to bila sudbina. Prošao mu metak kroz stomak. Nije oštetio ni jedan vitalni organ. A isti taj metak bješe smrtonosan drugom čovjeku. Dok sam bio sa Pobrićem začuh kako neko povika:

- Evo idu Bosanci sa posla!

Ovi logoraši, Bosanci iz Šehera su prije nekoliko dana odvedeni negdje na rađu i nisu ih uvečer vraćali u logor na spavanje. U mojoj spavaoni su spavala trojica. Ostali su bili raspoređeni po drugim spavaonama. Čim uđoše rekoše da ih fale šestorica.

Poginuli su na liniji. Među poginulima je bio i Ramiz Delić. On je spavao u mojoj spavaoni. Bio je dobro razvijen i lijep. Prava momčina. U susjednoj spavaoni spavao mu je otac.

Dok smo mi pričali sa ovima koji dođoše u našu sobe uđe otac i odmah mu ne bješe drago kad ne viđe Ramiza.

- Znate li šta mi je sa sinom? - upita.

Šta mu odgovoriti?

Reći mu istinu, ili ga još držati u nadi da mu je sin živ i da će uskoro doći. Pravu istinu nikad mu neće biti kasno reći.

- Ovi što još nisu došli. Ostali su još da rade. Doći će naknadno - slaga mu jedan.

- I Ramiz je sa njima. Rekao nam je, kad smo se rastali, da ti reknemo da je živ i da se ne brineš. Sve je u redu. Radiće on još nekoliko dana i doći.

Smiriše ga nekako tim riječima, ali primjetismo da nije zadovoljan odgovorom. Nešto je predosjećao. Čekao je stari otac svakog dana logoraše na povratku sa rade. Pitao je da li je iko vidio njegovog Ramiza.

Tužno je bilo gledati kako otac žudi i čezne za svojim sinom i kako se nada da će ga još živog vidjeti. Ulazio bi često u našu spavaonu i sa vrata upitao: - Da mi nije Ramiz došao?

Sve se nekako nadao da je došao i da mu se još nije javio. Da mu se krije. A kad bi mu rekli da još nije došao, zahvaljivao nam se i izvinjavao što smeta.

Onda bi išao hodnikom i pitao redom logoraše da neko nije čuo nešto za njegovog Ramiza.

Njegov najbolji prijatelj Mujo nam ispriča šta se sa Ramizom desilo.

- Ramiz je pogođen metkom iz snajpera direktno u srce. Radili smo na nekim zgradama - pričao nam je Mujo. Ramiz nije poznavao Mostar.

- Nije poznavao ni ulice ni dijelove grada.

- Naredili su nam da zatvaramo neke prozore vrećama. Kroz te prozore stalno je tukao snajper sa armijske strane.

- Nas je bilo strah da to radimo. Ramiz je uzeo sam, dobrovoljno da nosi vreće do prozora i da ih slaže na prozor.

- Nije se bojao. A nije znao da metak nema oči i da ne razlikuje dobre od loših ljudi.

Slušao sam Mujinu priču i prisjećao se Ramiza. Kratko smo u logoru bili zajedno da bih ga bolje upoznao. A i za to kratko vrijeme, kad nije išao na vanjske poslove, vidio sam da je vjerski potpuno opredjeljen.

Bez obzira na to što je bio u logoru i bez obzira na sve teške i loše uslove u kojima smo se nalazili, nije propuštao nijedan namaz. Sudbina mu odredi da ga odvedu iz rodnog Šehera i da u Mostaru izgubi mladi tek započeti život.

Često smo se pitali: Šta biva sa poginulim i civilima i logorašima?

Ginuli su svakodnevno.

Logoraši su ginuli na rađi na prvim linijama, a civili prilikom protjerivanja, najčešće negdje u blizini Bulevara.

Tek sam puno kasnije od logoraša Boškailo Ese saznao da je postojala jedna stalna grupa logoraša čiji je isključivi zadatak bio da kopaju mrtve.

Bili su obučeni u plave uniforme bivše vazduhoplovne vojske, kako bi ih lakše raspoznavali.

Ta grupa je vrlo brzo zbog plavih uniformi dobila naziv "Plavi orkestar". Kopali su mrtve za potrebe HVO i "Herceg - Bosne".

Eso mi je pričao da je on bio u toj grupi i da su puno teških trenutaka doživjeli.

- Najteže nam je bilo kad smo morali kopati masovne grobnice. Bilo je slučajeva kad bisno u jednu grobnicu položili i po osamnaest leševa civila. A sve oznake NN na njima.

- Ko su bili, gdje su ubijani, nismo znali.

- Opet je bivalo slučajeva kad smo sahranjivali i identifikovane ubijene civile.

Samo položiš leš u zemlju i zatrpaj.

- Ni dženaze, ni hodže, ni rodbine, ni prijatelja. Težak je to bio odlazak na Ahiret.

- Ko zna hoće li se mnogima ikada rahmet nazvati?

- A najteže bi nam bilo kad bi kopali grobnice za poginule bojovnike. Tad bi strahovali od osvete rodbine koja je dolazila na sahranu njihovog poginulog. Svašta smo se u tim prilikama naslušali.

- Uvijek smo očekivali da će neko nasrnuti na nas, jer su svi znali da smo logoraši i da smo "balije". Psovali su nam majku "balijsku", prijetili desetom koljenu, prijetili da će uništiti sjeme "balijsko".

- Ali, pošto smo im trebali, davali bi nam posebnog čuvara da nas štiti emotivnih ispada pojedinaca.

Najveći dio informacija o masovnim pomorima Bošnjaka civila prilikom protjerivanja na drugu stranu borbene linije smo dobijali upravo od ljudi logoraša iz "Plavog orkestra".

Iako su oni u logoru boravili u Centralnom zatvoru, informacije su otud izlazile i kružile logorom. Ovakve priče još su više bacale logoraše u očaj i beznađe.

U logoru smo svakodnevno, odnosno uvečer, nakon povratka logoraša sa rada u gradu doznavali koji kvart je tog dana ispražnjen.

Protjerivanje preostalih žena i djece Bošnjaka izvršavala je pretežno "Štelina" ATG grupa. Logoraši su na sve moguće načine trudili da saznaju za sudbinu svoje familije.

Najčešće bi se dobrovoljno javljali na rad u gradu i pri tome rizikovali vlastiti život, radeći na prvim borbenim linijama.

Ali bilo je neizdrživo svaki dan slušati kako se civili masovno progone na drugu stranu, a da pri tome ne znaš ništa za svoje.

Samo su se dvije stvari mogle očekivati: ili vijest o protjerivanju familije ili o ubistvu. Ništa više.

Čekati ovakve vijesti bilo je neizdrživo.

Da čovjek poludi. Eso mi je nekoliko puta pričao o kopanju masovnih grobnica.

Kad bi mi ispričao da ima mnogo onih sa oznakom N.N., pitao sam se:

"Hoće li ikad iko od nas doživjeti da pokaže svjetu mjesto stradanja tih nedužnih civila Bošnjaka?

Hoće li se ikada saznati imena poubijanih?

Hoće li ikada neke familije saznati gdje su im sahranjeni najmiliji, koji nestadoše u vihoru rata, u još jednom, ko zna kojem po redu , genocidu nad bošnjačkim narodom?

Hoće li ikada iko klanjati džennazu rahmetlijama šehidima, onako kako to dolikuje jednom Bošnjaku - Muslimanu"?

"Hoće li se ikada saznati imena izvršioca ovih zločina, i hoće li ikad doći vrijeme pravde, da se ti zločinci kazne za učinjena zlodjela"?

Logoraš Milavić Acko se više puta dobrovoljno javljao na rađu kod II bojne, samo ne bi li bar čuo nešto o svojoj familiji.

Više puta sam ga uvečer nakon povratka sa rađe pitao je li išta novo saznao, a on bi skrušeno odgovorio:

- Ništa. Danas su protjerivali civile iz drugog kvarta.

Ipak jedne večeri Acko se vrati i još sa vrata mi saopšti haber:

- Večeras sam saznao da mi je familija protjerana na lijevu stranu.

- Bilo je i degeneka, jer se žena opirala pljački stvari koje je u ruci bila ponijela sa sobom.

- Najglavnije da su živi stigli na lijevu stranu. Večeras je protjerano oko 200 Bošnjaka.

Vidio sam da je Acko veseo. Obojica su znali da je na lijevoj strani opasnije po život zbog granatiranja i zbog snajperskog pucanja.

Ali, oni su bili na slobodi.

Među svojima.

Samo neka su se izvukli živi, zvijerima iz čeljusti.

Acko mi skoro ote misao iz glave i reče:

- Sad sam rahat. Moja familija je na slobodi. Ako im bude suđeno da poginu, šta ja tu mogu, bar su među svojima.

MLADEN MIŠIĆ - "STARI"

Najrahatniji sam bio kad bi odabir za rađu bio završen, a ja ne bih bio izabran za rađu.

Ostao bih u učionici.

Najčešće bih čitao. Bilo šta što mi dođe pod ruku.

Legao bih na svoje mjesto. To nije bilo nikakvo ljenčarenje jer je organizam bio iscrpljen i stalno zahtijevao odmor, a kad bi radio za redom nekoliko dana nije bilo vremena za odmor. Zato sam ovakve pauze koristio da umirim tijelo. Knjige su mi pomagale da odagnam misli od svakodnevne surovosti, da mi mozak radi i misli na nešto drugo.

Džemal Pašić i Bari iz Mahale dadoše mi jednog dana nekakvu knjigu o poznatom mostarskom šeretu Vasi Kisi. Ležao sam i čitao.

Taman kad sam započeo čitanje u našu spavaonu uđe jedan logoraš sa zavojem na nosu i sa vrata zamoli:

- Znam da je gužva i u vašoj učionici, ali bih vas zamolio da me primite na spavanje ako ikako možete.

- Samo da nisam na hodniku.

Sve učionice su bile pune logoraša. Tada mu sobni starješina Bubić Gorjan reče:

- Evo vidiš i sam kakva je situacija u ovoj učionici. Jedino da legneš tu na ulazu, na vratima učionice.

Logoraš biješe zadovoljan, raspremi svoje ćebe na ulazu u učionicu.

Pitali smo ga gdje je povrijeđen, a on ispriča:

- Ja sam iz srednje Bosne. Bio sam vozač u jednom konvoju. Ja sam vozio "Rabu". Vozili smo neku robu iz Ploča. Na ulasku u Metković su nam ovi bojovnici "Herceg - Bosne" oduzeli sva vozila i robu na njima, a nas su odveli u zatvor u Ljubuški. Poslije su nas prebacili u Mostar - u podrume na fakultetu. Iz tog podruma smo odlazili na rađu. Jedenom prilikom, dok smo radili na prvoj liniji u Šantićevoj, jedan bojovnik nas je mlatio daskom. Kud stigne. Mene je potrefio po nosu i slomio mi kost. Bio sam deset dana u bolnici i sad sam iz bolnice stigao ovdje među vas.

Saslušasmo ga, a Miki Taslidža reče:

- Pošto si vozio "Rabu", mi ćemo te od sada zvati "Rabadžija".

Logoraš se nasmija i reče da se ne ljuti. Mi se pozbismo još malo i Rabadžija namjesti mjesto za spavanje. Sad nas je sa njim u spavaoni bilo ukupno trideset i tri. Rabadžija je bio čovjek od jedno pedesetak godina, visok, plav, koštunjav.

U trenutku dok se Rabadžija raspremao, neko od logoraša uzviknu:

- Sada tiše pričajte, evo ide Mišić - "Stari".

Pogledasmo kroz prozor i ugledasmo kako prema našoj školi dolazi pet bojovnika, naoružanih do zuba. Tek tada mi kroz glavu prostrujiše priče o Mišiću - "Starom" koje su se dugo vremena pričale po gradu i prije našeg hapšenja.

Naime pričalo se kako je on još u maju, prilikom prvog hapšenja i protjerivanja civila Bošnjaka lično ubio jednog od njih.

Pričalo se daje tad ubio Arap Mehmeda, iz neposredne blizine, samo iz razloga što taj čovjek nije htio da napusti kućni prag, čak ni pod prijetnjom ubistva. Mišić ga je ubio iz pištolja hicem u usta.

Onda se sjetih priče o naručenom ubistvu drugog civila Bošnjaka - jednog Huskovića. Ovo ubistvo se desilo prije izbijanja sukoba između HVO i Armije. Izvršio ga je jedan mentalno retardirani građanin, koji nikad nije odgovarao za taj zločin. Tad se pričalo da je Mišić - "Stari" naručio ovo ubistvo jer je Husković bio prisutan kad je poginuo njegov sin Tihomir. Podigoh se kako bih što bolje upoznao tog Mišića. Neko od logoraša tad reče:

- Onaj stariji, sijedi čovjek - to je Mišić.

Bio je to čovjek od oko šezdeset godina, krupne građe, sa potpuno sijedom kosom, u uniformi HVO. Uz njega su išla četvorica do zuba naoružanih bojovnika. Oni su bili njegova lična pratnja.

Kad se Mišić skroz približi školi, pogleda prema gornjem spratu i upita jednog logoraša da li se neki logoraš tu nalazi. Reče jedno muslimansko ime. Nisam ga dobro čuo.

Kad dobi odgovor da taj nije tu, Mišić poče pričati, gledajući u logoraše na spratu iznad nas: - Nije trebalo da se minira i ruši džamija na Balinovcu. Mi treba opet skupa da živimo.

Svi logoraši u našoj učionici su nijemo posmatrali i čudili se priči čovjeka koji je bio strah i trepet za sve nas, a posebno da nešto tako priča nama logorašima, koji smo lišeni svih ljudskih prava.

U mojoj blizini je bio logoraš Juso, koji kroz zube, da ga drugi ne čuju, bijesno prokomentarisa:

- Ja znam da je on lično naredio i organizovao miniranje i rušenja baš te džamije na Balinovcu. Znam i vozača, kome je ime Mladen, koji je kamionom dovezao eksploziv za rušenje džamije. Mišićeva kuća je samo stotinu metara daleko od ove džamije i da on kaže da ne zna ko je srušio džamiju.

Posmatrao sam Mišića cijelo vrijeme dok je stajao ispred našeg prozora. Razmišljao sam: "Ko li to samo naredi da se sruše džamije i u Ilićima, i na Pijesku, i u Podhumu i u Zahumu?

Ko li to sad gađa i ruši granatama džamije na lijevoj strani Neretve? One džamije koje preostaše nakon četničkog rušenja. Ko li sad ruši džamije u Ljubuškom, Vitini, Stocu i Počitelju?".

"Zašto li Mišić traži ovog čovjeka Bošnjaka u logoru?
Čemu li samo služi njegova prijašnja priča"?

Nedugo zatim Mišić ode iz logora, zajedno sa njegovom pratnjom. Više se nije pojavljivao.

Logorom je kružila priča da je Mišić tražio čovjeka koji je bio svjedok nekom zločinu kojega je Mišić lično počinio.

Ne nađe ga tu. A bijaše nam jasno zašto ga je tražio.

DOLAZAK SONJE U LOGOR

Rana na glavi mi se još nije bila u potpunosti smirila. Flaster na glavi, ispijeno i izmučeno lice, loše stanje na prvi pogled često su me spašavali tih septembarskih dana od odabira na radu.

To je, ipak, zavisilo samo od onih koji dolaze da nas izaberu. Vani je još bila velika vrućina. Kasno ljeto ili rana jesen, ali su se temperature stalno penjale iznad trideset stepeni.

Naporno je bilo raditi čitav dan, od zvijezde do zvijezde. Doručak u logoru nikakav. Na poslu, u zavisnosti od stražara, jer je i njih bilo različitih, dobiješ ili ne dobiješ konzervu i komad hljeba. Najčešće bi umor prevladao glad, pa konzervu ne bi mogli pojesti u toku dana.

Često bih nakon tako dobijene konzerve poželio da mi se k'o čovjek umiti, raskomotiti, pa je na miru pojesti. Međutim, to nikad tako nije bilo. Najčešće bi konzervu pojeli na brzinu pod ceradom kamiona, dok nas uvečer poslije posla, vraćaju na Heliodrom.

Dešavalo se da ni tu konzervu, zbog umora nismo mogli pojesti. A vrlo često je na kapiji, nakon povratka bivao pretres. Tada bi morali izbaciti iz džepova sve što imamo. Ostajali bi tada i bez te, teško zarađene konzerve.

A pošto večere u logoru nikad nije ni bilo, šta si onda mogao učiniti, čekaj jutro i polu gorki čaj sa šnitom hljeba. Zato smo i pored umora znali silom pojesti konzervu do dolaska na kapiju.

A onda ti to pa'ne ko kamen na pregladnjeli želudac. Sve muka na muku. Međutim, često bi i pored kontrole pronosili konzerve; vremenom je kontrola i pretresa bivalo manje, i to je zavisilo od stražara na kapiji.

Solidarnost među logorašima bila je ogromna. Ako bi nekoj grupi bila oduzeta konzerva na kapiji, vadile bi se konzerve iz rezerve. Nikad se nisu sve prenesene konzerve odjednom pojele. I nikad nije nijedan logoraš sam pojeo svoju konzervu. Danas dijeliš svoju, a sutra tebi dadne neko drugi. Ako slučajno dobiješ dvije, onda druga ide u rezervu, jer nikad ne znaš kad ćeš dobiti slijedeću.

Kad ne bih bio izabran za rađu, onda bih najčešće ležao u spavaoni, Neko bi uvijek bivao na hodniku i uletio u spavaonu, ako treba upozoriti ostale da neko dolazi. U školi je još bila biblioteka, ostala od bivše JNA.

Logoraši su uzimali knjige iz te biblioteke i pravili uzglavlje za spavanje, jer niko nije imao jastuka.

Što je knjiga bila deblja - uzglavlje je bivalo bolje.

A uzglavlje je bilo bolje od jedne deblje knjige, nego od dvije tanje knjige. Poneko bi ponekad uzeo po neku od tih knjiga i za čitanje.

Bogami rijetko. Čitao je najčešće onaj koje to i naučio. Viđao sam često profesora Bedžu, pa Hamdiju i još nekolicinu kako čitaju.

Uzeh jednog dana knjigu ispod glave i pogledah naslov. Nevjerovatno, knjiga iz vojne biblioteke bivše vojske, a ima naslov: "Dokumenti ustaša iz Drugog svjetskog rata". Počeh čitati.

Prvo jer sam tako skraćivao vrijeme, a drugo kad se malo udubih u te "dokumente", zapazih da su postupci tadašnjih vlasti posve identični sa postupcima sadašnjih vlasti tzv. "Herceg - Bosne". Čak su izvještaji sa "bojišta" bili identični sa sadašnjim.

Šta sam mogao zaključiti?

Sva sadašnja zbivanja imaju korijene iz tog perioda i nisu ništa drugo nego njihov nastavak, samo sa pauzom od nekih pedesetak godina.

Samo jedna manja analiza mogla je čovjeku dati puno odgovora na sva moguća pitanja:

Zašto se sve ovo dešava i zašto se baš nama sada dešava?

Primjećivao sam još od onih teških, sumornih "dreteljskih" dana, pa sve do posljednjih razgovora sa logorašima ovdje na Heliodromu, da velikoj većini nije jasno šta im se to uopšte događa, a onima kojima je to jasno, opet nije jasno zašto im se ovo događa.

A sve lijepo stoji zapisano. Samo niti smo čitali, niti nas je neko na to upozoravao. Dok sam bio udubljen u čitanje ove knjige, jer me stvarno bila zainteresovala, u spavaonu uđe Mili Ćeranić i reče mi:

- "Hitno moraš na kapiju. Traži te nešto stražar Klemo".

Šta je sad, pomislih, a malo mi čudno zazvuča ovaj poziv.

Zar baš mene ranjenika neko treba?

Nisam se puno mislio, ustadoh i pođoh na glavnu kapiju. Javih se stražaru Klemi koji je u tom momentu bio na kapiji.

On još jednom provjeri moje podatke ime, prezime, datum rođenja.

Rekoh mu to sve, a on mi reče da to provjerava jer moram izaći vani, ispred kapije.

Sve mi je bilo čudno. Nesvakidašnje.

Nikom od logoraša se ovo prije nije dogodilo. Bio sam zbunjen ne znajući šta se dešava. Ni Klemo mi ništa ne reče.

Izađoh pred kapiju. Prvo što ugledaš bijahu jedna velika mrtvačka kola, crni karavan, parkirana neposredno uz kapiju. U istom trenutku iz tih kola izađe jedna žena.

Prepoznadoh je. Bila je to moja komšinica iz istog ulaza, sa devetog sprata, Sonja Pažin, Hrvatica.

Krenu prema meni.

Upitasmo se za zdravlje, a onda ja nestrpljivo upitah:
- Šta ima novo sa mojima kod kuće, kako su, jesu li još u stanu?
- Žena ti je u teškom stanju - reče mi Sonja.
- Dobila je nervni slom. Ja sam joj pomogla da je smjestimo na "nervno". Loše je od onog dana kad ti je dolazila u bolnicu, kad si bio ranjen. Tražila te je poslije po Hirurgiji, donijela ti toplu supu i presvlaku. Kad te nije našla, pomislila je da si podlegao povredi i da joj to niko neće da kaže.
- Nekoliko narednih dana iza toga bila je vrlo loše i morali smo je smjestiti na "nervno". Zamolila me je da te pronađem i da joj lično svojom rukom napišeš poruku da si živ.
Gledao sam nekoliko trenutaka u Sonju, ne vjerujući svojim ušima da čujem to što čujem. A nisam mogao ni vjerovati da je jedna žena, Hrvatica, smogla snage i hrabrosti u ovom vremenu, da dođe do logora, da pronađe jednog logoraša Muslimana i još da mu prenosi poruku.
- Kako si došla? - upitah prvo što mi pade na pamet.
- Iskoristila sam priliku da dođem mrtvačkim kolima po jednog mrtvaca, logoraša, koji leži ovdje već nekoliko dana. Zamolila sam vozača da me poveze - odgovori.
Stražar Klemo je čitavo to vrijeme stajao u našoj neposrednoj blizini. Nije reagovao. Samo reče Sonji da ne dulji sa pričom i da se sklonimo sa puta, da nas neko ne vidi. Zaključili su da se oni poznaju od prije. Odmah mi bijaše lakše. Neće me maltretirati, kad Sonja ode. Sklonismo se u stranu iza auta.
U tom momentu iz mrtvačkog auta izađe vozač i uđe u zgradu zatvora. Nije prošlo ni nekoliko trenutaka kad ugledah tog istog vozača, kako vuče jednog mrtvaca za noge. Silazeći niz stepenice, glava mrtvaca je poskakivala sa jednog stepenika na drugi.
K'o lopta.
Logoraš je bio starosti oko 60. godina.
Sjetih se, čulo se u logoru, da je prije tri dana jedan logoraš, u fazi nervnog rastrojstva, skočio sa drugog sprata zatvora i na mjestu ostao mrtav. To je bio taj.
Ova slika mi na trenutak odagna misli i od Sonje i od kuće. I ona je gledala ovaj prizor. U očima joj primijetih užas.
"Zar je moguće da se tako postupa sa mrtvacem" pomislih. Jest da je čovjek mrtav, ali zar mora baš ovako? I zar nema niko da pomogne tom vozaču? Još gori utisak su mi ostavljali iskeženi zubi mrtvaca, koji su se isticali, dok je glava poskakivala i dok ga je vukao.
Sonja je gledala čas u mene, čas u mrtvaca, čas u moju ranu na glavi. Bio sam dobro zabradatio. Poznavala me je prije odvođenja iz stana, kad sam imao 90 kilograma, a sad jedva 65. Prepolovio se.
Gledala me je preplašeno. Lice joj je bilo blijedo od uzbuđenja i nekog straha. Imao sam utisak dok mi je pričala i dok smo stajali da jedva čeka da se rastane sa mnom, da prenese poruku zbog koje je i došla i da ponese poruku od mene. Na trenutak mi se ponovo misli vratiše na kuću i moju čeljad.
- Kako su mi djeca?

- Šta je sa njima? - upitah.

- Njih nisam vidjela nekoliko dana. Kod nekoga su. Nisam sigurna gdje su - reče malo zbunjena.

Bilo je očigledno da je i ona bila pod jakim utiskom prizora koji se odvijao pred našim očima.

U tom momentu Klemo reče Sonji do mora krenuti. Vozač je već bio utovario mrtvaca u kola. Uzeh olovku i papirić koji je Sonja već bila pripremila i napisah kratko:

- Draga Ramiza. Ja sam živ i zdrav. Tvoj muž Ramiz.

Sonja uze papirić, stavi ga u tašnu. Pozdravi se sa mnom i sjede u kola. Reče da će odmah odnijeti poruku Ramizi u bolnicu i da vjeruje da će joj istog trena kad je pročita biti puno lakše. Htjedoh joj se još jednom zahvaliti na tim riječima. Ali vozač upali kola i odoše.

Stražar Klemo mi naredi da ulazim. Ni sam ne znam kako sam ušao. Jedva sam se kretao. Susret i razgovor sa Sonjom trajao je svega nekoliko minuta. Bio sam k'o drogiran. Što od vijesti o familiji, što od slike mrtvaca koga sam čas prije posmatrao.

Šta li je to jedan ljudski život?

A šta tek ostaje od čovjeka nakon smrti?

Misli mi ponovo krenuše prema Sonji. Zaista je pokazala jednu veliku humanost i hrabrost. Znali smo da je Hrvatima bio strogo zabranjen svaki kontakt sa logorašima na privatnom planu.

Čak im je bilo zabranjeno kontaktirati i pomagati muslimanskim familijama koje su ostale na njihovoj teritoriji.

Za svaki takav pokušaj kažnjavani su rigorozno od "njihove" vlasti. Sonja je u jednom momentu sve to prekršila. Puno je rizikovala. Vjerovatno je nešto ljudsko u njoj preovladalo sve te naloge i naredbe. I stražar Klemo mi tad pade na pamet. I on je puno rizikovao. A, ipak, je nešto učinio.

Više od svega počeše me mučiti misli o ženi u bolnici.

Šta li sve nije predeverala, dok su je morali odvesti na Nervno? Ko zna u kakvom je sad stanju?

- Šta li mi je sa djecom?

PO NACIONALNOSTI MOSTARAC

Čovjek zanesen svojom sudbinom, brigom za vlastiti život i za stanje familije nije mogao uvijek sve događaje ni upamtiti, često ni registrovati, a u dosta događaja i situacija jednostavno nisam bio učesnik, pa sam ih najčešće čuo iz priča drugih logoraša.

Bilo mi je uvijek čudno kad među logorašima vidim nekoliko, poznanika druge nacionalnosti, Srba ili Hrvata.

Vremenom, u kontaktu sa pojedincima, sam doznao da se isti ne daju nazvati "Srbinom ili Hrvatom".

- Nisam ja rođen u Hrvatskoj, nego u Bosni i Hercegovini - često bi mi rekao Goran Fink, rođeni Mostarac - kako onda mogu biti Hrvat. Po ocu sam katolik, po majci musliman, ali se neću pisati ni jedno ni drugo. Bošnjak, ali katoličke vjeroispovjesti.

- Najviše bih volio kad bih se mogao jednostavno pisati "Mostarac".

Znao sam da se prije napada HVO na Armiju BiH i najnovijeg genocida protiv bošnjačkog naroda u Mostaru borio određeni broj i katolika i pravoslavaca.

Oni su se izjasnili kao građani jedinstvene i nedjeljive Bosne i Hercegovine, kao Bošnjaci po nacionalnosti.

Svi su se zajedno sa Muslimanima - Bošnjacima uključili u regularne jedinice Armije BiH za odbranu svojih vjekovnih ognjišta, svoga rođenog grada Mostara, protiv i jednog i drugog agresora.

Ovakvi logoraši su imali "poseban" tretman kod mučenja i maltretiranja samo zato jer su se osjećali kao Mostarci.

Vladu Finka sam prvi put vidio u logoru onog dana kad su nas autobusima dovezli u Dretelj. Izašao je iz autobusa koji je došao pred našim. Stražari su se čudili kad su ga upisivali u "teku".

- Šta si po nacionalnosti? - bilo je pitanje.

Gospodine ja sam po nacionalnosti katolik, a rođeni sam Mostarac - odgovorio je Vlado. Odvojite ovog u stranu.

Pokazaćemo mi njemu šta je po nacionalnosti - odgovori stražar i nastavi dalje evidentiranje.

Sve ovo smo posmatrali iz našeg autobusa, dok smo čekali na red da izađemo. Vladu odvojiše u stranu. Bio je dobro fizički razvijen i psihički dosta stabilan. Stajao je mirno i bez ikakvih pokreta posmatrao stražare koji su radili svoj posao.

Kasnije smo saznali da su ti logoraši dovezeni u Dretelj iz drugih logora tzv. "Herceg - Bosne". Uhapšeni su još u maju prilikom prvog hapšenja u Mostaru. Sve do našeg dolaska u Dretelj bili su po drugim logorima.

Začuh kako neko u autobusu prokomentarisa:

- Ovo je Vlado, komandant kasarne "Južni logor", Armije BiH u Mostaru, brat od Gorana i Acka, čuvenih skakača sa Starog mosta.

Gorana i Jadranka - "Acka" svi smo dobro poznavali, a bili su zadnjih nekoliko godina zaštitni znakovi Starog mosta.

Iz našeg autobusa smo gledali u Vladu i ostale logoraše iz tog autobusa. Divili smo se njihovoj izdržljivosti i hrabrosti.

Neko sračuna da su već tačno pedeset dana zatvoreni po logorima. Bijaše nam to veliko, a nismo ni slutili da i nas čeka ista ili još gora sudbina.

Gorana su bojovnici HVO doveli na Heliodrom 31. jula.

Dan prije toga mu je poginuo brat Jadranko - Acko, kao borac Armije BiH.

Snajperom ga je ubio bojovnik HVO.

Pogodio ga je u neposrednoj blizini Starog mosta, sa kojim je Acko od rođenja bio nerazdvojan.

Čitav rat Acko je ostao uz Most da ga brani od napadača. I jednih i drugih. Acku i njegovoj kompletnoj familiji nacionalizam je bio stran, oni su se osjećali kao Mostarci i dušom i srcem, i isto tako se ponašali.

Gorana su doveli u sportsku dvoranu logora Heliodrom. Tu se našao sa bratom Vladom.

Poslije skoro tri mjeseca. Vlado je sa nama iz Dretelja prebačen na Heliodrom. Posmatrali smo susret dvojice braće.

Goran kazuje vijest bratu Vladi o pogibiji trećeg im brata Acka. Teški su to i tužni trenuci u svačijem životu. Prilazili smo im i izražavali saučešće u tuzi i bolu. Svi smo osjećali gorčinu i žalost za Jadrankom.

Kao da je otišao dio Mostara, dio njegove istorije i sadašnjosti. Sjećali smo se njegovih "lasta" sa Starog Mosta i osvojenih prvih nagrada.

Dugo smo pričali sa braćom, ali se na svim licima primjećivala tuga i suosjećanje sa ovim tragičnim događajem. Kao da je svakom od nas otišao neko najbliži.

Nakon otprilike mjesec dana zajedničkog tamnovanja na Heliodromu, Vladu prebaciše u samicu Centralnog zatvora na Heliodromu. Tu je proveo još oko mjesec dana, a onda ga prebaciše u zatvor u Ljubuški.

Jednom prilikom, dok smo bili zajedno, upitah ga:

- Zašto te Vlado ovako svakodnevno, po više puta vode na ispitivanje?

- Znaš šta je - odgovori mi. Ja bih mogao odmah biti slobodan i obući uniformu HVO. Ali ja to neću. Morao bih priznati da sam Hrvat.

- A Hrvati su u Hrvatskoj. U drugoj državi. Ja sa Hrvatskom nemam ništa. Ja jesam katolik po rođenju, po ocu, ali sam prije svega Mostarac.

- Ovi "seljaci" što me ispituju ne mogu to nikako shvatiti, jer nisu naučili živjeti u gradu i ne znaju šta znači život u gradu.

- Oni se grada plaše i zato ga ovako krvnički i ruše. Sva im se ispitivanja svode na to da ja promjenim svoje mišljenje. A ja to neću.

Dok mi je Vlado ovo pričao primjećivao sam čvrstinu njegovih riječi i riješenost da ne promjeni svoje mišljenje makar i po cijenu života.

Vlado je bio u zatvorima i logorima tzv. "Herceg - Bosne" oko jedanaest mjeseci, sve dok nije razmijenjen na zahtjev Armije BiH.

Za čitavo ovo vrijeme nisu ga uspjeli slomiti da promjeni svoje mišljenje. Sada je ponovo među svojim borcima u prvim redovima Armije BiH. Goran je bio ukupno pet mjeseci u logoru.

Nikad nije saznao zašto je uhapšen, pošto je imao radnu obavezu u Električnom preduzeću. Ipak po nečijem naređenju i on je morao proći "prevaspitavanje".

Preživio je sve patnje i torture logora kao i mi ostali, često išao na "specijalne" razgovore i ubjeđivanja. Nije se dao slomiti. Na licu mu je stalno bio ponos na samog sebe i na svoju familiju. Ponos što je sve izdržao i što ni pod prisilom nije promijenio svoje mišljenje. Isto kao i brat mu Vlado.

Ostali su ono što su vazda i bili.

Mostarci.

MIHALJ MARIO - LOGOR VOJNO

Duge i dosadne kiše su najavljivale sumornu mostarsku jesen. Na vanjske rađe je bilo vrlo teško ići.

Vremenom se poderalo ono odjeće u kojoj smo još ljetos odvedeni iz stanova. Bilo je vrlo teško i zbog odjeće i zbog obuće. A kad treba raditi vani, onda te niko ne pita ni za kišu ni za hladnoću.

Jedne noći, prilično kasno, dok je vani padala jaka kiša, a mi već bili pozaspali, u spavaonu uđe jedna grupa logoraša. Bili su mokri i promrzli.

U mraku su tražili mjesto da legnu. Kad tako dođu sa rađe mokri, nema se šta presvući. Probudih se. Ne bi mi u prvom momentu jasno zašto su ovako kasno došli sa posla. Jedva prepoznah logoraša Marić Emira. Po spavaoni je tražio svoje ćebe. Prepoznadoh i njegovog brata.

"Kakav si to?" - upitah Emira

On, kako sjede, iz prve zaplaka kao malo dijete.

Bio je mlad i snažan, pa me njegov plač iznenadi.

Pogledah ga malo bolje u mraku.

Vidim da mu je lični opis potpuno izmjenjen. Lice modro, dobro sam to vidio i u mraku, a kosa naprutana makazama do kože.

Odjeća mu je bila mokra i prljava. Ne samo njegova, nego i od ostalih tek pridošlih logoraša. Cijela soba poče zaudarati nekakvim smradom. Sjetih se da su oni još prije petnaestak dana otišli na rad u logor "Vojno", poviše Mostara, sa desne strane Neretve preko puta Potoka.

Pogledah po sobi.

Među njima ne vidjeh Avdu Jelina, mog školskog druga i komšiju sa Ograde.

"Gdje je Avdo?" - uputih Emira. Emir je i dalje plakao, a onda poče tiho pričati.

"Vratili su se samo oni koji su preživjeli. Šestorica iz naše grupe su ubijena u Vojnu. Među njima je bio i Avdo."

Šokirah se.

Sa Avdom sam bio zajedno od djetinjstva. Odgojili smo se zajedno. Čak smo i ovdje bili zajedno u istoj spavaoni.

Bio je dobro razvijen, snažan, imao mišićavo tijelo i rijetko koji bojovnik bi ga preskočio pri odabiru za posao. Nisam prosto mogao vjerovati da ga više neću vidjeti.

Upitah Emira:

"A znaš li kako je Avdo poginuo?"

Emir se prvo strese, a zatim reče: "Strah me je i pričati šta sam sve vidio i doživio.

Vidio sam da je još pun straha i da mu još nije jasno da je sve to proživio i vratio se živ u logor.

"Kad smo došli u Vojno, tamo je zapovjednik bio neki Mihalj Mario. Prvo nas je ispitivao jednog po jednog i udarao nekim debelim kablom, kud god stigne.

Kad te upita kako se zoveš moraš mu jasno i glasno odgovoriti sa: "Gospodine zapovjedniče", a onda prvo reci ime pa prezime.

Mi to isprva nismo znali pa nas je udarao, dok nismo sami zaključili da on traži da kažemo prvo ime pa onda prezime.

Avdo je to malo kasno shvatio pa je više puta prvo rekao prezime pa onda ime, kako mi to uobičajeno govorimo. I zbog toga bi svaki put dobio degenek. Niko nije mogao shvatiti prave razloge za to.

Taj Mihalj i njegov pomoćnik Šunjić su ga pred našim očima udarali, najviše po glavi i po malom mozgu, sve dok mu nisu poremetili centar ravnoteže.

Nakon toga degeneka Avdo jednostavno više nije mogao stajati na nogama.

Slušao sam pažljivo Emira i primjećivao da mu je odmah malo lakše kad priča, kad svoju muku izbacuje iz sebe.

"Kad je ceremonija ispitivanja i batinjanja završena" - nastavi Emir - "tada smo zatvoreni u jednu garažu.

Na podu garaže bile su svježe lokve krvi, a sa zidova je zaudarala zgrušana krv od ranije. Shvatili smo da su se u toj garaži događale užasne stvari.

Nismo mogli svi stati u garažu, ali smo se nekako zbili. Stajali smo. Avdu smo morali unijeti. Odmah smo mu napravili mjesto da legne. Bio je pri svijesti i teško disao.

Bila je noć.

Potpuni mrak. Ne znam koliko smo vremena proveli u garaži kad začusmo naredbu da svi izađemo vani. Ja sam morao Avdu pridržavati ispod pazuha s obje ruke. Tek tako je mogao hodati. Tad se pojavi Mihalj.

Stajao je raskoračenih nogu. Mahao je palicom i udarao po lijevoj ruci. Ličio nam je na gestapovskog oficira iz Drugog svjetskog rata.

U blizini je stajao jedan stog sijena. Naredio nam je da hodamo u krug oko stoga ali natraške. Ja sam hodao i nosio Avdu.

Bilo mije to vrlo teško, ali sam dobio neku nadljudsku snagu i sve to izdržao. Avdo nije imao nikakvu kontrolu pokreta, a da sam ga ispustio, Mihalj bi ga iste sekunde ubio. Noć je već bila dobro odmakla. Nekakva tama, bez mjesečine. Nisam imao predstave koliko smo dugo hodali. Zavrti se čovjeku u glavi od hodanja u krug, natraške, po noći.

Poslije te torture narediše nam da uđemo u istu onu garažu. Probismo se. Jedva. Nije bilo mjesta ni za stajanje, a ne za sjedenje. Jedva smo dočekali da svane.

Ujutro dođoše neki bojovnici i rasporediše nas po grupama da nešto radimo. Avdo nije mogao sa nama.

Njega odvedoše u nekom drugom pravcu. Uvečer se opet sastadosmo u istoj garaži. Avde nije bilo. Pitali smo jedan drugoga da li iko išta zna o Avdi. Logoraši iz druge grupe rekoše da su ga predvečer sahranili tu u blizini garaže.

Mihalj se čitav dan iživljavao nad njim.

Udarao ga je nekom teškom tavom po glavi sve dok nije izdahnuo. Ovi logoraši što su ga sahranili, nisu ga mogli prepoznati. Potpuno mu je bila izmjenjena fizionomija lica.

Emir mi je sve ovo ispričao u komadu. Gledao sam ga sa nevjericom. Zar se i takva zvjerstva mogu nad ljudima provoditi. Sjetih se na momenat Dretelja.

Dolaskom na Heliodrom pomislio sam da se onaj džehennem neće više nikome ponoviti. Ali eto, prevarih se. Krvnika ne nedostaje.

"Jeste li sigurni da je Avdo sahranjen?" - upitao sam, ne vjerujući, jer Emir je sve ovo, ipak, samo čuo. Nije vidio.

"Jeste sigurno.

To mi je nekoliko puta ispričao čovjek koji je bio u neposrednoj blizini kad je Mihalj udarao Avdu tavom po glavi.

Kad je Avdo izdahnuo, Mihalj im je naredio da ga sahrane. Ustvari, da ga zakopaju u zemlju. Kakva je to sahrana, ni dženaze, ni hodže. Ništa."

Dragi, moj Allahu, koliko li samo Bošnjaka ode na Ahiret bez posljednjeg ispraćaja?

Hoće li ikada doći vakat da im se bar dženaza klanja i rahmet nazove.

Rahmet im duši.

Pitao sam Emira šta je dalje bilo, a on je odgovorio da su se u Vojnu dešavale najmonstruoznije stvari.

"Mi smo radili na prvim linijama. Tu osim težine posla nije bilo batinjanja. Ali uvečer, kad bi ponovno došli u Vojno, bilo bi ko u Džehennemu.

Kad smo se prvi dan vratili sa posla, kad još nismo ni saznali za Avdu, Mihalj nas je postrojio ispred one garaže i pitao:

"Ima li neko ko ne može da radi?"

Šutili smo svi - nastavi kazivanje Emir -" a onda se javi jedan logoraš, reče da je srčani bolesnik od ranije i da sad ima poteškoća, da jedva stoji na nogama, da sutra ne bi mogao ići na rađu.

U tom trenutku Mihalju se suziše oči, izvadi pištolj iz futrole, priđe mu i iz neposredne blizine ispali mu metak u glavu.

Omer pade, mrtav na mjestu. Šokirali smo se.

Zatim Mihalj upita cerekajući se:

"Ima li još neko da ne može da radi?"

Zatim s reda odabra dvojicu da iskopaju rupu i da zakopaju mrtvog logoraša, koji je ležao pred strojem."

"Poznaješ li još nekog od ubijenih? - upitah Emira.

"Mihalj je ubio još četvoricu. Tijela te četvorice sam lično vidio odmah iza garaže.

Među njima sam poznao sina od Pirge Začinovića, jer smo bili poznanici od ranije, a za ostalu trojicu ti ne bih znao reći ko su."

"A zašto ih je ubijao?"

"To ti ne bih znao reći.

Samo znam da nam je svaku večer po povratku sa rađe pred garažom, Mihalj držao "predavanja" i govorio da će ubiti svakog ko pokuša bježati. Vjerovatno se ovo odnosilo i na ovu četvoricu ubijenih. Ili mu je to bio samo izgovor."

U tom momentu na Emirovim rukama ugledah krvave tragove od vezivanja žicom. Nisam mu ni morao postaviti pitanje. Sam poče o tome pričati.

"Kad su nas poveli iz Vojna ovamo, prvo su nas vezali telefonskom žicom po dvojicu, jednog za drugog. Trebali smo pješačiti od Vojna do Goranaca nekoliko sati. Na tom putu jedan stariji čovjek je pao od iznemoglosti. Tad mu je prišao jedan bojovnik iz pratnje i ubio ga na mjestu. A logorašu do njega naredio je da ga odveze i ostavi.

A najteže nam je bilo tako svezanim, peti se na kamion i silaziti sa njega. Prilikom silaska neko mora udariti glavom o beton. Ali nije to ništa. Samo kad je čovjek preživio."

Rekoh Emiru da uzme Avdino ćebe i da legne.

Emir ustade, izađe vani i skinu svu odjeću sa sebe, koja je strašno zaudarala. Isto uradiše i ostali logoraši koji su tek pristigli.

Sakupismo po spavaoni ponešto od odjeće i dadosmo im da se obuku.

Među njima poznadoh još dvojicu:

Hasanefendić Nazifa - Cocu i Dvizac Jadranka. Oni su bili naprutani, mršavi i crni u licu od muke i jada.

"Je li istina za Avdu?" - upitah ih prosto ne vjerujući u ono što mi Emir do detalja ispriča.

"Nažalost, istina je" - rekoše obojica - "Mi smo ostali živi isključivo zahvaljujući jednom Draganu, koji je bio sa Mihaljem. Poznavali smo se od prije pa je to nekako pomoglo." Legosmo tek oko tri sata ujutro. Emir se sav tresao.

Upitah ga: Šta ti je sad?

Reče da ga tek sada hvata strah i nervoza od onog što je proživio i vidio u Vojnu. Pokrih ga ćebetom. Ubrzo zaspasmo.

Ustajanje je bilo u pola šest.

Zatim doručak. Uobičajen. Svanu. Tek sa svanjavanjem smo mogli vidjeti prava lica logoraša. Unakažena, modra, puna svježih rana od udaraca.

A kosa?

Nepravilno sasječena do kože. Naprutani.

Upravo smo bili završili doručak i sjedili u spavaoni na podu, onako kako i spavamo kad u spavaonu uđoše dvojica bojovnika.

Nismo ih nikad prije vidjeli. Po običaju i nekom pravilu, mi se svi ustadosmo na noge, na mjestima gdje smo sjedili.

"Ima li neko u ovoj sobi ko je bio u Vojnu?" - upita jedan od njih. Primjetih očigledan strah na Emirovom licu. Stajao je blizu mene. Poče se tresti. Prišapnu mi: "Ovo je Mihalj."

Zagledah se u njega, malo bolje.

Bilo je to jedno obično "derle" od svojih dvadesetak godina. Kratko ošišan. Na njemu maskirna majica i pantalone od američke vojske.

Za pojasom veliki pištolj.

Primjetih da mu se zjenice očiju stalno sužavaju kad nešto priča. Bilo je više nego očigledno da siju opasnu mržnju prema svima nama koji se nalazimo pred njim.

Bila je to urođena mržnja prema svemu što je muslimansko ili kako su to oni pogrdno nazivali, prema svemu "balijskom".

Hodao je po sobi gore dole i posmatrao jednog po jednog, vjerovatno je po naprutanim frizurama prepoznavao pojedince. Ponovno upita:

"Ima li neko? Hoće li se neko javiti?"

"Ja, gospodine" - reče Emir - "Ja sam jučer stigao iz Vojna."

"Znam ja to, ali čekam da se sami javite" - reče Mihalj - "Sad ću ja izaći van i ponovo ući, a ti objasni ostalima kako se trebaju ponašati kad ja ulazim. A da ne bude greške."

Izađe van.

Emir nam tad na brzinu objasni:

"Moramo stati u redove po dvojica, staviti ruke na leđa, glavu oboriti dole, ne smiješ ga gledati u oči, a odgovarati smiješ samo na pitanja i to ga obavezno oslovljavati sa gospodine, a ako pita kako se zoveš, obavezno prvo reci ime pa prezime."

Mi se odmah poredasmo kako Emir reče. Ubrzo se na vratima ponovo pojavi Mihalj:

"Eto vidite da nije teško!" Zatim poče hodati po sobi ispred nas, gore dole.

Stalno je pričao:

"Od sada ću vam ja biti ovdje glavni zapovjednik. Uvijek ću vam biti za petama. I kad spavate mislićete na mene. Vi mi ne možete uteći. Ja ću vas svuda naći."

Zatim izađe. Zatvori vrata. Nakon dvije tri minute ponovo naglo uđe. Vjerovatno je čitavo to vrijeme bio samo iza vrata. Mi se iznenadismo.

Mislili smo da je otišao do druge spavaone.

Na brzinu opet napravismo špalir, glava dole, ruke na leđa.

Mihalj je hodao ispred nas i ponovo nastavio priču:

"Vi ćete mene dobro zapamtiti.

Vama je ovdje dobro, a ovaj logoraš " - pokaza na Emira - "će vam ispričati kako se on proveo u mom zatvoru."

Mi smo stajali, slušali, niko nije ništa smio ni progovoriti ni pitati. Gledat ga nismo smjeli. Opet izađe.

Nije se više vraćao u našu spavaonu.

Obilazio je tako redom spavaone čitavog dana i svugdje ponavljao i izvodio istu ceremoniju.

Samo je u drugim spavaonama bio još agresivniji, udarao logoraše policijskom palicom, prijetio. Psovao. Čitav dan je proveo na Heliodromu.

Nakon nekoliko dana na Heliodromu ponovo dođe nekoliko logoraša iz Vojna. Oni nisu bili odvedeni odavde.

Kad su uhapšeni, odvedeni su direktno u Vojno. Prepoznadoh među njima Vuk Miralema, mesara i njegovog maloljetnog sina Denisa od četrnaest godina. Oni su bili moje komšije iz Uglovnice.

Odmah im priđoh i upitah otkud njih ovdje.

"Kompletna familija mi je prije mjesec dana izvedena iz stana.

I ja, i sin mi, i supruga, i kćerka. Svi u Vojno, kod Mihalja.

Sad su mene i sina doveli ovdje, a supruga i kćerka ostale u Vojnu. Odmah po dolasku u Vojno odvojili su žene od muškaraca. Poslije se više nismo mogli viđati. Znam samo da je moja žena morala lično Mihalju kuhati hranu, po njegovoj želji. Šta je sad sa njima to samo dragi Bog zna." - reče mi Miralem.

Posmatrao sam ih obojicu.

Posebno Denisa. Išao je sa mojim Sanelom u školu. A onda me nešto presječe preko stomaka:

"Šta li je sa njima kući? Šta li mi je sa suprugom?

Nemam više nikakvih informacija o njima, nakon Sonjinog dolaska od prije nekoliko dana. - A Denis i Sanel su se zajedno igrali u dvorištu.

"Je li istina za Avdu?" - upitah skoro očajnički.

"Jeste. Ja sam ga lično sahranio.

A sahranio sam za ovo vrijeme ukupno osam logoraša koje su Mihalj i njegova uža grupa ubili u Vojnu.

U toj grupi bili su braća Brekalo iz Bijelog Polja, nažalost po nacionalnosti Muslimani."

"Bože dragi - pomislio sam u tom trenutku -" zar nema kraja našoj gluposti. Kad li ćemo se dozvati pameti. Jedni pucaju iz topova i bacača na svoj narod, drugi ga zvjerski ubijaju."

Miralem je lično poznavao Avdu, kao i ja i nastavi priču:

"Kad sam ga sahranjivao, glava mu je bila toliko smrskana da sam ga jedva prepoznao. Sam sam iskopao rupu u zemlji i zatrpao ga.

Ako Bog da inšallah doći će vrijeme da mu se obavi ljudska Dženaza.

A zatim nastavi:

"Ispočetka je Denis bio u zloglasnoj garaži i doživio šokove i šokove, što od straha, što od krvi, što od slika batinjanja logoraša koje je stalno morao gledati.

Pošto je moja žena kuhala lično Mihalju zamolila ga je da prebaci malog da bar spava kod nje.

On joj je to dozvolio. A po danu je dijete obavljalo lakše poslove i još ostalo u pameti. Mihalj je mlade djevojke i žene dovodio u sobu gdje je spavao" - nastavi pričati Miralem i sav se strese, vjerovatno pomislivši u tom momentu na suprugu i kćerku koje su tamo ostale.

"Tamo je sa društvom orgijao po čitavu noć. A zaprijetio je svima da o tome ne smiju nikome pričati."

Samo sam u Denisa gledao.

"Šta li sve dijete proživi za ovo kratko vrijeme?

Kakva li je to okrutna sudbina njemu propisana?

Zatim ga upitah:

"Znaš li išta za Sanela?"

Denisa su pokupili mnogo kasnije nego što su nas odveli u Dretelj.

Znao sam da su sigurno bili zajedno čitavo vrijeme dok ga nisu odveli u Vojno.

- "Bili smo zajedno sve dok nas nisu pokupili. Silazili smo u dvorište svakodnevno. Pričali ponešto. Sanel je dobro, ali mi je stalno pričao da mu mama nije dobro u zdravlju psihički i da će najvjerovatnije morati u bolnicu." - reče mi Denis.

Uklapao sam polahko podatke o familiji.

Znači još su bili u stanu. Nisu istjerani. Nisu protjerani.

Od Sonje sam saznao da je supruga na "nervnom". Još nemam podatke o djeci.

Napravismo mjesta za spavanje Miralemu i Denisu u susjednoj sobi. Neka se bar odmore nakon svih tortura i muka koje proživješe.

Ne bijahu zadugo sa nama. Nekoliko dana kasnije odveli su ih u Studentski dom na rađu. I Miralema i Denisa.

Saznadosmo kroz izvjesno vrijeme da je Miralem poginuo radeći na prvoj liniji, u ruševini robne kuće HIT.

Pogodio ga je snajper kroz rupu u zidu. Ta rupa je bojovnicima služila za osmatranje. Vjerovatno je u tu rupu, snajper sa suprotne strane češće gađao.

Jedan takav pogodak za Miralema bijaše smrtonosan. Denis se više nije vraćao na Heliodrom. Šta je dalje bilo sa njim, ne znam.

Mihalja smo tada vidjeli prvi put u logoru Heliodromu. O njegovim zločinima smo još dugo slušali.

Logoraši koji bi išli kod Mihalja na rad i vraćali se živi, pričali bi o raznovrsnim metodama mučenja i ubijanja.

Svaki put iz Vojna bi se vraćalo po nekoliko logoraša manje.

Logor Vojno nikad nije bio evidentiran od bilo koje međunarodne organizacije. Bio je nepristupačan i nedostupan očima javnosti.

Nekoliko puta pri dolasku zvaničnih delegacija Međunarodnog crvenog križa u posjetu logoru Heliodrom, mi smo protestvovali i zahtijevali da odu u logor Vojno i da snime situaciju za koju smo mi znali od logoraša koji su se živi otuda vraćali.

Htjeli smo da se za Vojno sazna prije nego što ode bilo koja slijedeća tura tamo na rad. Logor Vojno postade naša mora. Svi smo ga se pribojavali.

Međutim zvaničnici Crvenog križa bi nam redovno odgovarali da znaju da postoji logor u Vojnu, ali da im zvanične vlasti tzv. Herceg - Bosne ne daju dozvolu da ga posjete i da evidentiraju logoraše u njemu.

Ostalo je ipak dovoljno preživjelih svjedoka, koji će posvjedočiti o svim strahotama logora Vojno, kao i za zločinačke poslove koje je sa svojim saradncima napravio Mihalj Mario.

Zločin ne može zastariti, a ruka pravde ne može zakasniti.

DOLAZAK TEŠKIH BOLESNIKA IZ BOLNICE - KULJINO RANJAVANJE

21. septembar 1993.godine.

Oko podne se ispred škole zaustavi jedan teretni kamion marke "Mercedes". Mi smo stajali na hodniku i kroz prozor smo vidjeli kako vozač izađe iz kabine, otvori zadnju stranicu kamiona i podiže ceradu.

Ugledasmo pod ceradom veću grupu ranjenih logoraša. Bili su u bolničkim pidžamama.

U blizini kamiona je stajao doktor Hadžić. On odredi dvojicu logoraša da pomognu ranjenicima da siđu sa kamiona. Ranjenika je bilo ukupno trideset i pet.

Nekoliko ih bijaše na nosilima. Začudismo se da tako teške bolesnike i ranjenike iz bolnice vraćaju u logor. I to odjednom. Nešto se sigurno desilo?

Priskočismo da im pomognemo pri ulasku u školu i pri smještaju u priručni stacionar, koji je bio u školi gdje smo i mi boravili. Pri tom primijetismo da su dvojica, ili trojica bili šlagirani. Među njima primijetih jednog kojega sam vidio u bolnici, kada su mene tamo donijeli ranjenog, još prije mjesec dana. Tada je ležao blizu mene, sa zavijenom nogom.

Upitah ga: Šta je ovo?

Otkud sad da ovako u grupi, odjednom dođete u logor?

Danas su sve ranjenike Bošnjake iz bolnice pokupili i po nečijem naređenju doveli ovamo - odgovori mi ranjenik.

Tada i on mene malo bolje pogleda i reče da me je prepoznao i da se dobro sjeća kako su me onako ranjenog doveli u njegovu sobu u bolnici, legli na krevet i za kratko vrijeme odveli nekud.

Tada mi reče da se on zove Livnjak Asim i da ga svi znaju pod nadimkom "Kulje". Pogledah ga malo bolje.

Čovjek od jedno četrdeset i pet godina. Krupne građe. Koža na njemu omlitavila pa se po tome moglo vidjeti da je ranije bio dosta puniji čovjek.

Pomogoh mu da dođe do kreveta i kad smo sjeli, upitah ga: Reci mi gdje si ranjen? U Dretelju - odgovori mi

Odgovor me iznenadi i zainteresira pa zamolih "Kulju" da mi malo detaljnije ispriča kako se to desilo.

On započe:

"Ja sam bio u koncentracionom logoru Dretelju i to tunelu lijevo.

Sa mnom u tunelu su još bili logoraši koje sam od ranije dobro poznavao i to Kebo Hamo, Enes Bjelavac, Burić Ismet, Burić Juso, Enes Đozlić, Kukrica Ahmet, Alajbegović Omer, Baralija Alija, Batlak Senad, Begović Senad i njegov brat, Durakoivć Edo zv. "Makadam", Klarić Ahmet, Oručević Safet i njegov brat zv. "Cicko".

Onog dana kad su bojovnici HVO izvodili Hamu Kebu i još neke logoraše da ih degeneče, jedan stražar koji se prezivao Kevrić, bio je iz Gabele, ispalio je rafal iz automata kroz limena vrata na tunelu, u pravcu nas logoraša. Meci su kroz limena vrata prolazili kao kroza sir.

Jedan metak je mene pogodio u nogu. Nalazio sam se tada u ležećem položaju.

Metak me pogodio u kost potkoljenice, odlomio jedan dio kosti i tu se zaustavio. Tako ranjen ležao sam pet dana bez ikakve liječničke pomoći.

Noga mije bila skroz pocrnila.

Ovo se desilo trinaestog jula, a u priručni stacionar u logoru Dretelj su me prebacili sedamnaestog jula. Tu sam zatekao devet hodža i još četvoricu ranjenih logoraša. Jedan se zvao Ibro Tepčić i bio je ranjen sa tri metka u nogu a ostali su bili ranjeni u stomak ili u prsa. Bili su iz okolice Čapljine. Mene su doveli u stacionar zajedno sa Ibrom, koji je bio ranjen istog dana kad i ja, samo što je on ležao u limenom hangaru, koji se nalazio ispod tunela.

I njegova noga je bila crna, a iz nje je strašno zaudaralo da se to nije moglo trpiti. Toga dana u stacionar su ušla dvojica bojovnika HVO, jedan u uniformi a drugi u civilu. Sa vrata pogledaše po stacionaru i upriješe prstom jednog hodžu koji je upravo klanjao i u još jednog čovjeka.

Rekoše: "Vas dvojica hodža sa Gubavice, izađite napolje!".

Odvedoše ih.

Više se nikad nisu vratili. Sutra dan dođoše kola hitne pomoći. Ibru i mene prebaciše u bolnicu u Mostar.

Čim smo tamo stigli, Ibri su odmah odsjekli nogu više koljena. Za njegovu nogu spasa više nije bilo.

Za spas moje noge svim srcem su se zalagali doktori Ružić i Rebac. Nakon tačno stotinu injekcija dobijenih za kratko vrijeme, jednog dana dođe kod mene doktor Ružić i reče:

"Kulje, noga će ti ostati!".

Tada niko nije bio sretniji od mene.

Doktori su izvršili vađenje metka iz već struhle kosti koju je metak prilikom ranjavanja bio otkinuo.

Uglavnom, noga mi je ostala čitava, iako skrpljena. Ja mogu samo toj dvojici doktora zahvaliti što nisam ostao doživotni bogalj.

U bolnici je najgori bio doktor Tomo Harcov.

On je bio u vezi sa policijom HVO. Lično je telefonom zvao policiju, da vode bolesnika Bošnjaka u logor, čak i kada se radilo o težim bolesnicima."

Gledao sam u "Kulju" dok je pričao i upijao svaku riječ. Kad je završio priču o svom ranjavanju, upitah ga:

- Znaš li gdje je sada ranjeni Ibro Tepčić, kome su odsjekli nogu?

Kad su bojovnici došli po nas u bolnicu da nas vode u logor, izgleda da su doktori tada sakrili Ibru u potkrovlju bolnice.

- Doktori Ružić i Rebac su uzaludno molili bojovnike da nas ostave.

Govorili su da mi nismo vojnici nego civili. Ništa nije pomoglo.

Doktor Rebac je čak psovao neke bojovnike tom prilikom, a jedan mu je odgovorio da on samo izvršava nečija naređenja.

Ibro je meni u bolnici pričao da je ranjen u Dretelju, rafalom, trinaestog jula, dok je bio u stroju i čekao na ručak. U jednom momentu, jedan logoraš je pokušao izaći iz stroja da ugasi jedan "ćik" od cigarete, koji je malo dalje od stroja dimio i bio uhvatio malo suhe trave.

Stražar, koji se nalazio u stražari, izgrađenoj u sredini logorskog kruga, opalio je iz automata rafalom i na mjestu ubio tog logoraša.

- Nekoliko metaka je tom prilikom uhvatilo Ibru.

"Najteže mi je bilo - nastavljao je "Kulje" sa pričom dalje - kada su u tunel ušli bojovnici koji su nas hapsili po Mostaru.

Bili su to Ljubušaci i mene su prepoznali po crnoj košulji u kojoj sam bio kad su me pokupili u stanu. Zvali su me "crni".

Prvo su naredili Omeru Alajbegoviću da naiskap popije litru konjaka.

Bila je velika vrućina, znaš i sam, velika dehidracija organizma, nedostatak vode, a oni traže da popiješ litar konjaka. To je bilo ravno ubistvu.

Omer je malo potegao i nije više mogao.

Bojovnik ga tada udari pištoljem po glavi i odmah ga ukinu s nogu.

Bojovnik uze flašu i ponudi je drugom logorašu koji se zvao Ale Baralija.

Naredi i njemu da popije sve naiskap.

Ale poče malo piti, ali pošto nije mogao ni gutljaj popiti, bojovnik mu naredi da podigne sa zemlje Omera. Ale se sage da ga podigne a bojovnik ga tako jako udari čizmom po glavi da mu odmah izbi nekoliko zuba.

Tada se bojovnik okrenu prema meni i reče:

"Crni, hajde ti sada popij ovu flašu na iskap", prislonivši mi cijev pištolja na sljepoočnicu.

Počeh piti konjak iz flaše. Uopšte nisam osjećao alkohol. Samo tečnost. Ja sam pio ne odvajajući flašu od usta.

Jedan bojovnik me gledao kao u čudo, a drugi je brojao. Dok sam pio osjećao sam u istim tim momentima kako mi se čitavo tijelo znoji. Čak sam osjetio da su mi i pantalone bile mokre. Popih cijelu flašu konjaka na iskap.

Bojovnik koji je brojao zaustavi se na broju devedeset i tri. Ostali logoraši su ćutke sve posmatrali i čudili se. Čudili su se, i kako sam popio, i kako još stojim na nogama.

Kad popih, ču kako jedan bojovnik reče:

- "Crni", bog te jebo, ti se džaba napi!

Tada mi bojovnici rekoše da me neće više dirati. Nikako ni sad ne znam kako sam to izdržao. Ovo ti je bilo sedmi sedmog.

A isti ovi bojovnici su onog dana kada su nas pokupili iz stanova naredili meni i Ali Baraliji da se pobijemo. Tad su mene zapazili i dali mi nadimak "Crni". Kladili su se među sobom koji će od nas biti jači.

Ispočetka sam samo odgurivao Alu. Nisam htio da se zapravo bijemo. Tada bojovnici zapucaše iz automata. Zaprijetiše da će nas obojicu ubiti ako se ne budemo zapravo udarali.

"Ko će na pravdi Boga udarati" pomislih. Ponovo rafal. Ja tada udarih Alu malo jače i Ale se složi na zemlju.

Začuh jednog bojovnika kako reče:

- Jesam li vam rekao da će "moj Crni" pobijediti!

Kad smo došli u logor ja sam se odmah Ali izvinuo za udarac, a on mi reče da nema veze i da mi ne zamjera.

Ovako je bolje prošlo nego da smo obojica stradali.

I eto nakon nekoliko dana isti ti bojovnici dođoše u Dretelj, nađoše nas i ponovo počeše provoditi svoju "zabavu" sa nama. Oni su se kladili, a nama su "krvave" letile oko glave.

Zapamtio sam te Ljubušake dobro i njihova imena: Mile i Zdravko.

"Kulje" je sve ovo pričao detaljno, nastojeći se prisjetiti svih detalja, a stalno je ponavljao:

- Zapamtio sam sve dobro, ako preživim da mogu pričati šta nam sve ekstremisti na pravdi Boga učiniše.

BEVANDA - SIS - HVO

Napadi HVO na položaje Armije su se intenzivirali.

Mi smo u logoru znali da HVO priprema ofanzivu sa ciljem da zauzme kompletno područje Mostara na desnoj strani. Da bi to ostvarili morali su probiti liniju na Bulevaru i u Šantićevoj ulici i zauzeti Cernicu i Donju mahalu.

A baš ta ista Cernica i ta ista Donja mahala u čitavom ratu ne padoše agresoru u ruke. Ostaše neukaljane agresorskom čizmom.

Samo su agresori mogli, iz daleka, artiljerijom gađati po ovim dvijema najstarijim mahalama u gradu. I ravnati kuću po kuću. Ali liniju preći nikada. Sva sila i oružja i tehnike i ljudstva se sastala da zauzme ove dvije mahale. Ali ne mogoše.

Niti milimetra preko linije. Ni milimetra preko Bulevara. Samo su mogli nazad u sanducima.

A ginuli su i naši borci. Ginuli su za babovinu, za dedovinu. Odstupanja niti je bilo, niti je smjelo biti.

A opet mi logoraši smo bili najveće žrtve te ofanzive HVO na Armiju BiH. Mnogo logoraša poginu radeći u jeku ofanzive na prvim linijama.

HVO je imao taktiku da uz pomoć logoraša, gurajući ih ispred sebe, kao živi štit, osvaja teritoriju. Tako to ne ide niti je ikada išlo.

Dosta logoraša pogibe a još više ih bijaše ranjeno.

Logoraše bi ujutro hvatala panika prije odabira na rađu. Ko odlazi u Šantićevu ili na Bulevar, halaljuje se sa životom.

Ako se uvečer vrati živ, na dobitku je, ali samo do ujutro. Ujutro novi odabir, nova lutrija. Pa ko preživi, preživi.

U isto vrijeme počeše i bjekstva logoraša preko linije. I to se poče povećavati broj bjegunaca.

Iskoristi se prilika kad najviše puca, kad se bojovnici sakriju u misiju rupu a logoraše gurnu da bacaju koktele ili ko zna šta. Logoraši su rizikovali.

Dosta ih je prilikom pokušaja bijega poginulo. Ili od našeg snajpera, ili od granate, a najčešće sa leđa.

Mi smo uvečer uvijek znali ko je pobjegao.

Najčešće su to bili logoraši koji nisu imali svojte na desnoj strani pa bjekstvom ne bi nikog dovodili u opasnost.

A opet za svako bjekstvo bi ispaštali logoraši, prvo oni najbliži sa kojima je bjegunac radio na liniji.

Za svako bjekstvo bojovnici su se osvećivali na onima koji su za to bili najmanje krivi i na kojima bi mogli iskaliti svoj bijes.

Svako bjekstvo nam je bilo drago.

Pričali bi uvečer kako je ko uspio pobjeći.

A nadali smo se da će oni koji pobjegnu na našu stranu moći ispričati o svim strahotama koje preživljavamo u logoru i o mnogim poginulim, ubijenim logorašima.

Radovali smo se svakom bjekstvu, jer je omogućavalo saznanje istine koju su informativna sredstva HVO vješto maskirala i prikrivala i stalno plasirala kojekakve dezinformacije.

Logoraš Salko je bio iz susjedne spavaone. Bio je dobar automehaničar.

Jedinica Hrvatske vojske pod nazivom "Gromovi" ga je uzela da im popravlja vozila. Ponekad bi ga odveli do grada da sa nekog pokvarenog parkiranog auta skine neki rezervni dio. Takvih automobila je bilo puno po ulicama, što napuštenih, što opljačkanih i pokvarenih pa ostavljenih u stranu.

Jednom prilikom Salko je sa jednim hrvatskim vojnikom otišao do grada. Skidali su djelove sa auta u blizini zgrade gdje je Salko stanovao. Kad su završili posao, Salko je zamolio vojnika da ga pusti da bar malo vidi čeljad u stanu, ako su još tu.

Hrvatski vojnik mu je to dozvolio i dogovorili su se da se nađu na istom mjestu za pola sata. Salko je to jedva dočekao i popeo se na brzinu do stana.

Vidio je čeljad, izljubio se sa njima. U svom stanu vidio je moju suprugu. Upravo je bila izašla iz bolnice i došla kod njezine sestre koja je stanovala do vrata sa Salkinom nepokretnom majkom.

Upravo su pili kahvu.

Salko im još na brzinu reče da se sa mnom viđa svaki dan na Heliodromu i da sam živ. Još je sačekao nekoliko trenutaka da moja supruga napiše par riječi da je sada bolje, da je kod sestre i da su djeca dobro i zdravo.

Salko tu poruku stavi u džep i sa hrvatskim vojnikom pođe prema Heliodromu.

Na ulasku u logor policija SIS-a je zaustavila vozilo koje je vozio hrvatski vojnik i naredili su Salki da izađe vani da ga pretresu. Salko je izašao. Pretresli su ga cijelog. U džepu mu nađoše poruku za mene.

Bez ikakvog daljeg ispitivanja policajac ga je udario palicom po glavi da se on odmah našao na zemlji obliven krvlju.

Opsovao mu je balijsku mater i rekao da je špijun koji unosi poruke u logor.

Vojnik hrvatske vojske je pokušao objasniti da mu je on dozvolio da vidi familiju, kad su obavili posao u gradu, ali to nije pilo vode.

Policajci su hrvatskom vojniku naredili da može ići u svoju jedinicu, a da je Salko sad u njihovim rukama i da će ga dalje voditi na ispitivanje.

Čitavu ovu priču oko Salke saznao sam tri dana kasnije, kad su Salku isprebijanog pustili iz samice Centralnog zatvora na Heliodromu.

Međutim, prije toga desilo se nešto drugo.

Onog dana kad su Salku pretresli, prebili i zatvorili, oko pet sati popodne dođe stražar pred našu spavaonu i prozva moje ime i još Milog Ćeranića i reče da pođemo sa njim jer imamo saslušanje.

Nisam imao pojma o čemu se radi.

Pođosmo sa stražarom prema jednoj zgradi u kojoj je bilo zapovjedništvo SIS-a.

SIS je u stvari bila "služba interne sigurnosti" HVO. Na čelu ove službe bio je neki Bevanda.

Stražar nas uvede u jednu kancelariju i reče da nas dovodi po zapovjedi.

Tada ugledah Bevandu prvi put.

Bio je mlađi čovjek, ispod trideset godina, kratko ošišan sa visokim zaliscima. Po izrazu lica ne učini mi se na pravi pogled opasan, ali sam mogao zaključiti da je vrlo lukav i mudar.

Pored njega je stajao jedan krupan policajac, isto kratko ošišan, U momentu kad smo ušli u kancelariju, policajac izvadi pištolj kolutaš i poče okretati doboš. Cijev je bila uperena prema nama.

Na Bevandinom stolu primijetio sam jedno pismo.

Ubrzo zatim Bevanda reče Ćeraniću da izađe vani i sačeka, jer će mene prvo ispitivati. Ostadoh sam sa njima dvojicom.

Bevanda me je dugo ispitivački promatrao. Ništa nije govorio.

Bio sam zabradatio, izmršao, izblijedio. Držao sam se mirno, bez ikakvog straha prema njima.

Odjednom mi Bevanda pruži pismo i reče:

- Pročitaj i vidi je li to tvoje pismo.

Čim pogledah u papir prepoznah rukopis.

Bilo je samo nekoliko kratkih rečenica. Supruga mi je pisala da je bolje i da su djeca živa i zdrava.

Čim sam pročitao, odgovorih Bevandi:

- Da, to je pismo upućeno meni od moje supruge.

Policajac koji je bio sjeo, ustade se naglo i prođe iza mojih leđa. Očekivao sam udarac.

Tada Bevanda reče:

- Nemoj ga udarati - a zatim se obrati meni - Sada ti nama lijepo reci kako se poruke šalju i primaju u logor.

- U logoru nemamo ništa organizovano za slanje i primanje poruka - rekoh.

Ovo je meni prva poruka koju primam od supruge. Vjerovatno vi znate kako to ide.

Policajac mi reče da lažem i taman je bio pošao da me udari kad Bevanda postavi novo pitanje:

Reci ti nama sve što znaš o organizovanim bjekstvima iz logora.

Ja ne znam ni za kakva organizovana bjekstva - odgovorih - a isto tako ja lično nikad ne bih pokušao pobjeći, jer su mi žena i djeca na desnoj strani.

Sreća tvoja da u pismu koje ti je supruga napisala nema ništa što bi te teretilo. U suprotnom bi nadrljao i to dobro - reče mi Bevanda.

Zatim se obrati policajcu:

- Možeš ići. Ostavi nas dvojicu nasamo.

Čitavo vrijeme ispitivanja ja sam stajao. Kad smo ostali sami Bevanda me je dugo posmatrao. I opet ništa nije progovarao.

Ja nisam ni okom trepnuo. U mislima sam bio sa familijom.

Ovo je bila najkvalitetnija poruka o familiji, koju sam do sada dobio u logor.

Moje razmišljanje prekinu Bevanda:

Znaš li ti da smo ja i moja familija bili strašno proganjani od prošlog režima jer smo bili "ustaše". Otac mi je bio u inostranstvu i krio se od tadašnjih vlasti. Vidiš, istorija se ponavlja.

Ja sam samo stajao. Nisam uopšte reagovao na njegove riječi.

Bevanda me stalno promatrao i nastavio sa pričom:

Mi o svakom logorašu sve znamo, a da znaš reci ću ti iskreno i šta mislim o tebi.

Mi znamo da na lijevoj strani imaš brata i njegove sinove, i sestru i njezine sinove, i da ti nikada ne bi bio na našoj strani i pucao u svoju najbližu svojtu, što je i logično. Mi to kod tebe više cijenimo i ja lično nisam dao da te ovaj put maltretiramo.

Mi bi volili da te imamo na našoj strani, ali te takvog više cijenimo nego sve ove muslimane koji su uzeli puške i pucaju u svoju braću.

Stajao sam i dalje a onda mu rekoh:

Vama se ja mogu samo zahvaliti što ste stekli takvo mišljenje o meni, a pošto imate sve informacije o meni, onda vam ja nemam više šta dodati.

O tebi sam dobio informacije od bivšeg zapovjednika SIS-a, Puljić Ivice.

Vrlo mi je žao što nismo na istoj strani.

Znao sam ja i za tog Puljića. Bio je vojnik hrvatske vojske. Saslušao sam sve što mi Bevanda govori i pitao se:

"Zašto on sve ovo priča sa jednim logorašem"? "Zašto priča o tome da se istorija ponavlja". "Čija istorija, koja istorija"?

Još sam stajao nekoliko trenutaka a onda mi Bevanda reče da sam slobodan i da pozovem Ćeranića da uđe na ispitivanje.

Pred vratima je još stajao onaj krupni policajac.

Vratih se u spavaonu. Dugo sam još razmišljao o Bevandinim pitanjima.

Kasnije sam saznao da je prije rata radio u predionici pamuka "Đuro Salaj" u Vrapčićima. Logoraši koje je kasnije Bevanda ispitivao govorili su mi nakon ispitivanja da je svakog od njih pitao da li mene poznaju. Svi su odreda govorili da me slabo poznaju bojeći se daljnjih ispitivanja.

Zatim ih je pitao da li sam ja organizator bjekstava iz logora.

Logoraši su odgovarali da me slabo poznaju i da organizovanih bjekstava iz logora nema.

Salku pustiše iz zatvora treći dan. Nisam znao da je on bio taj koji je donio onu poruku od moje supruge.

Kad me ugleda priđe mi i poče pričati šta se desilo. Bio je sav modar od degeneka.

Prisiljavali su ga, dok je bio u zatvoru, da prizna da on lično organizovano prenosi poruke u logor.

Govorio im je da je to nemoguće, jer je tek dva, ili tri puta izlazio iz logora u grad.

Onda mi je ispričao detaljno o mojoj familiji, gdje ih je vidio, kako su.

Posebno sam ga pitao o stanju moje supruge. Reče mi da joj je bolje ali da će morati biti kod sestre dok se ne oporavi.

Tamo im je malo sigurnije. Nisu sami. Djeca po danu idu do stana i vrate se. U stan još niko nije uselio.

Izvinio sam mu se za degenek koji je dobio zbog moje poruke.

Reče mi da nema veze. Da nije bilo ove poruke, izmislili bi oni nešto drugo.

Sutra dan "Gromovi" ponovo dođoše po Salku da opravlja njihova vozila. Dali su mu dovoljno hrane da se oporavi, jer za tri dana u zatvoru ništa nije okusio.

Policajci SIS-a su tih dana vršili masovna ispitivanja na čelu sa Bevandom. Htjeli su po svaku cijenu saznati postoji li u logoru ikakva organizacija bjekstava i spriječiti ih. Njihova ispitivanja i pored svih brutalnosti koja su ih pratila nisu dala nikakvog rezultata.

Nisu nikako mogli shavatiti da je logorašima dojadilo trpiti sve te muke, strah, glad, maltretiranja i da su bjekstva stvar trenutne odluke pojedinca, logoraša, u zavisnosti od situacije, u momentu nervne rastrojenosti ili odlučnosti za smrt ili život.

OTPUSNA PISMA

Boravak i život u logoru bivao je iz dana u dan sve teži.

Nikakve nade ni nagovještaja nije bilo o nekakvom skorom otpuštanju iz logora. Kraja nismo ni nazirali.

Ipak, neki logoraši su imali sreću da budu pojedinačno otpušteni uz otpusna pisma.

Ovakva otpusna pisma su morala potpisati trojica:

Zapovjednik SIS-a, Bero Pušić i još jedan od zapovjednika postojbi HVO. Znači tri potpisa. A hiljadu i tri mogućnosti da to ne potpišu.

Veliku ulogu u sređivanju otpusnih pisama imale su familije koje su još bile na desnoj strani.

Da bi izvukli oca, supruga, svašta se činilo.

Telefonom zvali iz Njemačke ili neke druge zemlje, molila rodbina i prijatelji za garantno pismo. To često nije išlo glatko.

Često ljudi koji su dugo vremena živjeli van ovih prostora i koji nisu osjetili dušmansku čizmu blizini nisu imali razumjevanja za ovakve slučajeve. Do garantnog pisma bilo je vrlo teško doći.

A kad se ono konačno pribavi potrebno je danima obijati pragove mjerodavnih koji su tražili načina da to eskiviraju.

Opet su se tražile nekakve "bivše" veze, a često je u tome novac igrao ulogu. Naravno samo marke. Ko ima može sve, ko nema tamnuj i dalje, i truhni. A neko je u svemu tome jednostavno imao sreću.

Ipak je interes tzv. "Herceg Bosne" bio da etnički očisti desnu obalu. Pa na koji god način bilo.

"Kokina" žena Nada je danima i danima išla do Bere Pušića, ne bi li nekako sredila otpusno pismo.

Bili su, čak, i kućni prijatelji prije rata. Dok je prije mnogo godina Bero išao u školu u Mostar, često je spavao u njihovoj kući. Odatle to prijateljstvo. Veliko poznanstvo. Ulažući i pored svega toga znatan trud Nada je sa teškom mukom negdje u oktobru dobila konačno otpusno pismo.

"Koka" je na određeni način bio u kontaktu sa familijom i stalno dobijao poruke da oni sve pokušavaju, ali da nikako ne ide.

"Koka" je i pored bivšeg poznanstva sa Pušićem bio izgubio svaku nadu da će to pismo ikada dobiti.

Pogotovo poslije Dretelja, čestog rada na prvoj liniji u Šantićevoj ulici gdje je nekoliko puta samo pukim slučajem ostao živ.

Jednog dana, ipak, dođe stražar i pozva ga na kapiju. Niko sretniji od njega. Rekoh mu da poselami moju čeljad i da i oni nešto pokušavaju učiniti, ako bude ikakve mogućnosti.

Bilo mi je vrlo drago kad "Koka" ode na slobodu. Dosta smo predeverali a onda opet uhvati me muka i panika.

On ode, ja ostadoh.

I pored očigledne tuge onih koji ostaju, logoraši su se odlascima pojedinaca radovali. Posebno oni bliski otpuštenima.

Imali smo prilike dobiti njihovo ćebe ili "ušparanu", teškom mukom zarađenu konzervu, koju šnitu hljeba ili kutiju cigareta.

Za ovakve pokušaje bilo je neophodno prvo uspostaviti kontakt sa familijom. Pojedini logoraši su se dobrovoljno javljali za rade na prvim linijama u gradu. To je bio veliki rizik za život, i pored svega, takvih slučajeva je bilo puno. Uvečer bi se dogovarili u spavaoni i pojedinci su ujutro dobrovoljno izlazili iz stroja. Na liniji su stupali u kontakt sa bojovnicima koje su od prije poznavali.

Neki su htjeli pomoći, a neki ne.

Uvečer bi po povratku u logor pričali ko je kakav kontakt ostvario. Uglavnom bilo je vrlo malo onih koji su htjeli nešto pomoći.

Bojovnik bi otišao do kuće, prenio familiji poruku, a onda se čekala naredna prilika za izlazak na rađu, na kontakt sa istim bojovnikom.

To je često bilo vrlo teško uskladiti. I po nekoliko puta se išlo uzalud na rađu. A nije mali broj onih koji u ovakvim pokušajima izgubiše život, radeći na prvoj liniji.

Jedne večeri nakon povratka sa rađe iz Centra II dođe Džemo Hamzić, blijed ko krpa i poče pričati:

Danas u mojoj neposrednoj blizini pogibe jedan logoraš od snajpera. Nije mu bilo više od osamnaest godina. Denjo i ja smo ga morali izvlačiti sa čistine. Jedva smo to uspjeli. A juče smo se Denjo i ja dogovorili da danas idemo dobrovoljno na rađu, ne bi li nekako stupili u kontakt sa familijom zbog garantnih pisama za otpuštanje.

Jeste li išta saznali? - upitah Džemu.

Stupio sam u vezu sa familijom. Oni su mi rekli da su garantno pismo već odavno predali Pušiću, kako bih dobio otpusno pismo iz logora i sa familijom otišao u inostranstvo.

I upravo kad nam je do Džemo pričao u školu uđe stražar i prozva: Džemo Hamzić neka dođe ovamo.

Džemo se trznu i reče:

"Ja", i otrča do stražara.

Stražar je u ruci držao jedan list papira. Bili smo na hodniku, i ja se primakoh lagano, kako bih čuo šta stražar govori.

Dobio si otpusno pismo od Bere Pušića - kaže stražar, a Džemo skoči u vis od dragosti.

Džemo je prošao poseban tretman i Dretelja i Heliodroma. Bio je novinar i kao takav zarobljen. Njegovi izvještaji na radiju nisu nikako odgovarali vlastima "Herceg-Bosne". Pamtili su mu to i mučili ga.

A sad otpusno pismo. Je li to moguće?

Džemo pođe rukom da ga uzme iz ruke stražara, a ovaj malo trznu i odmaknu list papira.

Šta će sad biti ako ja ovaj papir zapalim?

Džemo, iznenađen ovim riječima stade ko ukopan.

Kako vi kažete gospodine - progovori jedva Džemo, ne vjerujući da će stražar baš to učiniti.

Ugledah kako stražar vadi upaljač iz džepa i upali papir. Otpusno pismo poče goriti.

Džemo zaplaka i poče moliti stražara:

Nemojte gospodine to činiti molim vas! Stražar se malo cerekao pa ugasi vatru.

Veći dio pisma u donjem dijelu već je bio izgorio.

Spremi se za sutra - reče stražar prestrašenom Džemi. Sutra ćemo te otpustiti. Večeras nemamo prevoz za grad.

Džemo se ljubazno zahvali stražaru i vrati prema meni. Ja sam čitavo vrijeme bio u neposrednoj blizini. Nije mi morao ništa reći. Sve sam vidio, sve čuo. Lice mu je bilo blijedo i prestrašeno.

Sutra dan ujutro, stajali smo u uobičajenom stroju u hodniku škole.

Na vratima se pojavi stražar Buhovac Ante i prozva: Neka izađe Džemo Hamzić i neka dođe do mene.

Džemo istupi i pođe prema njemu.

U to Ante izvadi onaj nagorjeli papir i podera ga na očigled svih nas i pred iznenađenim Džemom. Džemo premrije od tuge i muke! Stade.

Tad začusmo Antu kako reče:

Tebe nema pravo niko otpustiti. Ti si neprijatelj našeg naroda i takvima nije mjesto na slobodi. Džaba su ti svi potpisi. Za tebe ovo ne važi. Okrenu se i ode.

Posmatrao sam Džemu koji se vrati u stroj koji je išao na doručak.

Plakao je ko malo dijete. Sloboda mu je bila tako blizu a sad tako daleko.

Ipak je Džemo kasnije bio otpušten iz logora zahvaljujući angažovanju svjetske organizacije novinara.

Sa njim je otpušten iz logora i Lizde koji je u Dretelju imao tranzistor i puno nam pomogao u psihičkom savladavanju "dreteljskog džehennema".

Odlazeći iz logora osjetio sam na Džemi veliku ogorčenost i mržnju, a sa lica sam mu čitao misao:

"Hoće li doći vrijeme da vam se na neki način "odužim" za sve muke i belaje".

Moj komšija sa Ograde, Huso Nožić, se više puta prijavljivao dobrovoljno na rađu za IV bojnu. Radio je na prvim linijama. Tako je uspostavio kontakt sa

njegovim zetom Bencom, kojeg je HVO zadržao na desnoj strani kao vrsnog RTV mehaničara.

Benca je bio Musliman, ali je da bi izbjegao logor, pristao da popravlja radio i TV uređaje za IV bojnu. Husini kontakti sa Bencom su, ipak, urodili plodom. Uspio je dobiti otpusno pismo.

Jednog dana stražar pročita Husino ime i reče da odmah pođe van logora jer je dobio otpusno pismo. Huso skoči od dragosti. Samo mi na polasku reče:

Evo ti ovo malo hrane što sam ostavio za večeru. Ja ću odmah javiti tvojima za tebe da si živ i da se ne sekiraju.

Ovakva otpusna pisma bila su kobna za neke logoraše.

Mi bi u logoru doznali kako su neki od tih otpuštenih ubijani u svojim stanovima od noćnih bandi koje su se "nakotile" desnoj strani.

Neke su logoraše ponovo dovodili u logor i pored navedenog otpusnog pisma.

To je tako bivalo, jer je u toj njihovoj državi svak sebi uzimao za pravo da tumači zakon kako on hoće ili kako njemu odgovara.

A i logoraši su griješili. Otpusno pismo je bilo vezano sa najbržim mogućim odlaskom iz Mostara, sa familijom put inostranstva. Neki bi se ponadali da mogu eskivirati tu obavezu i eventualno ostati. A bili bi ili ubijani ili ponovo vraćeni u logor.

Dok smo jednog dana preko Rondoa pješke u stroju išli na rađu prema Bulevaru, priđe mi jedan bojovnik.

Prepoznadoh "Žigu".

Prenesi Hamici Šiptaru da mu ja sređujem otpusno pismo i da će ubrzo biti pušten.

I stvarno, nakon nekoliko dana Hamica bi otpušten iz logora. Ovakva otpusna pisma i pojedinačna otpuštanja, kojih nije bilo tako mnogo, važila su za neke logoraše.

Za druge logoraše ona kao da nisu ni postojala.

Oko svih otpuštanja vrtio se veliki novac. Za neke logoraše nije pomoglo ni garantno pismo iz inostranstva, ni njegova imovima, ni poznanstvo sa bivšim prijateljima Hrvatima.

Za neke je logoraše postojala pismena naredba "Zabranjeno otpustiti".

Broj otpuštenih logoraša na ovaj način nije bio velik. Ali, ipak, su neki logoraši zahvaljujući njima ugledali svjetlo slobode.

I to opet samo oni koji bi neposredno po izlasku iz logora, na vrijeme, sa svojom familijom napustili stanove na desnoj strani, ostavljajući sve svoje u njima, sa putnom torbom u ruci krenuli put bijelog svijeta.

Ka slobodi, ka neizvjesnosti.



HABERI O FAMILIJI

Bijaše polovina oktobra.

Dani su bili vedri. Kiše nisu još počele.

Izjutra bi nakon doručka izlazili na poligon ispred škole. Stroj. Redovi logoraša po dvojica, a onda između redova razmak od po dva metra.

Puno igralište. Preko hiljadu logoraša samo iz škole.

A gdje su još oni iz sportskih sala, pa oni koje nikako ne viđamo, iz centralnog zatvora u logoru.

Na ulazu na igralište stajali su parkirani kamioni.

Stražar Marjanović hoda ispred stroja držeći bijelu policijsku palicu u ruci.

Podigne je prema logorašima i viče:

"Ti vani ! ... Ti vani! ... Ti vani!" - i tako redom.

Logoraši izlaze iz stroja i odlaze prema drugom stražaru koji upisuje imena u jednu teku, i govori kod koga logoraš ide na rađu:

"IV bojna! ... II. bojna! ... ATG!"

Jedan logoraš koga Marjanović pokaza palicom se pobuni i reče:

"Gospodine! Ja imam poštedu." - i pokaza papir od doktora.

Marijanović se vrati malo nazad, uze iz ruku logoraša ljekarsku potvrdu i podera je:

"Sad je više nemaš! Ulazi u kamion! Neću nikakvih prigovora".

Kad Marjanović dođe blizu mene, pokaza palicom na logoraša iza mene i nastavi dalje. Preskoči me.

Kako je kojeg preskakao u odabiru, tako smo se radovali, ali u sebi. Manja mogućnost da tog dana poginemo na prvoj liniji.

Kamioni su se punili i u jednom momentu stražar koji je upisivao logoraše reče:

"Dosta, za danas ih imam dovoljno!"

Nakon toga Marjanović nam naredi da ulazimo u spavaone. Čak nas poštedi i od uobičajene kazne, dugotrajnog stajanja na suncu.

Uđosmo u spavaone i započešmo analizu gdje je ko otišao tog dana na rađu. To je bilo uobičajeno.

Oni koji bi ostali u logoru pamtili bi za one najbliže kud su otišli.

Uvečer je opet pravljena analiza ko se vratio, ko je ranjen, ko poginuo, ko nestao?

Pravili smo i nekakvu našu internu evidenciju.

Tako smo znali gdje je najteže raditi, gdje se gine, gdje se može nešto pojesti, gdje muče, gdje degeneče i stotinu drugih podataka.

Pokušavali smo ući u nekakav sistem svega i bar malo olakšavati situaciju. Svaki podatak nam je bio dragocjen.

Nakon tih priča dođoh do svog mjesta, legoh i utonuh u misli o familiji.

Gdje li su i šta li rade?

Posebno me progonila misao o supruzi i pitanje hoće li sve izdržati i kako li će sve podnijeti.

A mene onda obuze nekakva tuga oko srca.

Koliko li ovo može potrajati?

Ima li ikako kraja svemu ovome?

Mi se u logoru borimo, hrvemo sa teškoćama u kojima se nalazimo. Imaju li naši vani u stanovima uopšte šansu da bilo šta naprave, da bilo šta poduzmu? Da bar sebe spasu, ako nama ništa ne mogu pomoći.

Znam samo da mi njima ništa ne možemo pomoći. Prepušteni su sami sebi, svojoj sudbini i volji dragog Allaha.

U ovakvom razmišljanju prekide me glas Milog Ćeranića:

"Evo dobio si poruku od Crvenog Križa. Izgleda da je iz Njemačke."

Nisam uopšte bio primjetio da su u školu ušli predstavnici Crvenog križa. Čak su i podijelili poruke, a ja nisam ništa čuo.

Ja se inače nisam ni nadao bilo kakvoj poruci pa me zbog toga još više iznenadi.

"Je li istina da je baš za mene?" - upitah Milog.

"Jeste za tebe je, a evo ovdje u uglu stoji i tvoj logoraški broj."

Logoraški brojevi su podijeljeni kod prve evidencije logoraša od strane Crvenog križa, negdje oko četrdeset dana poslije hapšenja i zatvaranja u logore.

Nakon devetnaest dana Dretelja i još tri hefte Heliodroma.

Po tim brojevima nas je sada prozivala ta Međunarodna organizacija. Uzeh nestrpljivo poruku. Ruke su mi drhtale od uzbuđenja. Poruka je od sestre iz Njemačke.

Čitao sam:

"Dragi brate! Već duže vremena pokušavam da stupim u vezu sa tobom, ali bez uspjeha. Prošlo je više od mjesec dana otkako sam vam svima poslala garantna pisma za dolazak u Njemačku, kod mene. Još ne znam gdje je zapelo. To me izluđuje. Piši mi kako mogu da odapnem. Tvoja sestra Ifeta."

Na poruci je bila sestrina adresa, ali precrtana crnim flomasterom, tako da se ne može pročitati.

Znali smo da ove poruke prolaze cenzuru vlasti tzv. Herceg - Bosne, ali šta im je smetala adresa od moje sestre i broj telefona.

Znači u startu su mi dali do znanja da nema odgovaranja na ovu poruku. Dobro su mi je ikako proslijedili.

Vjerovatno na insistiranje Crvenog križa. Poruci sam se obradovao iz više razloga. Prvo jer mi je kazivala da sestra zna gdje sam, drugo da je moja familija uspjela stupiti u kontakt sa njom i treće, otvaraju se nekakve šanse da ću možda jednog dana ugledati sunce slobode.

A onda pomislih:

"Ipak je negdje zapelo, a kako odapeti?"

I ponovo mi pred oči dođe slika familije:

"Hoće li oni sve ovo izdržati?"

Ništa o njima nisam već odavno čuo.

Legoh na svoje mjesto i u razmišljanju zaspah.

Iznenada me iz sna probudi Šabi, prodrma me, i reče:

"Evo je sad ponovo došla IV. bojna. Treba im još dvadeset logoraša za rađu.

Šta misliš da se prijavimo kao dobrovoljci?

Jedino tako možemo saznati nešto o familiji."

Pristadoh bez razmišljanja. Odmah onako iza sna izađoh iza Šabija pred školu. Šabi se preživao Šabanović i stanovao je u blizini mog stana u gradu. Ni on već duže vremena ništa nije čuo o svojim roditeljima.

Brat mu je u istom ovom logoru i samo je uspio saznati da je u Centralnom zatvoru i da je jednom bio ranjen na liniji. Živ je, ali nijednom se nisu uspjeli vidjeti.

Kad nas stražar sakupi dvadeset, popesmo se pod ceradu na kamion. Krenusmo prema gradu.

Kamion prođe preko Rondoa, pođe Liska ulicom i zaustavi se ispred jedne zgrade sa lijeve strane. Neko, koje to već znao, reče daje tu komanda IV. bojne.

Zapovjednik ove bojne je bio Sesar Benito. Izađosmo iz kamiona i poredasmo se dva po dva. Bez komande.

Znali smo šta trebamo raditi. Čekali smo. Ubrzo pored nas prođe Benito. Uopšte nije reagovao. Za njim je skakutao propali novinar Mehmed Vejzagić, u uniformi HVO-a. Uđoše u zgradu. Malo nas začudi kad njega ugledasmo, znali smo da još ima Muslimana u HVO-u, ali da ovako skakuće bilo je baš čudno.

Kasnije mi jedan logoraš reče da to nije ni čudo, jer je u toku rata oženio onu "lajavicu" Zlatu Brbor koja je sa talasa "radio postaje" Mostar javno pozivala Muslimane na predaju, zajedno sa "gradonačelnikom" Jadrankom Topićem deveti maja, a ne može sastaviti ni jednu rečenicu a da ne ospe i drvlje i kamenje na Muslimane, na Bošnjake, na Armiju i na Aliju.

Ubrzo se iz komande pojavi jedan bojovnik duže kose, i sa još jednim bojovnikom podijeli nam po pola hljeba i po konzervu, a zatim kaza:

"Ovo vam je jelo za danas. Možete ga pojesti kad god hoćete. A sada svi za mnom." Neko iz stroja prošapta:

"Ovo je Dragan Zubac."

Pogledah ga malo bolje i primjetih da ga od ranije poznajem iz grada .Viđao sam ga u gradu i prije našeg hapšenja u uniformi.

Išli smo za njim Liska ulicom.

Prođosmo pored "Liska parka" u kome bijaše preko stotinu i šezdeset mezarja i grobova, šehida i poginulih u borbi protiv četnika.

Pun park. Rahmet vam duši šehidi.

Vi ste bar znali protiv koga se borite, a ne saznadoste sa kim se boriste. Sa onima koji sad nas hapse i ubijiju.

Išli smo dalje, skrenusmo desno između zgrada. Dođosmo do Aleksića kuće. Tu je bila prva linija.

Dragan nas predade jednom bojovniku koga su zvali "Žuti", reče mu da nas rasporedi po prijašnjem rasporedu.

Šabi mi tad prišapnu da budem što bliže njemu i da radimo zajedno jedan posao koji dobijem.

Neposredno uz nas sa lijeve strane Liska ulice primjetih bojovnika iz Šteline grupe. Liska je bila granica djelovanja Šteline i Benitove ATG grupe. Od raskršća Bulevara sa Liskom, od Doma zdravlja pa do Šemovca bilo je područje djelovanja Benitovih bojovnika, a od tog raskršća Bulevarom do Gimnazije bilo je područje djelovanja Štelinih bojovnika.

Vidio sam "Šteliće" kako zaklonjeni iza jednog zida pucaju preko Bulevara. Među njima prepoznadoh mog bivšeg komšiju Bobu Perića sa trakom oko glave. Pucao je na dojučerašnje saborce.

Bobo je sve do napada HVO-a na Armiju bio borac Armije BiH a onda je nekoliko dana pred sukob "promijenio dres".

Odgojio se i rastao sa muslimanskom djecom.

A Bobo bojovnik puca preko Bulevara.

"Deset logoraša neka pođu za mnom." - reče Žuti.

Šabi pođe za Žutim, a ja za Šabijem po dogovoru. Vratimo se u dvorište iza druge zgrade. Ugledasmo veliku hrpu zemlje.

Žuti nam reče:

"Vi danas trebate natovariti petsto vreća ove zemlje i to do vrha i odnijeti na prvu liniju kod Aleksića kuće.

Ja vas neću požurivati, ali hoću da se posao kvalitetno završi. Šabi je jučer ovdje radio i on zna šta treba raditi. Objasniće vam."

Tad zapazih da se Žuti i Šabi poznaju.

Šabi nam reče:

"Ja sam jučer ovdje radio ovo isto. Snajper nam ne može ništa, a od granata se svakako ne možemo sačuvati. Posao je vrlo težak, ali nas Žuti neće bar maltretirati".

Tek tad zapazih da kod Žutog nedostaje dio usne. On se malo udalji, a mi počesmo raditi. Tovarili smo vreće i nosili. Na smjenu. Vreće smo tovarili do vrha. Bile su poteške. Noge su klecale, ali računali smo daje bolje polagano raditi, ne umarati se previše, a završiti posao.

Srećom ni daljina do prve linije nije bila velika pa nismo morali dugo nositi, a pri povratku smo se malo i odmarali.

Negdje oko dva sata popodne, kad smo već bili uradili dosta posla, Šabi se okuraži i upita Žutog:

"Hoćete li me moći pustiti na jedan sat, da vidim je li mi familija još u stanu? Odmah se vraćam."

Žuti ga pogleda, pa pogleda okolo na sve nas i reče:

"Nama je naređeno da sa vama uopšte ne kontaktiramo, a to što tražiš od mene je previše."

Zatim malo zastade pa reče:

"Za jedan sat ja ću te odbaciti svojim kolima, da niko ne vidi. Samo zbog toga što smo ranije bili veliki prijatelji, a znam ti i cijelu familiju."

Šabi mu se zahvali, okrenu prema nama i nastavi raditi. Tovarili smo vreće i nosili. Bivalo je sve teže i teže.

U jednom momentu primjetih kako se jedan logoraš prevrnu sa vrećom. Ostade ležati na leđima.

Prvo pomislih da nije snajper, a onda primjetih da se ustaje. Bio je to "Šuko", logoraš po prezimenu Šukalić.

Bio je bolestan, imao je poštedu od ljekara, ali danas očigledno, kod odabira za rađu ljekarska pošteda nije "pila vode". Priđoh mu i primjetih kako teško diše.

Upitah šta mu je, a on mi samo reče da mu dam tabletu iz njegovog džepa i da će mu biti lakše.

Primakosmo ga uz jednu zgradu i namjestismo da sjedne i da se nasloni. Rekosmo mu da ćemo mi nastaviti rađu i za njega, a da se on samo odmara.

Nije dugo sjedio. Sam se ustade i nastavi tovariti vreće. Nije mogao gledati kako se mi mučimo, a da on sjedi.

Ubrzo dođe Žuti i reče Šabiju: "Idemo!" Ja u prolazu uspjeh još reći Šabiju da, ako stigne, navrati kod mojih i upita ih za zdravlje i još da im rekne da sam ja živ. Obeća mi da će to učiniti. Oni odoše kolima, a mi nastavismo raditi.

Šukaliću postade malo bolje. Nisam više uopšte mislio na tegobu posla. Samo sam iščekivao kad će se pojaviti Šabi i hoće li mi donijeti ikakva habera. Snajperi su tukli čitav dan i sa jedne i sa druge strane. Pogađali su i u našoj blizini.

Nisu nam bili previše opasni, jer smo bili prilično zaklonjeni. Nakon skoro dva sata vremena vratiše se Šabi i Žuti. Primjetio sam da je Šabi sav crven u licu i znojan. Osjetio sam da nešto nije u redu.

Šabi sam poče pričati:

"Jučer su mi familiju protjerali na lijevu stranu.

To je uradila Štelina grupa.

U stanu sam našao samo ovaj džemper i ove stare pantale da se mogu presvući. Sve je bilo opljačkano.

Ovo im nikad neću moći ni zaboraviti ni oprostiti. Kad sam im upravljao tenkom u borbi protiv četnika, onda sam im valjao.

Hvalili su me, jer sam im trebao. Sad mi se ovako zahvaljuju. Boga mi ću im ja kad tad vratiti."

"Jesi li vidio ikog od mojih?" - upitah ga, a on nastavi

"Kod tebe u stanu nema niko. Jedna tvoja komšinica Muslimanka mi je na brzinu ispričala da ti je žena doživjela nervni slom i da se sada nalazi na "nervnom", da su ti djeca kod svastike."

Kroz glavu mi prostruji ona jutrošnja misao:

"Znači, nije izdržala."

Plašio sam se ovoga i predosjećao. Od početka rata bila je "tanka" na živcima i uvijek sam očekivao kad će "puknuti."

Šabi nastavi:

"U nedjelju, oko pet sati popodne, u tvoj stan su upala dvojica naoružanih bojovnika. U stanu je bila tvoja supruga i djeca.

Sa njom su još sjedili ta komšinica što mi je ovo ispričala, mislim da se zove Nada i njen muž Koka, koji je upravo bio pušten iz logora.

Bojovnici su rekli da su došli da protjeraju tvoju ženu i mlađeg sina na lijevu stranu, a da će starijeg odvesti na Heliodrom.

Rekli su joj da može uzeti samo nešto najnužnijih stvari u jednoj plastičnoj kesi. Nadi i Koki su naredili da se udalje i pređu u svoj stan da ih tamo čekaju. Onda su odvojili ženu od djece. Od žene su tražili pare i zlato. Ona im je govorila kako je već potpuno opljačkana i da više nema ništa.

Ništa nije pomagalo. Rekli su joj da će nju zaklati, a da će djecu baciti sa balkona, sa osmog sprata. Žena je počela plakati i moliti, bar za djecu. Jedan bojovnik je izvadio nož i počeo parati već namirene plastične kese.

Tražio je sakrivene pare i zlato.

Drugi joj je bojovnik naredio da se skine i da je on prebere. Ona je to odbila. Pozlilo joj je i pala je na sred kuće.

U tom momentu je nestalo struje. Bojovnik je upalio baterijsku lampu i dalje pretraživao plastične kese. Pitao je za garantna pisma iz Njemačke. U jednoj kesi je našao pasoš od starijeg sina. To je bio pasoš BiH sa ljiljanima.

Uzeo ga je i počeo sijeći nožem govoreći: "Ovako ću i vas sve isjeći!"

Kad je tvoja supruga pala na pod, na vrata je pokucala komšinica Nada, da vidi šta se dešava.

Čula je galamu i plač. Bojovnik joj je naredio da se vrati u svoj stan. Kad su vidjeli da ne mogu više ništa opljačkati kod tvojih, opljačkali su Nadin i Kokin stan i otišli. I još su rekli da će kasnije doći po tvoju familiju i da budu spremni za polazak. Supruga ti je završila na nervnom, a sinovi su se izgubili u nepoznatom pravcu. Nada pretpostavlja da su kod tetke.

Pljačkaši se više nisu pojavljivali. Izgleda da su čitavu ceremoniju provodili samo zbog pljačke.

Slušao sam Šabija. Grčilo mi se u stomaku. Spopadala me je nekakva muka. Mislio sam dalje: "Jesu li djeca, ipak, na sigurnom?"

Šabi ugleda da mi je muka i reče da se obojica moramo smiriti. I njemu je teško. Šta smo mogli.

Nastaviti radu. Uskoro će i mrak, a meni već pada mrak na oči. Nisam mogao ništa napraviti. Morao sam nastaviti raditi i zbog ostalih logoraša.

I oni su čuli šta mi je Šabi ispričao. Nosio sam vreće, onako poguren bio sam samo sa svojim mislima.

Nisam više ni jedne riječi progovorio. Nisam imao snage da bilo šta prozborim. Negdje pred sam mrak prenijeli smo svih petsto naređenih vreća.

Dođe Žuti i kaza:
"Dobro je za danas bilo, sad se malo odmorite pa ćemo zajedno nazad na zborno mjesto pred komandu IV. bojne."
Dok nam je to Žuti govorio, u dvorište uđe jedno putničko vozilo sa tablicama HVO-a. Zaustavi se pored nas.
Iz auta izađe jedan mlađi bojovnik i upita:
"Ko je ovdje zapovjednik?"
"Ja sam! Šta trebaš?" - upita Žuti.
"Je si li ti danas pustio jednog logoraša da posjeti familiju?" - upita pridošli Žutog.
"Nisam i odavde niko nije danas išao nigdje. Uostalom ko si ti da to pitaš i da ti ja odgovaram." - srdito odgovori Žuti.
"Ja sam iz SIS-a, imam ovlaštenje čak i tebe da uhapsim, ako treba." - reče pridošli
"Nego ti meni kaži istinu jer ja imam prijavu da je neko iz tvoje grupe išao kući."
Žuti stade jedno vrijeme razmišljati, a onda reče:
"Ma jebem ja i tebe i onog ko te je poslao. Ja sam pustio jednog logoraša i šta mi možeš!"
Sisovac priđe nama i upita: "Koji je to bio od vas?"
"Ja!" - javi se Šabi
On mu uze podatke i priđe kolima.
Usput reče Žutom:
"Vidjećemo mi za ovo Žuti na drugom mjestu!"
Mi smo i dalje šutili, sve slušali i posmatrali. Žuti nam reče da se poredamo i da krenemo za njim.
Pred komandom nas je čekao isti kamion. Popesmo se na njega. Dok smo se vozili nazad na Heliodrom samo sam razmišljao o haberima o familiji. U mislima sam ponavljao svaki detalj Šabijeve priče.
Sutradan je na kapiji škole dežurni bio policajac kojeg smo zvali "Cija". On je bio dosta umjeren i nikad se nije iživljavao na logorašima. Zamolih ga da mi otvori vrata i rekoh da želim sa njim razgovarati.
Upita me šta hoću razgovarati, a onda mu rekoh da imam problema u familiji i da bih se želio prijaviti na razgovor kod zapovjednika logora.
"Cija" mi reče da prvo moram napisati pismeni zahtjev, a da će ga on sigurno proslijediti do zapovjednika logora.
Šta će zapovjednik odlučiti, ni on ne zna. Zahvalih mu se što me je saslušao i što mi je obećao pomoći. Ali gdje da nađem papir za zahtjev?
Sjetih se knjiga koje smo čitali u spavaoni i stavljali pod glavu. Počeh prelistavati knjige i tražiti prazan list. U jednoj knjizi nađoh praznu polovinu lista i iskinuh je.
Napisah ukratko da želim razgovarati sa zapovjednikom i zamoliti ga da me on prema njegovim mogućnostima pusti na jedan sat, da posjetim bolesnu suprugu u bolnici i da je ona u vrlo teškom stanju.

Ovakav zahtjev odnesoh i predadoh "Ciji". On obeća da će ga sigurno proslijediti i da je to sve što može učiniti. Ja se ponovo srdačno zahvalih.

Bila mi je to velika usluga, jer mi nismo nikako smjeli ni razgovarati sa stražarima, a ne nešto ih moliti. Cijeli dan sam iščekivao rezultat i odgovor od zapovjednika.

Ništa.

Kad bi god neki od stražara prošao hodnikom pomislio bih evo ga, sad će me sigurno pozvati i dati mi pozitivan odgovor.

Kad bi stražar prošao dalje bilo mi je još teže.

Slijedeći dan je opet bio bez rezultata.

Negdje pred večer ugledasmo kako u školu ulazi nekakva zvanična delegacija.

Pošli su u posjetu ranjenim logorašima u priručnom stacionaru. Stražari narediše nama da uđemo u spavaone i da se ne ukazujemo dok posjeta ne završi. Iz daljine primjetih da je sa delegacijom i zapovjednik logora gospodin Božić. On je nosio naočale i bio upečatljiv. Mi smo bili u spavaonama i čuli kako prolaze hodnikom.

Vraćali su se. Nisam mogao izdržati da ne izađem iz spavaone. Riskirao sam da dobijem degenek. Kad izađoh, ugledah zapovjednika.

Oslovih ga: "Gospodine zapovjedniče!"

On se okrenu i reče: "Izvolite, šta ste trebali?"

Policajci koji su bili oko njega potrčaše prema meni držeći se za palice.

Tad zapovjednik reče:

"Nemojte ga dirati! Neka kaže šta želi!"

"Gospodine zapovjedniče" - rekoh - "ja sam vama uputio jedan zahtjev da me primite na razgovor. Radi se o mojoj ženi koja je bolesna i sada je u bolnici.

O djeci ništa ne znam."

"Upoznat sam sa tim slučajem. Ostao mi je u sjećanju kao vrlo interesantan, iako dobijam dosta takvih zahtjeva. Sada ti mogu reći istinu da se ne bismo lagali.

Ja nemam kompetencija da te pustim, ni tebe ni bilo kojeg logoraša iz logora.

Ja samo izvršavam nečija naređenja.

To može samo Bero Pušić i ako možeš, nekako se njemu obrati." - reče zapovjednik logora, gospodin Božić.

Okrenu se prema ostalima i izađe vani. I ja se okrenuh i lagano uđoh u spavaonu. Bilo mi je teško što ne mogu više ništa učiniti.

DOLAZAK HUMANITARNE ORGANIZACIJE U LOGOR

Nakon nekoliko mjeseci provedenih u logoru, organizam se stalno nalazio u stanju ni gladi, ni sitosti. Siti ustvari nikad nismo ni bili, jer su obroci koje smo dobijali dva puta bili nedovoljni, a opet ta dva obroka su trenutno zavaravala glad.

Ponekad bi nešto dobili za jelo kad radimo van logora, od nekog bojovnika koji bi se sažalio. Ili što je ponegdje znalo biti, da dobijemo jednu konzervu na dvojicu, da podijelimo.

Sve u svemu gubitak je uvijek bivao veći od dobitka. Tijela su se prepolovila. U prosjeku, svaki logoraš je izgubio jednu trećinu vlastite težine.

Jedne večeri, krajem oktobra, u spavaonu uđe logoraš Kekić Ramiz i sa vrata reče:

- Eno u krug logora uđoše nekakvi humanitarci.

Nismo se vala puno ni uzbudili, ni obradovali. Dosta je nekakvih bjelosvjetskih humanitaraca dolazilo u logor, da obiđu nas logoraše i onda odu. Nama ni bolje, ni gore.

Saznali smo da bi pojedine humanitarne organizacije ostavljale dosta hrane u skladištima logora kako bi se poboljšala ishrana. Međutim, ta hrana bi kasnije iz logora skladišta tajnim kanalima odlazila u nepoznatim pravcima.

Najčešće puneći rafove privatnih radnji širom Zapadne Hercegovine.

Pare nekom u džep. A nama logorašima i dalje kutljača posne riže ili makarona ili rijetko sačivice.

Kad je Kekić ušao u spavaonu, ja sam bio zabavljen krpljenjem pantalona i nisam ni glave digao na njegov haber.

Na naše ogromno iznenađenje ovi humanitarci uđoše u školu i pođoše od spavaone do spavaone. Sa njima je bio i prevodilac, pa su mogli sa nama pričati. I po našem izgledu i po našoj priči shvatili su da nas dobro pate ishranom. Kroz razgovor zapazismo da su ovi humanitarci iz Njemačke, a pripadali su jednoj privatnoj humanitarnoj organizaciji pod nazivom "TEAMWORK". Svi oni su radili dobrovoljno i bez ikakve naknade su došli da direktno pomognu napaćenim logorašima. Nakon kraćeg razgovora ponudiše da čitamo propagandni materijal o njihovoj humanitarnoj organizaciji.

Uzeh jedan listić i stavih ga u džep.

Nakon razgovora prevodilac reče:

- Neka zapovjednik sobe sad izađe na hodnik. Dobićete za svaku spavaonu po jedan paket hrane i to podijelite slobodno između sebe. Ovog puta mi smo dobili odobrenje da vam lično podijelimo hranu koju smo vam namjenili. Mi se začudismo.

Zar je moguće da su dobili dozvolu da nam direktno podjele hranu?

Vjerovatno je neko iz ove humanitarne organizacije imao vrlo jake veze dok im je to pošlo za rukom.

Nedugo iza toga u spavaonu uđe sobni starješina Bubić Gorjan noseći jedan osrednji paket pod rukom. Skočismo na noge ne vjerejući svojim očima.

Bubić poče dijeliti hranu redom, ali da svi budemo zadovoljni.

Nakon podjele ove dodatne hrane, sastavismo nas trojica: Ja, Bubić i Kekić naše dijelove i počesmo lagano jesti.

To što smo dobili, razvukli smo na nekoliko dana i pomalo jeli.

Nije ni bilo puno, trajalo je kratko, ali je to bila mogućnost za nas logoraše da bar malo regenerišemo organizam.

Ovo je bila prva i jedina humanitarna organizacija koja nam je lično podijelila hranu koju je donijela sa sobom.

Nisu nasjeli obećanjima vlasti tzv. "Herceg - Bosne" da će nam oni nakon njihovog odlaska podijeliti hranu.

Kad sam kasnije iz džepa izvadio listić, pročitao sam da ovu humanitarnu organizaciju vodi izvjesni gospodin Uwe Breininger iz Witerbacha, Deutschland.

Svi logoraši su nastojali da dobro upampte ovo ime, a ja sam sačuvao listić. Da se dobro nikad ne zaboravi.

HAJRINA LJUBAVNA PISMA I HAMINO BJEKSTVO

Novembar. Jesen.

Kiše danima padaju. Spas nam je bio kad bi preko dana ostali u logoru. Vrtili smo se po spavaonama.

Ni stražari nisu bivali puno aktivni u tim danima. I oni bi se zatvorili u stražaru. Nije im se dalo nalijevati. Povremeno bi po neki samo provjerio je li sve "u redu".

U takvim danima bi razgovarali, diskutovali, nadali se, "žvakali" smo nekakve ohrabrujuće informacije koje bi stigle iz "vanjskog" svijeta.

Logoraši bi često sa "izvana" unijeli po neku ohrabrujuću vijest, najčešće o tome da će se negdje u bijelom svijetu održavati nekakav sastanak i da bi tad moglo biti odlučeno i o našoj sudbini.

Svi "mirovni" sastanci su povezani sa otpuštanjem zarobljenika iz logora. I stalno smo se nadali. A i dalje ostajali u logoru.

Negdje popodne ili predveče u sobu uđe Hajro noseći pismo u rukama. Hajri je bilo preko pedeset godina.

Pismo mu je bilo od supruge. Poče ga čitati naglas.

Kako je Hajro čitao sav zanesen, mi smo se sve više snebivali sadržajem pisma. Bijaše to pravo ljubavno pismo, sa pravim izjavama ljubavi supruge prema svome mužu. Sitno napisano na šest stranica formata A4.

Slušali smo pismo koje je Hajro sa oduševljenjem čitao i sve više uviđali da sadržaj nikako nije u skladu sa Hajrinim godinama.

Međutim, vjerovatno, ljubav nema ni granica, ni prepreka. Nama u prvi mah bijaše smiješno da Hajro dobije ljubavno pismo, i još da ga tako u slast čita na glas. Ali, onda smo shvatili da je njemu to duševni lijek, i da ga takva pisma održavaju u životu.

To je tada bilo prvi put da Hajro i dobije i čita pismo naglas. Kasnije se to ponavljalo više puta. Kako je Hajro dobijao pisma i kako je odgovarao na njih, kojim kanalima, nismo znali.

Taj logoraš je neprimjetno primio to pismo i pronio ga u logor. Bijaše to veliki rizik za njega, pogotovu poslije mog iskustva sa porukom i susreta sa Bevandom. Bio je to veliki rizik i za tog logoraša i za sve ostale koji su na sličan način uzimali poruke od rodbine u gradu.

Nije se desilo da bilo koji logoraš odbije da uzme i ponese poruku u logor. Pa ako prođe prođe. Često bi za jedno takvo uhvaćeno pismo logoraš dobijao strašni degenek i dva - tri dana samice, na mukama i bez hrane i vode.

Međutim, svi smo mi to rizikovali. I kad bi logoraš poslije dva - tri dana izašao iz samice sa izmjenjenim ličnim opisom, rekao bi da je bio ponio poruku ili od supruge ili od rodbine toga i toga logoraša.

Tako smo znali da je neko još na desnoj strani, da nije protjeran. Ili ako poruka prođe, onda se se sazna najčešće da je nečija familija ili rodbina još živa i zdrava, a ponekad i o vrlo teškim uslovima života u gradu.

Hajro se stalno nadao da će ga supruga izvaditi iz logora preko MDS. Tako mu je ona pisala. Međutim, svaki put kad bi MDS dolazio i izvlačio neke logoraše iz logora, Hajre nije bilo na spisku. Poslije toga bi Hajro zapadao u još veće psihičke i nervne krize.

Nakon dobijenog prvog pisma primjećivali smo radost na Hajrinom licu. Bio je presretan. Večer se rano spustila.

Vani je dobro padala kiša. Stražara nije bilo u blizini.

Odjednom Hajro poče pjevati. Sevdalinke. Safetove. Shvatismo to kao njegovo raspoloženje poslije dobijenog pisma. Počesmo ga hvaliti kako dobro pjeva. Da pjeva bolje od svih logoraša. Rekosmo mu da pjeva dalje, ali samo malo tiše da stražari ne čuju. Hajro poče tiho pjevati. Nama bješe drago. I nas razgali pjesma. U zanosu Hajro pusti glas.

Tad neko od logoraša reče da bolje pjeva neki Mičijević. Hajru to strašno naljuti. Kako neko može pjevati bolje od njega.

Nasta prepirka. I neko predloži da dovedemo tog Mičijevića. Odoše do druge spavaone.

Počeše padati prijedlozi i neko reče da organizujemo takmičenje. Hajro protiv Mičijevića. Oformismo komisiju i žiri.

Za svaku pojedinačnu pjesmu ocjene od jedan do pet. Neko predloži da pobjednik dobije za nagradu konzervu paštete.

Nađe se i pašteta od nekoga. Zarađena sa teškom mukom negdje vani na liniji. Ali za takmičenje se ništa ne žali. Obuze nas nekakvo raspoloženje.

Kao da nismo u logoru. Zaboravismo na svu tugu, muku i jad oko nas.

Poče pjesma. Jednu Hajro, jednu Mičijević. Onda ocjene. Zatim druga, pa treća i dalje. Davali smo namjerno Hajri bolje ocjene, a bilo je očigledno da Mičijević bolje pjeva. Međutim on se nije ljutio na Hajrine bolje ocjene.

Kad bi za neku pjesmu ipak Mičijeviću dali bolju ocjene, Hajro bi u sljedećoj pjesmi pustio glas u želji da pobjedi i dobije konzervu.

Stalno smo ga opominjali, ali Hajro je želio pobjedu.

Na kraju ga je komisija proglasila pobjednikom. Bio je sav sretan. Ka bi Hajro zapoečo razgovor sa bilo kojim od logoraša, prvo bi naglasio kako Mičijević slabo pjeva i da nije ni blizu njega.

Mi smo mu to sve odobravali. Znali smo da mu to paše i da mu je takva priča duševna hrana. Te noći Hajro je bio presretan.

Mi trenutno zaboravismo na bolove, u tijelu, i na glad, i na sve probleme logorskog života. Bilo je za nepovjerovati da se u logoru, gdje svaki dan neko pogine, bude ranjen ili prebijen, spontano dešavaju ovakve stvari. Šala i ljudska mašta te izdržljivost u ovakvim trenucima nije imala granica.

Takmičenje je upravo bilo završilo. Hajro je jeo svoju pobjedničku konzervu i "roncao" kako Mičijević nema veze i koga smo mu to doveli na mejdan.

Kroz prpzor spavaone koja je inače bila u prizemlju objekta škole, primjetismo jednog logoraša na kiši. Pokuca na prozor.

Neko otvori prozor. Bješe to Hamo Pandur - automehaničar.

Znali smo da je duže vremena radio za "Gromove", hrvatsku vojsku, i da im je opravljao vozila. Komanda "Gromova" je inače bila na Heliodromu.

Reče da mu dodamo jaknu kroz prozor. Bijaše sam. To nam je bilo čudno. Noć, a logoraš sam i još traži jaknu kroz prozor. Neko mu dodade jaknu.

Primjetismo kroz prozor da je nekako nervozan. Ne upitasmo ga ništa. Ode.

Hamo je bio stariji čovjek.

Pošto je po vazdan radio u radionici, uvečer bi došao u spavaonu, namjestio mjesto gdje bi spavao i ubrzo zaspao. Ni sa kim nije puno pričao.

Nekoliko trenutaka nakon što nestade Hame, u spavaonu uđe Juso koji je sa Hamom zajedno radio u radionici.

Upitasmo ga gdje je Hamo, a Juso na to iznenađeno odgovori da ne zna i da je već trebao biti u spavaoni.

Ipak, Juso izrazi sumnju da je moguće da je Hamo pobjegao, ali da ništa ne zna.

U sobi nastade grobna tišina. Nakon maloprijašnjeg "festivala", zabave i smijeha, sad odjednom grobna tišina.

Kao da je prethodno pjevanje slutilo da nam se dan neće dobro završiti. Znali smo da će sad cijela soba "platiti" degenekom, ako se Hamo ubrzo ne vrati.

Ponovo se oglasi Juso:

- Hamo je malo pričao, ali sam ga jednom čuo kako priča da na Buni ima neke pare zakopane u zemlji. To je pričao nekim hrvatskim vojnicima. Možda je i pobjegao uz pomoć nekog od ovih vojnika.

Taman nam je Juso završio ovu priču, kad začusmo stražara na vratima kako proziva:

- Juso Kevelj, neka se javi na kapiju!

Ugledah kako se Jusino lice iskrivi od straha. Znao je šta ga čeka. Juso ode, mi očusmo kako van zgrade na dvorištu udaraju jednog drugog logoraša.

Neko proviri i reče:

- Eno biju Haminog brata.

Hamin brat je bio zatvoren u sportskoj dvorani. Čuli smo tupe udarce i jaukanje, te kako govori:

- Ne znam ja ništa za Hamu.

Udarci su pljuštali. Svim i svačim. Svukud. Bojovnik je udarao Hamina brata i pitao:

- Samo nam reci ko mu je pomogao, poštedit ćemo te od daljeg degeneka.

Šta je mogao logoraš? Samo jaukati i govoriti da ništa ne zna i trpjeti udarce. Govorio je da je brata viđao vrlo rijetko.

Ništa nije pomagalo. Nastavili su ga udarati i gazati nogama. A zatim ga odvedoše u Centralni zatvor, u samicu.

Nakon dva dana vrati se Juso u spavaonu. Bio je sav modar i plakao je k'o malo dijete.Pričao nam je da su ga u samici skinuli do gola i udarali.

Tražili su da prizna da zna kako je Hamo pobjegao i da im kaže istinu. Pretpostavljali su da mu je neko u logoru morao pomoći.

Htjeli su znati - ko?

Juso im je uporno govorio da on ništa ne zna, ali je sve bilo uzalud. Ražešćeni stražari su ga udarali zbog bjekstva drugog iz logora.

Htjeli su sav svoj bijes i mržnju iskaliti na njemu. Sve ovo je Juso pričao i plakao čitavo vrijeme.

Izgled njegovog lica i tijela su nam i bez njegove priče kazivali šta je sve pretrpio.

Na kraju Juso kroz zube prošaputa:

- Hamo, šta mi to napravi?

- Uništio si život i meni i svom bratu, svojim najbližim do kojih su bojovnici HVO mogli doći.

O ovim Jusinim riječima smo kasnije dugo diskutovali. Svima nama se ponekad ukazivala šansa do pobjegnemo. Nismo smjeli.

Šta sa familijom, rodbinom, prijateljima. Bojovnici HVO su se svetili čak i do desetog koljena. Čovjek može spasiti sebe lično, ali osveta stiže najbliže, najdraže.

I šta postižeš bjektvom?

Međutim, bilo je i drukčijih diskusija. Neki su odobravali svako bjekstvo. Govorili su da smo svi mi u logoru svakako žrtvovani. Ako se neko izvuče, to je još bolje, a sudbina naših familija je svakako u njihovim rukama. Za Hamu nismo više ništa konkretno čuli.

Ostala je tajna kako je pobjegao, i ko mu je pomogao.

Dugo je logorom kružila priča o velikim parama koje je Hamo imao i zakopao u zemlju negdje na svom imanju na Buni i da je to podijelio sa jednim hrvatskim vojnikom, platívši tako svoje oslobađanje iz logora.

Je li to tako bilo nije potvrđeno dok smo bili u logoru. Je li mogao išta pomoći bratu ostade, također, tajna.

Ovo bješe najtajanstvenije bjekstvo za čitavo vrijeme mog boravka u logoru.

Jednog dana prolazeći hodnikom zaustavi me jedan logoraš po imenu Meša i reče mi:

- Znaš li da je dedo Milavić umro?

- Koji dedo? - upitah, ne mogavši se odmah sjetiti o kome govori.

- Moj punac, sjećaš se, bio je sa nama zatvoren u školi.

Sjetih se dede Milavića.

Kad su nas prebacili u školu, dedo je pod teretom svojih osamdeset godina stalno sjedio na stolici u hodniku. Sjedio i šutio. Seirio je okolo.

Sve vidio, sve pamtio, ali srce nije moglo sve izdržati. Njega nisu nikud vodili na rađu. Samo je još to trebalo.

Često bih ujutro, poslije doručka, vidio kako Meša daje svoj polugorki čaj dedi da popije.

Dedo je vremenom bivao sve slabiji i slabiji. Sve bolesniji i bolesniji. Meša bi mi često pričao da ga je strašno strah da dedo ne umre u logoru. On je dedu jako poštovao, bio mu je drag k'o otac.

Teško bi mu palo da tu umre. Je li Meša ikome govorio da je dedo bolestan pred smrt, ne znam. A svako je to vidio.

Prije nekoliko dana su dedu otpustili iz logora. Otpustili ga da ode kući i da umre. Da umre k'o čovjek.

A nisu poštovali godine tog starca, nisu ga pustili da ljetos ostane kući i da k'o čovjek proživi ove posljednje dane.

Surovi uslovi života u logoru, svakodnevno gledanje mučenja i maltretiranja mlađih ljudi, Muslimana, vjerovatno su samo ubrzali ono što je svakako prirodno trebalo uskoro doći.

Svašta se nagledaše stare oče.

Srce ne mogaše izdržati ono što oči gledaše. Dedo Milavić umrije u svom stanu na desnoj strani.

Na strani koju je za sebe prisvojila tzv. "Herceg - Bosna".

Bi li mu džennaza ne saznadoh.

Rahmet mu duši.

STARI MOST

Dani su nam ulazili u jednu kolotečinu. Svakodnevni izlazak na rađu. Jesen. Kiša. Glad. Prehlade. Bolesti. Higijena na niskom nivou.

Snalazili smo se. Najčešće, kad bi za nekog od "zapovjednika" ispražnjavali stvari iz nekog od brojnih ispražnjenih bošnjačkih stanova, po kupatilima bi tražili komadić izlizanog sapuna.

Stavljali bi to kriomice u džep i onda po dolasku u logor kupali bi se i prali prljave haljine hladnom vodom.

Srećom vode je bilo dovoljno i niko nam to nije branio.

Ponekad bi neki od bojovnika dozvolio da uzmemo neki odjevni predmet iz nekog od stanova. Od dugotrajnog rada sve na nama je bilo ili prljavo ili poderano. A stanovi ili kuće koji su nasilno ispražnjeni bili su puni.

Vrijednije stvari bi išle kamionima u naređenom pravcu. A mi smo mogli po odobrenju uzeti nešto za obući. Koliko nam je god bilo teško da na kamion natovaramo nečiju dugogodišnju muku, toliko nam je po neki odjevni predmet bio dobro došao. Ili nekakve cipele.

Samo nek je zdravo i čisto. Bacali smo staru robu sa sebe u kontejnere za smeće i oslobađali se smrada i prljavštine. To se dešavalo rijetko.

Jer najčešće smo radili na prvim linijama.

Najteže je bilo raditi na Štelinom sektoru od Doma zdravlja do HIT-a, ili na Benitovom području od Šemovca do Doma zdravlja. Ništa lakše nije bilo ni u Šantićevoj.

Tamo se ginulo svakodnevno.

A opet, ako ne bi radili na liniji, onda bi na rađi na drugom mjestu bili podvrgnuti maltretiranju nekog od mnogobrojnih pijanih ili "napušenih" bojovnika ili jednostavno nekog od njih koji nije mogao očima gledati "baliju".

A opet, da te Bog sačuva odlaska u Vojno na rađu.

Kad bi došao bojovnik i odabrao grupu da radi kod Mihalja, logoraši su na odlasku plakali i halaljivali se od onih koji ostaju.

Ko se od Mihalja vrati živ zahvaljuje dragom Allahu na samilosti. Najljepša rađa je bila kod Hrvatske vojske.

Za "Tigrove" ili za "Gromove". Kod njih nije bilo maltretiranja. Radiš posao za koji su te doveli. Radi pošteno i nema problema.

A redovno bi dali logorašima da jedu.

Nakon što njihovi vojnici jedu, podijelili bi svu preostalu hranu logorašima, odnosno zarobljenicima, kako su nas oni zvali.

Jedan momenat mi je ostao u sjećanju kad sam jednom prilikom radio za "Tigorve".

Radio sam u jednom kontejneru u kojem su njihovi vojnici spavali. Ložio sam im vatru čitav dan. Bio je upaljen radio - aparat. Vijesti radio Zagreba.

Govorilo se o stanju u Bosni i Hercegovini i u jednom momentu javio se njihov predsjednik Franjo Tuđman sa izjavom da na ratištima u Bosni nema jedinica regularne hrvatske vojske i da tamo ne ratuje ni jedan njegov vojnik. Primjetio sam kako se upravo njegovi vojnici smiju tim njegovim lažima.

Čak jedan reče:

- Pa dobro gospo'n predsjednik, a čija smo to mi onda vojska?

Prema nama su hrvatski vojnici postupali kao prema pravim ratnim zarobljenicima. Radeći duže vremena sa njima često bi razgovarali. Sve im je bilo jasno osim jedne stvari, a to je da smo zarobljeni kao civili, da smo izvedeni iz stanova i zatvoreni u logor. Prvih dana su nas pitali šta smo po činu u Armiji, kojoj brigadi ili korpusu pripadamo, na kojoj liniji smo zarobljeni.

Kad bi im odgovorili da smo obični civili, koje su bojovnici HVO-a izveli iz stanova početkom jula, nije im nikako bilo jasno.

Gledali su u nas kao u čudo i pitali se: Šta ima jedna vojska sa civilima raditi?

- Rat je za vojsku, ne za civile.

Oni su bili pravi profesionalci - vojnici. Oni su sa jedne strane linije i bore se protiv profesionalnih vojnika sa suprotne strane. A šta sa civilima?

Međutim, bila je to već dobro poznata i oprobana metoda ovog prljavog rata.

Početa u Hrvatskoj, kasnije prenesena u BiH, a nakon što su je prvo sprovodili četnici, prihvatili su je i bojovnici HVO kao jednu od vrlo efikasnih metoda etničkog čišćenja.

Kad bi ujutro došao hrvatski vojnik da bira za rađu kod njih, mi smo se gurali. Znali smo sigurno da neće biti degeneka, da ćemo sigurno ručati, i to dobro, a ponekad bi bila podjeljena i po koja kutija cigareta.

Često sam radio za "Tigrove". Dobro sam upoznao njihovog zapovjednika Juru. Jura je bio zapovjednik jedne njihove jedinice, koja je držala položaj na brdu Hum, poviše Mostara, poviše Donje Mahale, Podhuma i Zahuma.

Logoraši su tu najčešće zidali zaklone ili bunkere od kamena, ili sjekli drva za loženje.

Na Hum bi nas obično išlo deset, malim kamionom. Međutim, ja nisam izlazio desetak dana na rađu, tako me potrefilo. Bio je novembar. Iz kruga logora tukao je bacač prema gradu. Zgrade u krugu logora bi se zatresle nakon ispaljenja svake granate.

Nakon dvadesetak, trideset sekundi začula bi se razorna eksplozija, negdje u gradu.

Ili u Donjoj Mahali, ili na Luci ili u Brankovcu.

Onda bi se začulo pucanje tenka. Bio je to ili T-55 ili T-35. Bio je malo dalje od logora, ali dovoljno blizu da se svaki put nakon ispaljenja čovjeku zgrči stomak od bola.

I kad "ispali", a pogotovo kad čujemo da je "pala".

Jednog dana primjetismo nekakvo užurbano kretanje bojovnika oko logora, oko svih objekata. Bilo ih je puno. Radili su užurbano.

Naša spavaona je bila u prizemlju škole, pa smo mogli vidjeti šta rade. Odmah ispod našeg prozora istovariše jednu limenu bačvu. I postaviše nekakve kablove, šta li ?

- Eksploziv! - prenese se za tren oka informacija, prvo spavaonom, a ubrzo čitavim logorom. Sve je bilo minirano. Još zaprijetiše: Ako Armija bude napala i ako dođe makar blizu logora, sve leti u zrak.

Gledao sam u bačvu pod prozorom. Ja sam spavao sa druge strane zida unutra, a bačva sa vanjske strane. Ni puni metar od glave. Uhvati panika logoraše. Šta sad? Nervoza i strah kod logoraša bili su očigledni.

Uvečer kad legosmo da spavamo samo sam razmišljao:

"Šta ako pukne noćas"?.

A onda počesmo hrabriti jedni druge:

- Ako nam je već suđeno da bačva eksplodira, neka nas bar odmah ubije, neka budemo mrtvi. Najgore je patiti, ostati bez ruku, nogu ili bez očiju. Neka bar bude trenutna smrt.

I boga mi takvo razmišljanje i razgovor nas malo umiri. Čak uspjesmo i zaspati.

Zašto se boje da Armija ne napadne?

Znači ima nešto planirano. Daj, bože, da se to ostvari!

Bar neko će se dočepati slobode. A ako bude suđeno da poginemo, pa ionako smo se već odavno halalili od života. Ko preživi na dobitku je.

Minobacačka vatra se nastavila čitav dan. I tenkovska. Neko pronese glas:

- Tuku Stari most! Neće valjda njega?

Dah nam stade. Niko nije ništa progovarao. Samo smo sa uzdahom ispraćali svaku minobacačku ili tenkovsku granatu.

Bože gdje li padaju?

Na pravcu leta granata, uz srušeni Lučki most mi je stara kuća.

Brat i sestra stanuju u njoj sa familijama. I svi drugi poznati i dragi, Svaki podbačaj je za njih koban. A tukli su čitav dan. Neko tiho progovori:

- Sve dok tuku, znači "na uzgor je".

E moj Hajrudine neimaru!

Smrači se.

Paljba prestade. Znači danas je izdržao "Starac".

Na plećima mu je 427 ljeta, života, sudbina, zemana i vaktova.

Svemu odoli, sve izdrža.

Jednom je jedan objesni pilot avionom dvokrilcem proletio ispod njega da bi dokazao hrabrost i ljubav svojoj "dragani".

Pilota kazniše premještajem u drugu bazu.

Jednom u Drugom svjetskom ratu, jedan pijani Talijan pređe vojnim džipom preko njega. Tadašnji njihov komandant kazni tog vojnika prebacivanjem na neki drugi, teži front. Poštovala se istorija i kultura. U noviji vakat, proleti ispod njega helikopter učestvujući u snimanju kviza francuske televizije "Izgubljeno blago".

Stari most, bješe zabilježen u "knjigama" svjetske baštine. Zaštićen.

Hiljade i hiljade puta u njegovoj istoriji letjeli su hrabri i odvažni skakači "laste" i "na noge" sa njega u talase bistre i hladne Neretve. Emir Balić, Jadranko i Goran Fink i stotine drugih.

Stoljećima je mostarska omladina dokazivala i hrabrost i zrelost skokom sa Starog mosta.

To je bilo nešto kao zavjet u životu. Cilj svakog mladića.

Milione puta su škljocnuli fotoaparati i kamere mnogobrojnih turista koji mu godinama dolaziše u pohode.

Posjeta Starom mostu bijaše u obaveznom jednodnevnom programu svih turističkih agencija i hotela od Dubrovnika do Splita.

Pocrvenjeli k'o rakovi turisti bi na jedan dan prekidali kupanje i "odmarali" kožu, dolazeći "Starom" na viđenje. Sa radošću i oduševljenjem.

A mostarska omladina bi uobičavala šetnju, svakodnevno do "Starog" ili preko "Titovog", kroz Fejićevu, pa preko "Starog".

A tu kod "Starog", ili kahva ili sladoled. Pa sjedi u hladovini Kujundžiluka.

Odmori se, ohladi se, napari oči ljepotom, napuni dušu divotom. I onda nazad istim putem ili kroz Cernicu, pa kroz Lisku i dalje preko Rondoa.

Mostar nije prostorno velik. Dobar krug šetnjom, sahat u jednom, sahat u drugom pravcu. A srce puno i duša zadovoljna.

A opet raja iz Mahale držala ga je svojim.

Nije nikad bilo teško toj istoj raji uzeti i po nekoliko stotina metara dugo vatrogasno crijevo i oprati ga šmrkom, kamen po kamen. Da se sjaji, da se bijeli, da ne da u se gledati.

Kad bijaše neke godine jaka zima, sve zaledi i steže.

Jedna vijest munjevito obiđe čitav svijet:

- Napukao čuveni "Stari most"!

Skupiše se svjetski stručnjaci.

Dadoše dijagnozu i lijek. Rupu dugu nekoliko desetina centimetara, široku nekoliko milimetara začepiše k'o šupalj zub. Da se više ne širi, da se više ne kvari.

Spasiše ga.

Sve ovo je i meni i svima oko mene u logoru prolazilo kroz glavu dok smo nijemo šutili. I brojali eksplozije.

Odahnusmo uvečer kad prestade paljba.

Misli o Starom mostu nam malo odagnaše sumorne misli o eksplozivu koji nam je bio pored glave sa vanjske strane zida. Svanu.

Opet ne odosmo na rađu. Paljba poče rano. Crne misli i slutnje prolazile su nam kroz glavu.

Paljba je potrajala dugo. Sa pauzama.

Učini nam se u jednom momentu da je paljba ponovo stala. Pauza potraja malo duže. Onda ponovo poče. Jedna granata. Pauza. Druga granata. Pauza. Treća granata.

Stotine, hiljade automata počeše rafalno pucati u zrak slave.

Niko nam nije morao ništa reći. Znali smo. Pao je.

"Majku vam vašu" - čuo sam jedva kako neko u mojoj blizini prošaputa kroz zube.

Ne čuje se nijedan zvuk u spavaoni. Podigoh glavu. Samo suze u očima logoraša.

Bijaše deveti novembar hiljadu devet stotina i devedeset treće. Četiri stotine dvadeset i sedam godina. Da se nikad ne zaboravi.

EMIR STOČANIN - BJEKSTVO SA HUMA

Svanu novi dan.

Deseti novembar. Stroj pred školom. Odabir za rađu.

Desetorica za rađu na Hum.

Izvedoše nas iz stroja. Popesmo se na "tamić". Vozač poveze kamion. Stade na kapiji, potpisa zaduženje logoraša u knjigu. Zaduži nas za hrvatsku vojsku. Dobro je.

Biće nešto za jelo. Kamion pođe uz Vardu, pa kroz Miljkoviće, pa na Kobilovaču, pa uz Hum.

Što smo bili bliže vrhu, srce mi je lupalo sve jače. Radićemo na istočnoj strani Huma.

Pogled na dobar dio Mostara.

Ustvari, vidi se sve osim Donje Mahale koja je odmah ispod strmine sa istočne strane Huma.

Dođosmo do bunkera gdje je bila njihova komanda. Stadosmo.

Pogled se zakova za mjesto gdje je bio Stari most. Nema ga. Sad stvarno vjerujem da ga nema. A još jučer sam na momente pomišljao da nije istina. Istina je.

- Ti stari ovamo - začuh Jurin glas.

Zvao me je tako jer sam stvarno bio najstariji u ovoj grupi logoraša, još neobrijan, mršav, njemu sam izgledao možda još stariji od moje četrdeset i dvije. Bijaše mi drago kad me uvede u bunker. Ako ništa toplije je.

- Čistit češ oružje - reče mi i pokaza rukom na automatske puške na stolu u sred bunkera. Okviri su bili u njima. Puni municije.

Jura nije imao straha da bih možda mogao iskoristiti priliku i pucati. A i da je iskoristim - kuda ću. Okolo svud hrvatska vojska, malo dalje bojovnici IX bojne.

Niz Hum, u Zahum i Podhum, ne isplati se. Tamo su njihovi. U Donju Mahalu bih mogao samo da sam "tica" i to još da ne pucaju u mene u letu. Sa Jurom sam često pričao.

Bio je zapovjednik ove jedinice hrvatske vojske koja je držala liniju na Humu. Rođeni Zagrepčanin, sa Dubrave, student, sada profesionalni vojnik.

Dođe, odradi svoju smjenu, pa nazad. Ide na ratište gdje ga trebaju. Nikakav surogat. Nimalo nadmen. Čak sam primjećivao da mu je bilo drago pričati sa nama.

Pitao bi nas o svemu, o životu prije rata, o poslu, o familiji, o ovom "prokletom" ratu kako bi često i sam rekao.

A često bi nas strpljivo slušao šta mu pričamo.

Posebno mu je bilo interesantno i zanimljivo, a u isto vrijeme nezamislivo kad smo mu pričali da nismo zarobljeni na prvoj liniji, već da su nas HVO bojovnici hapsili po stanovima.

Ja sam čistio automat po automat, povremeno naložio vatru u peći. Bilo mi je toplo. Hrvatski vojnici su ulazili i izlazili. Bio sam im nekako kao domaći.

- Kako je stari? - često bi me poneko upitao.

Poznavao sam zagrebački akcenat i izgovor.

Odjednom začuh kako neko vanu povika:

- Pobježe zarobljenik!

Skočiše vojnici na noge. I ja sa njima.

Ko? Kako? Kuda?

Ja sam bio unutra, ostalih devet logoraša vani. Zidali su neki zid od kamenja. Kamena je, fala Bogu, bilo svukud okolo.

Trebalo ga je prvo skupiti na jednom mjestu i slagati jedan na drugi. Rađa nije bila teška - ako kamen nije težak.

Logoraši su bili skinuli plave vjetrovke u kojima su radili. Te vjetrovke smo dobili za ovakve vanjske radove na hladnoći i vjetru. Nađene su po skladištima bivše vojske koja je držala svoje baze na Heliodromu. Na Humu uvijek puše jak vjetar.

Nosi sve okolo. Čupa i drveće. Kad su se logoraši malo zagrijali, raskomotili su se.

Kamen su skupljali malo niže od bunkera. Tu brdo Hum počinje lagano padati do početka litice, a dole dalje strmo.

- Pucajte za njim, ali pod noge - izdade naređenje Jura. Zapucaše.

Bjegunac je već bio na granici vidnog polja ispred bunkera. Ne pogodiše ga. Oborio je strmo.

Na radio stanici čuo se glas.;

- Vidimo ga sa Stotine. Trči prema litici.

Sve se desilo u nekoliko sekundi. Kad sam ja izletio iz bunkera, nisam ga više mogao vidjeti.

- Ne vidimo ga više sa Stotine - začu se iz radio stanice.

- Među stijenama je. Ne možemo ga gađati.

- Evo ga, pretrča magistralu kod semafora. Nestao je među kućama.

Ovo nam je izgledalo kao radio prenos bjekstva. Meni bijaše drago što je uspio, a još nisam saznao ni ko je. A onda mi se nešto steže oko srca.

"Šta sad?

On pobježe, a mi ostadosmo". U svim prethodnim slučajevima bjega, bilo uspješnog ili neuspješnog, nastradali su logoraši koji ostanu. Kao po komandi ili po dogovoru ili nekakvom instiktu skupismo se u grupu.

- Ko je bio?

- Emir Stočanin.

Emir Kekić, osamnaestogodišnjak iz Stoca.

Sjetih se da je prošli put kad smo radili na Humu pitao gdje su naši, a gdje njihovi. Odluku je vjerovatno kovao danima i čekao priliku.

- Skupljali smo kamen - reče Abid koji mu je bio najbliži kad je počeo bježati. Digao se uspravno kao da hoće da se protegne i lagano spustio plavu vjetrovku na zemlju.

- Upitao me samo da li su naši u ovom pravcu? Još mi reče hoću li ja sa njim?

- Rekoh mu da ne smijem jer su mi žena i djeca još na desnoj strani. Onda odoh ja, reče i potrča niza stranu.

- Sve se desilo u sekundi. Dalje se sve odigralo filmskom brzinom.

- Niko ne smije ništa reći. Ništa nismo znali. Niko mu nije pomogao. On sam je donio odluku - dogovorismo se na brzinu.

Kroz glavu nam prođe misao: "Sada smo gotovi".

Očekivali smo dobar degenek, pa ko preživi - preživi.

Kao razjareni vukovi dotrčaše za minut - dva bojovnika iz Rodoča iz IX bojne koji su držali liniju u blizini.

- Gdje su balije? Treba ih sve pobiti! - i pođoše prema nama.

Mi ustuknusmo nazad.

- Stanite! Niko da ih nije dirnuo! - začusmo Jurin glas. Oni nisu ništa krivi. Ako je iko kriv, onda sam to ja.

- Zarobljenik je meni pobjegao. Vi nemate ništa sa ovim. Uostalom, ko vas je zvao? Sa ovim zarobljenicima vi ništa nemate.

- Znate li vi šta je ratni zarobljenik? Jeste li čuli za Ženevsku konvenciju?

Nismo mogli vjerovati.

Bojovnici iz Rodoča su psovali majku i nama i njemu. Ali ne smjedoše dalje. Ipak je pred njima bio oficir regularne hrvatske vojske koju su oni respektovali iz dna duše.

Njemu nisu smjeli ništa.

- Da ih niste taknuli. Ni ovdje, ni u logoru!

- U redu je gospodine časniče - rače jedan od njih. Odstupiše.

Protiv hrvatskog oficira nisu ni mogli, ni smjeli ništa. A njima je bio zakon ono što im rekne bilo ko iz hrvatske vojske. To su poštovali.

Bio je to zakon za njih. Htjedoše nas degenečiti, ali nas Jura spasi.

Mi smo se samo zgledavali. Nismo mogli vjerovati da ćemo i ovako nešto doživjeti. Zar se ovo nama dešava.

U sličnim slučajevima logoraše bi uvečer donosili na ćebetu u logor. Prebijene na smrt.

Šta sad bi?

Jura nas primiri.

- Sjedite ovjdje - reče. Napisaću poruku i poslati po vozaču na kapiju logora. Meni će osobno odgovarati onaj ko vas takne.

Sjedosmo za stol u bunkeru. Donesoše nam po konzervu.

Opet za nas iznenađenje. Umjesto uobičajenog degeneka, još i konzerva.

Malo se smirismo.

Vojniku koji je bio najbliži mjestu sa kojega je Emir pobjegao Jura izreče kaznu produženja smjene za još trideset dana - zbog propusta u izvršenju službe. Sve po propisu.

Nismo mogli vjerovati. Sad je dobro svršilo. Ali kapija logora nam je bila na umu.

Kad se tamo prijavi "rashod" i još kad reknu da je taj pobjegao, tamo ništa ne pitaju.

Odmah biju.

Radili smo još do kraja dana.

Kad se predvečer popesmo ispod cerade "tamića", dogovorismo se da niko ništa ne priča o Emirovom bjekstvu. Jednostavno ništa nismo znali. A reći ćemo i da smo ga slabo poznavali pošto je bio iz Stoca. Samo smo o kapiji mislili.

Put od desetak minuta produži nam se u vječnost. Kamion konačno stade na kapiji. Vozač izađe i predade dežurnom nekakav papir. Bilo je to ono što je Jura napisao.

Začusmo psovke i negodovanje, šta se ima njima mješati hrvatska vojska kako će oni postupati sa zarobljenicima. Stotinu nejednakih.

Ali nam niko ne priđe.

Mi smo se skupili pod ceradom. Ne mrdamo. Čekamo.

Kamion pređe preko kapije i uđe u krug. Stade. Iskočismo iz kamiona i pomješasmo se sa ostalim logorašima.

Gotovo. Sad nam više ništa ne mogu. Prođosmo bez degeneka.

Emir na slobodi u Donjoj Mahali.

U spavaoni smo tiho ponavljali priču o njegovom bjekstvu. Bilo nam je drago Ovdje jedan manje, u Armiji jedan više.

Godinu dana kasnije u Njemačkoj u posjeti djeci i unučadi stigla Emina, žena iz Donje Mahale. Hiljadu priča, hiljade detalja. A tema samo rat i samo Mostar.

Emina priča:

- Bila sam u sokaku kad neko reče da je jedan zarobljenik pobjegao sa Huma. Sletio niza stijene, sav izgreban, krvav, go i bos. Svratili su ga u Sejinu kuću. Bio je van sebe. Nije nikako mogao doći k sebi da je u desetak minuta stigao do slobode. Još zadihan i uzbuđen. Teško je dolazio do riječi.

- Dadoše mu čašu vode da povrati dah. Neko reče da će mu pripremiti vodu da se okupa. Drugi odoše po hranu, da ga malo okrijepe. Žene se razletiše po Mahali tražeći po kućama štogod za obući. Kad se uredi tek onda će u Komandu armije.

- "Fale cipele" - reče neko.

Otrčah do kuće i donesoh sinove "pume" i čarape.

Sin mi ranjen, sad je na liječenju u Turskoj. Ko zna kad će kući. A kad dođe, ako Bog da inšallah biće i "puma" i čarapa. Sad se više ništa ne gleda. Dadoh to komšinici.

Tih dana nismo mogli puno po danu biti na sokaku.

Stalno je tukao snajper sa Stotine po Mahali. A sa Huma su baš tih dana bili učestali sa bacanjem traktorskih guma napunjenih eksplozivom.

Gdje padne takva "naprava" ništa ne ostaje. Nestaju čitave kuće, kao da je Bog nikad nije dao na tom mjestu. Zato smo samo povremeno i ponekad, samo za najnužniju potrebu pretrčavali preko sokaka. Tako je bilo i tog dana kad zarobljenik uteče. Momka urediše, okupaše i najedoše. Neko ga odvede do komande. Fala dragom Allahu nek se spasio. Sutradan mi dođe komšinica na kapiju.

Nosi "pume" nazad i reče:

- "Momak se obukao, sad mu ovo više ne treba. Dobio uniformu i čizme. Zahvaljuje se".

Sastavismo ove dvije priče o istom događaju u jednu. Godinu dana nisam ništa čuo za Emira poslije onog : "Pretrčao je magistralu kod semafora". Znači sve je završilo kako je moglo najbolje biti.

Fala Bogu i za njega što se spasio, i za mene, koji se sad ovog sjećam i ovo pišem.

BOG JE STVORIO LJUDE DA SE RAZLIKUJU

Nekoliko dana nakon rušenja Starog mosta, nakon uspješnog Emirovog bjekstva, odrediše nas ponovo za rad na Humu.

Samo sad je to bilo za IX bojnu iz Rodoča. To je, ipak, bilo nešto drugačije nego raditi kod "Zagrepčana", ali bolje i to nego Šantićeva ili Bulevar. A opet, znali smo da se često logoraši sa rade za IX bojnu vraćaju u ćebetu, isprebijani. Kao i jasenički hodža nedavno. I dalje je danima ležao slomljenog vrata.

Degenek im je bilo pravilo.

Zavisilo je to od bojovnika koji je na smjeni. Posebno bi se bojovnici ražestili pri pokušaju bjekstva, bilo uspješnog bilo neuspješnog.

Popesmo se na kamion i pravac Hum. Kad stigosmo, iskočismo iz kamiona. Postrojiše nas.

- Za mnom - začusmo naredbu jednog bojovnika.

Išli smo za njim do bunkera kojeg su oni nazivali "jedinica". Narediše nam da se spustimo niza stranu oko pedeset metara ispod bunkera. Tamo smo trebali kupiti suhe grane i sjeći spaljeno drveće. To smo morali dovlačiti do bunkera i slagati na hrpu.

Bilo je vrlo hladno. Bura je ledila krv u žilama. Ja sam srećom imao jednu pletenu kapu koju sam napravio od rukava jednog džempera. Po glavi mi nije bilo hladno, ali po ostalom dijelu tijela previše. Pogotovo su se ruke ledile od hladnoće. Noge su klecale kad smo silazili niz brdo. Dole, granu na leđa i ponovo uz brdo. I tako redom.

Nebrojeno puta. Jedan bojovnik je stalno bio uz nas. Stajao bi na najvišoj tački terena i sve nas držao jednim pogledom na okupu.

Imao je otkočen automat.

Stalno nam je govorio da radimo brže.

Ja sam uhvatio jedan lakši tempo. Brže nisam mogao Noge su klecale što od iscrpljenosti, što od gladi, što od malaksalosti cijelog organizma.

Brijali se nismo, jer nismo imali čime. Lice ispijeno, zabradatilo. Mene su zbog izgleda zvali "stari" ili "efendija" ili slično. Ja sam samo šutio i izvršavao njihove naredbe.

Među nama je bilo logoraša koji su naučili raditi fizičke poslove bez napora. Radili su brže od ostalih, tako da smo kao grupa ispunjavali plan. Nakupili smo dosta drva kod "jedinice".

Ponadasmo se da će nam sad dati pauzu, da se odmorimo ili da nešto jedemo.

Stražar tad naredi:

- A sada za mnom. Na redu je "dvica".

Postrojismo se i pođosmo za stražarom po dvojica. Sa desne strane ugledasmo olupinu starog izgorjelog tenka. Vjerovatno je to onaj tenk što ga uništiše borci Armije, nešto malo prije našeg hapšenja. Ubrzo dođosmo do "dvice".

Isti posao, samo nas tu podijeliše u dvije grupe.

Stražar povede jednu polovinu na slijedeći bunker, a mi ostadosmo kod "dvice". Iz bunkera izađoše bojovnici i rekoše nam da moramo donijeti dosta drva pred bunker i da ih iscjepamo.

Mene zapade da pilam drva ručnom pilom sa još jednim logorašem, a ostali su donosili drva.

Počesmo pilati drva. Pila je bila dosta tupa, a drva sirova. Pila slaba, a ja još slabiji.

Primijeti to jedan bojovnik i reče mi:

- Ti stari slobodno sjedi i odmori se, ja sam ti rekao.

Sjedoh odmah na mjestu gdje sam i radio. Uzeh malo daha. Dobro me zamorila prethodna rađa.

Posljedice svega do sada pretrpljenog su se iskazivale na ovim teškim poslovima. Iscrpljeni organizam nije mogao više.

Sve mi prođe ispred očiju:

I Dretelj, i slaba hrana, i ranjavanje, i česti degenek ni za šta, pa familija, supruga bolesna, pa djeca. Teško sam disao.

Bojovnik me je posmatrao. Imao je vjerovatno i on svojih misli!? Ubrzo se ustade i ode u bunker. Vrati se sa sendvičem od sira u ruci.

- Znam da niste ništa jeli, evo podijelite.

Prvi put nakon dolaska u logor vidio sam kako izgleda sir. Podijelismo sendvič. Kad zagrizoh prosto nisam mogao da vjerujem. Jeli smo tako slatko da smo se davili.

Bojovnik nas je posmatrao. Kad pojedosmo ponudi nas cigaretom. Ja rekoh da ne pušim, a kolega zapali.

Samo se vi odmorite - reče bojovnik i sjede pored nas.

Nisam mogao vjerovati da ću poslije svih teških trenutaka danas i ovo doživjeti. Bojovnik nije puno pričao, ali se iz njegovih očiju i mladolikog izgleda moglo uočiti oličenje poštenja.

Ubrzo nastavismo sa pilanjem drva. Nakon odmora i pojedenog sendviča osjetih da mi se snaga malo povratila. Ubrzasmo pilanje.

Stvori se podobra gomila ispilanih i iscjepanih drva kod bunkera. Začusmo stražara koji nas je doveo: - Idemo dalje. Ovdje je gotovo. Za mnom.

Postrojismo se i pravac na sljedeći bunker. Treći bunker danas.

A do mraka još dosta. Ista zapovjed. Već smo bili dobro izmoreni od prethodnog rada, a sad ponovo isto.

Kad bi silazili niz brdo bilo je malo lakše, ali kad bi natovarili drvo na leđa, pa uza stranu, ne ide, pa ne ide. Ne znam kako bi i u nekakvim normalnim uslovima čovjek izdržao ovoliko puta sići i peti se po brdu.

Dan dug, a predaha nema.

Nedugo zatim obrati mi se stražar:

- Ti stari, uzmi pilu i prepilaj ono drvo dole - i pokaza rukom na jedno drvo, na oko stotinjak metara niz brdo.

- Smeta nam preglednosti.

Bez pogovora pođoh niz brdo prema drvetu.

Pilao sam drvo dosta dugo, a stražar me stalno posmatrao i upozoravao da požurim. Ja sam pilao jednim ritmom, ništa nisam odgovarao. Drvo sirovo, a moja snaga pri kraju. Sve misli sam usmjerio na drvo i kraj pilanja.

Stražar me ponovo upozori:

- Mogao bi ti stari ostati tu vječno, ako ne požuriš!

Ja se samo okrenuh prema njemu. Ništa ne rekoh.

Ništa mu, ustvari, imao šta ni kazati, a nisam ni snage imao da bilo šta pričam. Pilao sam i dalje.

Drvo bijaše dosta debelo i teško je išlo pilanje tupom pilom.

Pilao sam sa svih strana kako bih nekako završio posao. Vidio sam da nema šale i da moram završiti naređeni posao. Ovaj se sigurno ne šali.

Potpilao sam drvo sa svih strana, ali nikako da padne. Odlučih da se popnem na drvo i da ga odozgo prodrmam jer nisam imao snage uraditi to sa zemlje. Nekako se izverah na drvo i prodrmah nekoliko puta.

I onda odjednom i ja i drvo počesmo padati niz padinu brda. Dobro se ugruhah, ali mi je bilo važno daje drvo bilo oboreno.

Pogledah u pravcu stražara i ugledah da on posmatra sve moje pokrete. Pokušah podići debeli kraj drveta, ali bijaše strahovito teško. Onda pogledah prema mjestu gdje sam trebao iznijeti drvo.

"Neću ja ovo moći" - pomislih - "Čak i da je po ravnom ne bih to mogao uraditi". Bijaše dosta strmo i puno špicastog kamenja.

Obiđoh drvo sa druge strane i pokušah povući. Ne ide, pa ne ide. Niti imam snage.

Uhvatih drvo za tanji dio i povukoh. Pomjerih ga za oko pola metra. Grane zapeše za kamenje. Ruke su mi drhtale, a noge klecale od umora.

Stražar me je i dalje posmatrao. Nije htio nikoga zovnuti, niti je dao da mi iko drugi pomogne. Uživao je u prizoru mog mučenja. Valjda mu je to bila duševna hrana ili je ispitivao granice ljudskih mogućnosti.

Uhvatih drvo da ga prevrnem. Jedva ga podigoh i odapeh od kamena. Povukoh prema naprijed.

Opet samo oko pola metra. I ponovo isto. Vukao sam to drvo više od dva sata uz stijene prema vrhu.

I kad sam konačno došao do vrha začuh naredbu:

- Za danas je dosta, svi za mnom.

Kao da je stražar samo na mene čekao. Jedva sam stajao.

Poredasmo se u kolonu - dva po dva i pravac pred bunker u kome im je bila komanda. Dobismo po jednu konzervu kao nagradu za cjelodnevni teški rad.

Pojedosmo je odmah, pod ceradom na kamionu, dok smo se vraćali. Mislili smo:

"Bolje nam je sad ovako bez hljeba pojesti konzervu, nego rizikovati da nam je oduzmu na kapiji logora".

Imali smo već dosta iskustva sa tim.

Dok sam jeo konzervu razmišljao sam o različitim ljudima sa kojima se susretoh danas.

Razni ljudi, razna shvatanja, razna ponašanja.

Ipak je Bog stvorio ljude da se razlikuju.



JOZO IZ "TIGROVA"

Svanjivanjem svakog novog jutra iščekivali smo ko će doći po nas da nas vodi na rađu. Bilo je vrlo malo mogućnosti da čovjek sam nešto poduzme, da se spasi od izlaska. Poštede od Ijekara su bile kratkotrajne, a za neke bojovnike jednostavno kao i da ih nije ni bilo. Većina bi upala u spavaonu odmah poslije doručka i na brzinu proletili upirući prstom u logoraše, izabrali pet, deset ili više logoraša.

Ako je potreba bila veća, onda bi nas postrojili vani ili na hodniku škole - u zavisnosti od vremena. Ne radi nas, nego radi njih - da se ne naliju ako pada kiša ili ako je hladno.

Jednog jutra u školu uleti jedan bojovnik sa crnom beretkom na glavi i odmah sa vrata reče:

- Dvadeset dobrovoljaca na rad kod mene i to odmah!

Blizu mene je stajao Miki Taslidža iz Čapljine i šapnu mi:

- Ovo je Jozo iz "Tigrova". Bolje je da mu se sami prijavimo, nego da nas on izabere. Vrlo je nezgodan tip.

Miki se prvi javi, a ja mahinalno odmah za njim, razmišljajući da je bolje ovako se odmah javiti jer me kasnije može zapasti rađa kod neke od ATG grupa na prvoj liniji. Javih se, pa šta dragi Bog dadne.

Zatim se javiše još neki. Ukupno dobrovoljaca nas šest.

Kad to Jozo ugleda, razdera se sa ulaza:

Ako se smjesta ne javi onoliko koliko sam rekao, zapamtit ćete me dobro!

Logoraši se malo zagledaše među se i lagano počeše izlaziti jedan po jedan. Stražar pored vrata je pisao naša imena na jedan spisak.

U vrhu liste vidio sam kako piše:

"Tigrovi" - hrvatska vojska.

Jozo je samo stajao na vratima i brojao nas dok nisu izašla dvadesetorica. Kad nas odbroja koliko treba, potpisa se na stražarev spisak i naredi nam da se penjemo na kamion.

Popesmo se, znajući da je svako penjanje nova neizvjesnost.

Ne znamo kud ćemo. Kamion pođe. Preko kapije, pa prema Baćevićima, pa trasom stare "štreke" do Bune, pa preko izgrađenog mosta preko Neretve. Ovaj most su logoraši ručno radili. Zatim krenusmo preko Bune kroz Hodbinu, pa na Kičin poviše Malog Polja.

Tu kamion stade i Jozo nam naredi da izađemo. Čuli smo pucnjavu lakog oružja u blizini, a povremeno bi više naših glava prozviždala po koja minobacačka granata. I negdje u daljini začuli bi detonaciju. Stadosmo u stroj kod kamiona.

Jozo priđe i izdvoji nas šestoricu koji smo se u logoru odmah javili dobrovoljno.

Mi se izmakosmo iz stroja, a Jozo ostaloj četrnaestorici zapovjedi:

- Lezite!

Logoraši polijegaše po zemlji, a Jozo tad naredi:

- Puzeći, naprijed!

Logoraši počeše puzati po kamenom putu. Ubrzo im se odjeća poče cjepati po laktovima i koljenima. Nas šestorica i Jozo išli smo za njima lagano pješke.

Jozo uze automat i ispali ga iznad glava logoraša koji su puzali, te kaza:

- Ko digne glavu prilikom puzanja, odmah ću ga na licu mjesta ubiti. To vam je zato što se niste odmah prijavili kad sam ja to tražio, majku vam jebem balijsku!

Neprimjetno, Miki me gurnu i šapatom kaza: - Jesam li ti rekao da je bolje što smo se dobrovoljno prijavili.

Išli smo tako oko jedan kilometar, sve dok se logorašima koji su puzali ne pokaza krv na koljenima i laktovima.

Jozo tad reče: - Dosta je, sad možete ustati.

Ljudi ustadoše. Svi malaksali, krvavi, ali niko ništa ne progovara. U blizini ugledasmo neke vojnike kako sjede pored puta i jedu. Ugledasmo na njima oznake "Tigrovi".

Jozo reče:

- Evo! Doveo sam vam ih dvadeset. Neka odmah počnu da rade.

Jedan vojnik ustade i pokaza nam u pravcu nekih vikendica na Kičinu. Reče nam da uzmemo lopate i da nasipamo nasip sa lijeve strane puta, koji gleda prema Malom Polju i Blagaju. Otuda se povremeno oglašavao snajper Armije BiH.

Počesmo raditi.

Znali smo da stojimo otvoreno prema položaju Armije BiH i da nas naši borci dobro vide. Ali u istom momentu bijaše mi drago kad primjetih da "Tigrovi" ne smiju izaći na otvoreni prostor i da se boje i sjene od boraca Armije.

Ugledah kuće u Malom Polju.

Prepoznah izgorjele kuće familija Bjelić. Kad je bila zajednička borba protiv četnika u tim istim kućama našli su utočište brojni bojovnici HVO, više mjeseci bez ikakve naknade, niti je iko i pomišljao da bilo šta traži od vojske. Mnoge žene su se javljale dobrovoljno da kuhaju i peru za vojsku.

Obuzeše me uzdasi od takvih misli, a sad te kuće stoje između dvije borbene linije, zapaljene od istih vojnika kojima su život spašavale samo nekoliko mjeseci ranije.

Pomislih na sve te ljude i žene iz Malog Polja koji su toliko mnogo dali za oslobađanje od četničkog agresora, a sad se moraju boriti protiv još jednog. U takvom razmišljanju me prekide hitac iz snajpera koji se zabi u hrpu zemlje koju smo lopatama pravili. Znao sam da je to opomena i da snajperista vrlo lako može podići nišan snajpera.

To nije uradio jer je primjetio da smo civili, zarobljenici, logoraši. Rekoh Mikiju da bi bilo dobro da čučnemo iza gomile zemlje koju smo već napravili, da ne bismo pravili smetnje snajperisti Armije da probere metu.

Na deset metara od nas pade jedna minobacačka granata velikog kalibra od Armije BiH.

Napravila je veliku rupu, ali pošto je zemljište bilo mehko, ne bijaše puno gelera. "Tigrovi" se rasporediše po dužini puta i počeše pucati u pravcu brda, gdje su pretpostavljali da se nalaze borci Armije.

Pored mene jedan vojnik ispali čitav jedan okvir iz automatske puške, a čaure su tako "frcale" da su mi sve po glavi padale i "čvokale" me.

Nisam smio ništa reagovati, jer sam vidio da je tom vojniku bilo teško. Bojao sam se njegove reakcije. A pucao je iz zaklona, na neviđeno, po instiktu. Iza gomile sam gledao u pravcu u kome su pucali ovi vojnici.

Tamo nisam primjetio nikog da se miče, a niti je iz tog pravca bilo ko odgovarao na pucnjavu.

Kad se paljba "Tigrova" stiša, iz suprotnog pravca se ponovo oglasi snajper. Samo jedan hitac. A sa ove ovamo strane hiljade rafala, milioni metaka.

A ne znaju ni kuda pucaju, ni u što pucaju. Jedan metak sa armijske strane inicira ponovnu rafalnu vatru hrvatske vojske. Začuh kako njihov zapovjednik preko motorole naređuje da njihovi minobacači gađaju neke kote na brdu, gdje je on pretpostavljao da bi mogli biti borci Armije.

Nakon dvije do tri minute iznad naših glava profijukaše teške minobacačke granate, a zatim se začuše detonacije sa vrha brda na suprotnoj strani. Ugledah kamenje i zemlju kako lete uvis na svaku stranu.

Granate su se razbijale o brdo, ali bez ikakvog efekta. Ubrzo dođe pojačanje, pješadinci Čitlučke bojne. Jedan Čitlučanin leže pored mene i začuh ga kako govori:

- Majku im balijsku kako se ne vide!

Nedugo zatim začu se snajper sa armijske strane. Metak se zabi tačno u gomilu zemlje ispred Čitlučanina. On se sav prestrašen povuče prema nazad pužući.

Zadera se: - Balije!

Za divno čudo iz dubine se začu glas: - Ustaše!

Znači Armija je još tu.

Minobacačka paljba nije im ništa učinila. Trajalo je to tako do iza podne. Mi smo bili šćućureni iza gomila zemlje.

Bojovnici su bezuspješno iz zaklona pucali, a Armija povremeno uzvraćala.

Oko jedan sat popodne začusmo Jozin glas negdje iz daljine:

- Svi logoraši za mnom!

Mi se pužući počesmo povlačiti u pravcu odakle se čuo Jozin glas. Kad dođosmo na sigurnije mjesto ustadosmo. Jozo nas postroji i prebroji. Bijasmo svi na broju.

Pomislih: "Dobro je".

Zatim nam naredi da se penjemo na kamion. Posjedasmo po podu karoserije, izdrpani, prljavi i krvavi.

Jedan od zatvorenika tiho prošapta: Smijemo li pitati da nešto jedemo?

- Ni slučajno - reče Miki, koji je od prije poznavao Jozin tabijat.

- Ako to bilo ko uradi, Jozo će nas još više maltretirati, a postoji mogućnost da će biti hrane. Bolje je šutiti i čekati. A treba sve raditi kako Jozo naređuje.

Kamion je išao prema Buni, zastade pred jednom kućom u Hodbini. Jozo naredi da siđemo i stanemo u stroj.

- Prvih deset u ovu kuću, a drugih deset u onu kuću tamo - pokaza rukom.

- Naložiti ćete vatru vojsci da se griju sad kad dođu, oprati im posuđe, namjestiti sobe i iscjepati drva za više dana. To vam je posao do pet popodne. Tad ću ja doći po vas.

Miki i ja bijasmo u prvoj grupi. Uđosmo u kuću. Unutra su bili vojnici - rezervni sastav "Tigrova". Rasporedismo se na posao. Vojnici su nas prvo posmatrali ispitivački, a onda kad vidješe da radimo bez pauze, rekoše nam da možemo malo sjesti i odmoriti se.

Nama je ovaj novi posao bio nagrada poslije onih teških trenutaka na Kičinu od prije podne - dvije potpuno suprotne situacije. Čak nam dozvoljavaju da sjednemo i predahnemo.

"Bože, šta li ćemo još doživjeti do kraja dana"? - pomislih dok sam prao prljavo posuđe.

Tad me jedan vojnik ponudi cigaretom i reče da mogu uzeti čitavu kutiju. Ja mu rekoh da ne pušim, ali da drugi puše i ako mogu da njih počastim.

On mi dozvoli i još upita: - Jeste li gladni?

- Jesmo - odgovorih mu. Nismo jeli ništa od jučer popodne.

Vojnik nam nakon toga podijeli po dvije konzerve i reče da jednu možemo odmah pojesti, a drugu ponijeti sa sobom.

Nismo mogli vjerovati očima. Dvije konzerve.

Miki onako tiho među nama reče:

- Jesam li vam rekao da će, ipak, biti bolje da ništa ne pitamo Jozu.

Otvorismo po konzervu i počesmo jesti. Na ozarenim licima logoraša čitao sam misao: "Bože dragi, zar ću sam pojesti cijelu konzervu"?

Toliko su nas u logoru mučili glađu da nam je konzerva postala nedosanjani san.

Kad pojedosmo konzervu, hrvatski vojnici su nam pokušavali dokazivati da oni nemaju ništa protiv nas zarobljenika, da oni ratuju vojnik protiv vojnika, da su profesionalci i da idu ratovati tamo gdje im pretpostavljeni narede.

Mi smo šutili i radili, a strah nas je bilo da bilo šta pitamo ili progovorimo. U zakazano vrijeme začusmo zvuk "dajca" i Jozin glas:

- Svi kod kamiona, i to odmah !

- Odmah, gospodine Jozo - reče Miki i prvi pođe prema kamionu, a ja odmah za njim.

Ostali za mnom. Iz druge kuće su logoraši izlazili polako. Vukli su se, čak smo dvojicu - trojicu čekali nekoliko sekundi.

Kad stigoše do kamiona Jozo ih izdvoji u stranu i naredi:

- Sve iz džepova vani!

Logoraši počeše vaditi konzervu po konzervu iz džepa i po komad hljeba - ono što su mislili ponijeti u logor za večeru. Staviše to ispred sebe na zemlju.

- Sad svi na kamion!

Mi smo stajali u redu, sve posmatrali. Našoj grupi ne oduze konzervu. Popesmo se bez ijedne riječi. Kamion pođe. Miki progovori:

- Pa ljudi moji, koliko vam govorim od jutros da je Jozo opasan.

- Treba mu tepati i onda je k'o hljeb. Radio sam kod njega nekoliko puta i dobro sam prošao. Ali sam morao uvijek znati šta on misli i izvršavati sve bez pogovora.

Oni koji ostadoše bez konzerve nijemo su gledali u pod kamiona ne shvatajući gdje su to pogriješili. Kamion dođe na Heliodrom i stade ispred škole:

Začusmo Jozu:

- Iskači !

Iskočismo odmah i stadosmo u stroj.

- Onih deset što su zakasnili u jednu vrstu, a ostali u drugu.

Napravismo kako Jozo naredi. Stražar ispred škole je sve posmatrao i nije se miješao.

Jozo poče lično prebirati jednog po jednog od onih kojima je maloprije na Buni rekao da isprazne džepove.

Od glave do pete.

Kod četvorice nađe u džepovima po jednu malu paštetu.

To Jozu strašno naljuti i razjari:

- Ovih šesnaest su slobodni i mogu ići u spavaonu - reče stražaru - a ova četvorica koja su me pokušala prevariti vraćaju se sa mnom na rad.

Mi pođosmo prema spavaoni, a ova četvorica ostadoše k'o skamenjeni. Mislili su prošvercovati po konzervu, ali ih Jozo nadmudri. Uđosmo u spavaonu. Logoraši su kroz prozor posmatrali čitavu scenu pred školom.

Prvo pitanje koje nam uputiše je bilo:

- Je li iko poginuo ili ranjen?

Ispričasmo svima naglas o čemu se radi i da ostali povedu računa - ako ih drugi put zapadne da rade kod Joze - kako treba postupati. Tek oko ponoći vratiše se ona četvorica što ih Jozo odvede nekud kamionom. Bili su mokri do kože, smrznuti i ukočeni.

Kad dođoše malo sebi u spavaoni jedva progovoriše:

- Jozo nas je kamionom dovezao do Bune i natjerao da u obući i odjeći preplivamo Neretvu.

- Kad smo preplivali na drugu stranu, natjerao nas je da stojimo na hladnoći i vjetru nekoliko sati.

Odmah se sva četvorica logoraša javiše na ljekarski pregled. Srećom ljekar je još bio u zgradi.

Mi smo i dalje prepričavali ovaj događaj i dugo nismo mogli zaspati misleći na sve događaje iz prethodnog dana.

Razmišljao sam o Jozi.

On je radio kao ekonom za "Tigrove". Nabavljao im je hranu, dovodio logoraše za njihove potrebe.

Odudarao je ponašanjem od ostalih vojnika hrvatske vojske koji su se prema nama ipak, ljudski ponašali pretodnog dana.

DOBAR HABER

Tragao sam za načinom kako da saznam koji detalj o familiji. Bilo je vrlo teško.

Pokušavao sam se javljati dobrovoljno na rađu, ali na rađi na prvoj liniji šanse su bivale sve manje da nekog vidim ili da upitam da odem na kratko do kuće.

SIS je bio vrlo aktivan.

Bojovnici su ga se bojali k'o zmije. Za sitnice su i bojovnici bili zatvarani po heftu ili dvije u zatvor.

Mi logoraši smo imali međusobni dogovor da prenosimo bilo kakvu informaciju jedan drugom, jer svak je bio u istoj situaciji.

Jednog dana zapazih da Mili Ćeranić čita nekakvo pismo.

Upitah ga: Od koga je pismo? A on mi reče da ga je upravo sad dobio. Pisala mu je supruga, javlja se iz njihovog stana sa desne strane. Tamo je još sa djecom. Nije protjerana.

- Pismo mi je donjela jedna djevojka, Jelica, koja radi ovdje na Heliodromu. Ona svaki dan prođe našim hodnikom do prostorija "HBO". Donijela je već nekoliko poruka, ali samo poznatim logorašima.

Pokušat ćemo je zamoliti da negdje pronađe tvoje.

Na brzinu napisah poruku da sam još živ i da mi supruga napiše par rijeci o njenom zdravstvenom stanju, je li živa i šta je sa djecom. Dadoh Milom tu poruku.

Sutra dan dođe Mili, nosi moju poruku nazad i reče mi:

- Jelica je išla do tvog stana. Tamo nema nikog. Komšije su joj rekle da ti je žena izašla iz bolnice i da se nalazi kod sestre. Ovu poruku je vratila.

Za mene ovo bijaše velika stvar.

Puno sam razmišljao o načinu na koji da dobijem bilo kakvu informaciju o familiji, a eto dobih je iznenada i spontano.

Upitah Milog kako da zahvalim djevojci, a on mi reče da za to nema potrebe jer je djevojka skromna i pomagala je na ovakav način već nekolicini. Osjetih jedno veliko olakšanje nakon ove dobijene informacije.

RAZMJENA I PUŠTANJE LOGORAŠA CIVILA 19 - 24. DECEMBRA 1993.

Polovinom decembra poče kružiti priča logorom da će se još ovog mjeseca vršiti razmjena zarobljenika između Armije BiH i HVO i da će se ujedno tom prilikom izvršiti puštanje svih zatvorenih civila. Obradovali smo se ovom haberu kao mala djeca.

Još nismo ništa znali o uslovima pod kojima će civili biti pušteni. Važno je samo spasiti se od ovog belaja, sastati se sa kućnom čeljadi, pa kako god dalje bude.

Već sam razmišljao šta da dalje radim.

Pošto mi je familiji bila na desnoj strani, žena u bolnici, nekoliko puta za redom u toku ovog prokletog rata, a sestra je pripremila papire za odlazak u Njemačku, biće najbolje da odmah spakujem kofere i put pod noge.

I ja sam u vrlo lošem zdravstvenom stanju. Kad čovjek visine metar i osamdeset i pet, sa devedeset kilograma spadne na šezdeset, mora tu biti oporavka i oporavka.

Ženu moram odvesti što dalje iz ovog belaja da više očima ne gleda vojnike i da se ne trese kod svake detonacije ili rafala. U stanu na desnoj strani ne mogu ostati.

Ja da idem na lijevu stranu, a da mi čeljad ostane na desnoj, ne ide ni to. Za mene će odmah smatrati da ću se uključiti u redove Armije i boriti se protiv njih.

Šta da napravim?

Medvjeđu uslugu familiji!

Da su njih bar do sada protjerali na lijevu stranu, ne bih se mislio ni sekunde šta ću. Velike su ovo dileme. Najgora situacija, koja može biti. I opet zaključak. Nema druge nego ići sa familijom vani. Prebirao sam po glavi sve moguće varijante. Šta napraviti.

Znojio sam se od muke. Ni jedna varijanta mi nije izledala najbolje. Svaka ima prednosti i nedostatke.

Ako odem prvi će mi brat reći da sam pobjegao. Ali opet, sa ženom moram nešto činiti. Ako ostane ovako, gotova je.

Dođe devetnesti decembar. Stroj.

Čitaju nekakav spisak. Jedno po jedno ime. Ništa ne govore.

Na kraju čitanja spiska rekoše da se pročitani izdvoje na drugi kraj igrališta. Nismo znali o čemu se radi. Pročitaše i mene sa njima.

Osjećao sam u zraku da nešto nije u redu. Priđe nam jedan bojovnik i reče da pođemo za njim.

Kuda?

Pravac - Centralni zatvor u logoru.

Znali smo da će puštati civile, a da će u logoru ostati zarobljeni pripadnici Armije BIH, radi razmjene za njihove zarobljene bojovnike.

U zatvor nas zatvoriše 912. i rekoše:

- Vi ste zarobljeni vojnici Armije BiH. Zbog istrage ostajete u zatvoru do daljnjeg.

Nakon dolaska u zatvor odmah smo se počeli međusobno propitivati ko je to bio pripadnik Armije. Još dok smo išli prema zatvoru primjetio sam da je među nama dosta civila zarobljenih kao i ja i da nikad nisu bili ni u jednoj vojsci.

Šta je sad ovo?

Svi smo bili iznenađeni. Kako to da smo na spisku zarobljenih boraca Armije, a zatvoreni smo kao civili?

Doduše neki su na početku rata i četničke agresije bili uključeni u redove Armije BiH, a poslije do samog hapšenja imali radnu obavezu pa su i hapšenje u julu i sadašnje etiketiranje tako shvatali.

Nekolicina je u početku četničke agresije bila uključena u redove HVO, pa poslije napustili. I oni su mislili da je to razlog sadašnjeg zadržavanja u zatvoru. Ali velika većina nije bila nigdje uključena. Neki nisu bili ni onu vojsku odslužili.

Bilo je nekoliko ljudi starijih od 60 godina. Čak je u ovoj grupi bilo i nekoliko duševnih bolesnika.

Kad smo sve izanalizirali u našem bloku Centralnog zatvora bilo je ukupno 220 logoraša, sad već zatvorenika. Od toga njih su 15 bili uhapšeni kao civili, a nekad prije su bili pripadnici HVO.

Ukupno 110 logoraša nikad nije bilo ni u jednoj vojsci, znači čisti civili.

A 95 logoraša je izjavilo da su nekad bili u jedinicama Armije BiH, ali zbog raznoraznih okolnosti to više nisu bili i u momentu hapšenja su bili civili. Svi smo bili uhapšeni u svojim stanovima.

Jedino smo znali da se negdje u zatvoru nalazi još oko 15 vojnika pripadnika Armije BiH, koji su zarobljeni na dan pada komande Armije BiH u zgradi Vranice u Mostaru.

Ali oni su bili odvojeni od nas i prema njima je provođen poseban tretman. Doduše za njih smo samo znali. Nikad ih niko nije viđao.

Spisak od 912 logoraša, zatvorenika, sa prišivenom etiketom da su zarobljeni kao pripadnici Armije BiH je konačno utvrđen i predat Međunarodnim organizacijama. A uskoro je trebalo biti puštanje svih logoraša iz škole i sportskih sala.

Pitali smo se:

- Zašto su baš mene izabrali da ostanem?

Znao sam da su oni morali popuniti taj broj i da je upravo toliko njihovih bojovnika zarobila Armija BiH. Sad još moramo čekati "istragu" i nekakvu novu razmjenu.

Hoće li ikad do nje doći?

U tim momentima mi je pred oči izlazila slika uplakane familije koja čeka babu da se vrati kući, a on nije došao.

Ko će njima dati objašnjenje? Dođoše civili iz logora, a babe nema.

Zašto ostade?

U gradu se znalo da će tih dana biti puštane grupe logoraša. Svak će iščekivati svoga. Čak sam mojima uspio proturiti poruku da me čekaju i da se spremaju za put.

Šta sad?

Djeca će danima čekati. Na suprugu nisam smio ni pomisliti, ni na njezino teško psihičko i fizičko stanje.

U zatvor uđe stražar i odmah sa vrata naredi:

- Vi ste sada zarobljenici i pripadnici Armije. Hoću za kratko vrijeme da se očisti hodnik, svi klozeti i spavaone. Da se sve blista. U protivnom će raditi ovo - i pokaza rukom na palicu.

Hodao je hodnikom i držao lekciju:

- Ovo je pravi zatvor i ovdje važe druga pravila nego u školi gdje ste do sad bili i gdje ste bili tretirani kao logoraši.

- Kad ulazim u spavaonu svi morate biti na nogama, poredani u špalir sa jedne i druge strane, ruke moraju biti na leđima, a glava oborena dole. Sobni starješina će mi davati raport o stanju u ćeliji. Ovo je sad ćelija nije spavaona. Jeste li razumjeli?

Slušali smo stražara i vidjeli da je on ozbiljan u izrečenim namjerama. Nema labavo.

Sa još jednini logorašem odoh da čistimo klozete. Radili smo svojski. Mislili smo i na onu palicu kojom je stražar prijetio.

Kad smo bili skoro pri kraju posla, kroz prozor ugledah jednog vojnika kojeg sam i prije dobro poznavao.

Bio je to Miro Rozić.

Znao sam da je u okviru svojih mogućnosti pomogao logorašima onoliko koliko može.

Zovnuh ga po imenu. Prepoznade me i upita: "Šta trebaš".

- Ako budeš u prilici, molim te vidi zašto sam ja ubačen na spisak pripadnika Armije. Imaš li ikakvu mogućnost da mi bilo šta pomogneš?

Miro je znao da sam u trenutku hapšenja imao radnu obavezu i da nisam trebao biti na ovom spisku. To mu nisam trebao objašnjavati. Obeća da će učiniti sve što može i da će brzo doći da mi javi šta je saznao.

Sutra dan Miro dođe do prozora klozeta i po jednom logorašu mi poruči da odmah dođem. Otrčah ko bez duše.

Miro mi reče:

Ovaj spisak je konačan. Niko ti više ne može pomoći. Čak pored tvog imena stoji primjedba "zabranjeno osloboditi".

Ne znam ko je to napisao, ali su mi rekli da te sad ni Mate Boban ne može osloboditi. Uzalud sam ih pokušavao ubijediti da si do pred samo hapšenje radio svoj posao, da te lično poznajem, da sve to nije istina. Ali džaba. Šta ti je, tu ti je.

Slušao sam Miru ko omađijan.

Polagao sam bar malo nade da bi se nešto moglo izmijeniti. A sad ništa. Tamnuj i truhni i dalje.

Zamolih Miru:

- Molim te, otiđi do moje familije. Obiđi ih i objasni im ovu novonastalu situaciju. Očekivat će me, a neću doći. Pomozi im koliko možeš.

To mi Miro odmah obeća.

Bijaše mi to prvi kontakt sa jednim HVO vojnikom koji mi obeća nešto pomoći.

Miro mi još reče:

- Oprosti što te ranije nisam obilazio. Nama je bio zabranjen svaki kontakt sa Muslimanima.

Još na samom početku sukoba nam je kazano da će svaki onaj ko bude kontaktirao sa Muslimanima biti kažnjen sa 15 dana zatvora po kratkom postupku.

- Nažalost, to je istina.

Zahvalih mu se i na ovome što je do sada učinio, a on mi još i ovo reče:

- Prije izvjesnog vremena ja sam već posjećivao tvoju familiju, zajedno sa još jednim našim zajedničkim poznanikom, Slavkom. Odnio sam im nešto hrane, da imaju bar za kraće vrijeme.

Imali su dosta problema sa noćnim pljačkašima, dosta su isprepadani. Bio sam ti kod supruge dok je bila u bolnici, sad je bolje, oporavlja se od šokova što ih je preživjela.

Razmišljao sam o Miri, kao jednom poštenom čovjeku, koji nije imao snage da svoje mišljenje iskaže i dokaže na pravom mjestu, niti mogućnosti da zaustavi zahuktalu mašineriju i propagandu HVO.

Osjećao sam mu veliku zahvalnost za pokušaj i za ono što je već učinio za moju familiju do sada.

A obećao je da će još pomoći. Nakon razgovora sa Mirom bijaše mi vrlo teško. Nikako nisam mogao svariti ono što sam čuo. Zašto su stavili "zabranjeno osloboditi". Šta li se iza toga krije? Razmišljao sam i o mom angažovanju na početku rata.

Bio sam dobar artiljerac, na VBR-u. U uniformi HVO. I kad sam vidio šta se sprema, napustio.

Razmišljao sam i o onom razgovoru sa Bevandom iz SIS-a. Razne kombinacije su mi prolazile kroz glavu. Ali nikakvog drugog izbora i mogućnosti nije bilo. Osjećao sam se sve slabiji i slabiji.

Neko od logoraša reče:

- Eto dolaze kamioni UNPROFOR-a i Crvenog križa.

Znači ubrzo će početi puštanje civila iz logora. "Neka se bar nekome svane" razmišljao sam i tješio se.

"Daće dragi Allah i nama jednog dana bolje".

Kamioni se parkiraše ispred škole. Čuli smo kako glasno prozivaju jednog po jednog logoraša.

Uzalud smo pokušavali da nekako dojavimo UNPROFOR-u i Crvenom križu da je ponovo napravljena prevara. Neke logoraše uhvati panika. Njih oslobađaju, a mi ostajemo. Neki počeše i plakati od tuge.

Šta sam mogao?

Oko mene je bilo nekoliko vrlo mladih logoraša. I meni je bilo teško. Počeh hrabriti jednog vrlo mladog logoraša kojeg smo zvali "Lepi". Nije imao ni osamnaest godina.

On mi kroz plač reče:

- Ni vojske nisam odslužio, ni pušku ne znam držati u ruci, a ne da budem još pripadnik Armije.

Sav se tresao kad mi je to pričao, a onda opet zaplaka. U ćeliji broj 2 bila su još dvojica dječaka, maloljetnika, dovedeni su iz Prozora.

Djeca su sjedila i nešto čitala.

Smijali su se.

Mislim da uopšte nisu bili svjesni situacije u kojoj se nalaze.

- Od kuda ova djeca ovdje? - upitah jednog logoraša.

- Doveli su ih iz Prozora kad su im ubili roditelje. Tu su jer ovi ne znaju šta će sa njima.

- Pa zar i djeca na spisku zarobljenih boraca Armije? - upitah jer sam vidio da djeca ne mogu imati više od po petnaest godina.

Kroz jednu rupu na vratima ćelije ugledasmo kako u zatvor ulaze "unproforci". Ponadasmo se da će možda doći do nas. Ali stražar ih provede na gornji sprat. Tamo su bile zatvorene žene. Uskoro hodnikom prođe dvadesetak žena koje su plakale od sreće i radosti.

Prepoznadoh Spomenku koja je radila u Komandi Armije u zgradi Vranica kao daktilograf. Plakala je. Čuo sam kako govori: Zar je i ovo moguće! Sloboda?

Gledali smo u izmučene, blijede i mršave žene kako ljube ljude iz UNPROFOR-a. Ljubile su ih od dragosti što će ubrzo biti slobodne.

Stražari iz zatvora su samo gledali svu ovu ceremoniju prozivanja i sređivanja papira oko preuzimanja žena logorašica.

Pomislih: "Hoće li i meni ikada doći ovakav dan"?

A bio sam mu tako blizu prije samo nekoliko dana još dok sam bio u školi.

Žene ubrzo izađoše iz zatvora i uđoše u kamion UNPROFOR-a. U daljini smo čuli kamione kako polaze ispred škole. Znači i tamo je završena ceremonija prozivke i popisa.

Prvi kamioni uskoro pođoše.

Bili su to kamioni sa logorašima koji su se prijavili za odlazak na desnu stranu. Tamo su im bile familije. Do sada još nisu bile protjerane.

Znali smo da ti logoraši idu svojim kućama, da idu svojim familijama, ali smo isto tako dobro znali da su oni još daleko od slobode.

Sloboda je na onoj strani gdje je Armija BIH.

U drugim kamionima su bili logoraši koji su se prijavili za odlazak u treće zemlje sa familijama, ili su im familije već bile tamo.

Tužno smo gledali za kamionima koji odvedoše oslobođene logoraše na lijevu obalu. Dubok uzdah mi se ote.

Ubrzo nakon odlaska kamiona u naš blok zatvora uđe stražar koga smo zvali "Čuperak". Poče čitati nekakav spisak. Ja sam se u tom momentu nalazio u hodniku i stao sam odmah iza njega, tako da sam mogao djelimično vidjeti imena na spisku.

Bio je to najnoviji spisak zatvorenika, složen po abecednom redu. Primjetih da pored svakog imena stoji naznaka "vojnik ili neki čin".

Kad dođe do mog imena primijetih da u produžetku stoji "zapovjednik voda".

Bijaše to spisak svih zatvorenika iz Centralnog zatvora. Ukupno 912.

Znači bio je to plan, da se javnosti plasira dezinformacija o nama kao zarobljenim pripadnicima Armije BiH, i da na taj način stvore alibi za naše daljnje ostajanje u zatvoru.

Teško sam se mogao pomiriti sa činjenicom da još moram ostati u logoru. Pogotovu ovo sa zatvorom. Još rekoše da će sad provoditi istragu nad nama.

Razmišljao sam i u razmišljanjima išao daleko:

"Ako sam pod istragom, šta je sa ovih prvih šest mjeseci logoraškog tamnovanja?

Računa li se i to u istragu ili ne?

Znao sam da je po svim važećim svjetskim zakonima istraga moguća do najviše šest mjeseci.

Ali zar ovdje ima ikakvih zakona. Nakon istrage mora doći suđenje! Ali nismo kriminalci! Ako nema krivice onda nas moraju osloboditi. Ali za oslobođenje po sudskom pravu treba sud i porota i advokati.

Tu stadoh sa razmišljanjima.

Odoh suviše daleko. To su bili samo moji pusti snovi i maštanja.

Čelnici HVO su plasirali u javnost informaciju da su oslobodili sve civile iz logora, a da su u logoru ostali samo zarobljeni vojnici Armije BiH i oni na koje se sumnja da su nešto sarađivali sa Armijom ili bili uključeni u Armiju.

Istina će morati još sačekati.

PSIHIČKA KRIZA

Teško sam podnosio činjenicu da moram produžiti boravak u logoru. Bio sam skoro siguran da ću biti otpušten kad i velika većina logoraša. Bolesna supruga, djeca pogotovo stariji, koji je već bio na vagi da ga uhapse ili ostave, zbog njegovih blizu osamnaest godina, tjerali su me da mislim kako bi bilo najbolje spakovati kofere i put pod noge. Neće mi dopustiti da sa familijom pređem u Donju Mahalu.

Čak bi i kad bi mi to dozvolili postojao rizik da me ubiju usput. Zato mi se u razmišljanjima prije nego što su civili otpušteni, varijanta sa odlaskom kod sestre u Njemačku činila najboljom.

Ali sve kombinacije su bile uzalud. Prikačiše mi da sam vojnik Armije BiH, i to još zapovjednik voda.

Ono me posebno brinulo, što mi Miro reče: "Zabranjeno otpustiti". Ko li je to napisao?

Malo me je tješilo saznanje da je supruga bolje, ali to bolje je značilo da je bila bolje do otpuštanja logoraša.

Sad kad vidi da me nema, stanje će se sigurno pogoršati.

Kad je Miro bio sa njima bila je kod njezine sestre. To mi je napisala i u poruci koju mi je Salko donio, a potvrdila mi je i Jelica.

Sa režimom u zatvoru upoznasmo se odmah prvi dan.

Ja sam tek u logoru prvi put u životu i vidio kako izgleda zatvor sa unutrašnje strane.

Prizemlje, sprat, podrumi sa samicama, blok preko puta našeg, u drugom dijelu zgrade. Ćelija broj 3.

U ćeliji, a to je bila jedna veća prostorija, bilo nas je ukupno šezdeset i tri. Ispred ćelije jedan duži hodnik, a na početku hodnika sa unutrašnje strane jedna prostorija u kojoj su boravili stražari.

Ćelije u kojoj smo mi boravili bi se zaključavale. Nije bilo puno hodanja. Imali smo jedan klozet i jedno kupatilo na sve tri ćelije u kojima je boravilo približno isti broj logoraša.

Kad bi ostali u ćeliji preko dana razgovarali smo i kombinovali.

A tek smo prešli iz logora u zatvor. Dok se sad ponovo neko nas sjeti proći će dani i dani, mjeseci.

U jednom momentu učini mi se da nikad neće doći kraj ovom tamnovanju. Kontakt sa vanjskim svijetom mi je održavao Miro.

Puno sam mu zahvalan. Došao bi sa vanjske strane zgrade do prozora klozeta i zovnuo bi nekog od zatvorenika koji bi u tom momentu bio u klozetu i poručio da dođem do prozora klozeta. Ja bih bio u klozetu, a on sa vanjske strane i ispričao bi mi ukratko nove habere.

Jednog dana dođe i ispriča mi ono što sam i očekivao:

- Posjetio sam ti familiju. Očekivali su da ćeš doći sa ostalima koji su pušteni. Bili su psihički spremni da odmah putujete. Puno ih je pogodilo kad su saznali da nećeš izaći.

- Djeca su razočarana, a supruga ti je morala ponovo u bolnicu. Ustvari, i kad je izašla kod sestre nije bila potpuno dobro, ali su je izveli, da malo dođe k sebi.

- U vrlo teškom je psihičkom stanju. Nikom ne vjeruje da si uopšte živ. Džaba su joj bila i moja uvjeravanja da sam s tobom lično razgovarao. - Stan ti je u potpunosti opljačkan.

- Nosi ko šta stigne iz njega. Oni ne smiju noćevati u njemu poslije nekoliko upada noćnih bandi. Samo stariji sin ode i ponešto prenese kod tetke.

- Bili su spakovali skoro sve stvari za put. Čak je i tvoja garderoba tamo.

Uspio sam samo zahvaliti Miri na informacijama. Rekoh mu da mi nije dobro i da moram odmah u spavaonu. On ode. Ja se nekako dovukoh do spavaone. Počeh se tresti. U glavi mi je nešto tuklo sve jače i jače. Logoraši su dolazili, smirivali me. Jedva ispričah Ahmetu o čemu se radi. Tješili su me da će, ipak, dobro biti, a i da je moglo biti još gore. Ja ih nisam slušao. Slika familije mi je bila pred očima. Onako ležeći počeh gubiti svijest. Nedostajalo mi je zraka.

Uhvatih Ahmeta za ruku i rekoh mu da zovne ljekara. To bijaše zadnje što sam mogao kazati. Kroz maglu sam mogao čuti kako logoraši nešto razgovaraju, a šta ne znam. Čujem kako Ahmet lupa po vratima i zove stražara. Lupao je dugo bez uspjeha.

Nakon dužeg vremena začu se škljocanje brave u vratima i glas:

- Ko zove?

Dovedite doktora, imamo jednog zatvorenika koji je izgubio svijest i ima velike bolove - odgovori Ahmet. Stražar otvori vrata, pogleda po spavaoni da se uvjeri da je istina ovo što Ahmet govori i ponovo ih zatvori.

Prošlo je dugo vremena dok se vrata ponovo ne otvoriše. Uđoše ljekar Stranjak i medicinski tehničar Omer. Čujem kroz maglu kako ljekar pita Ahmeta šta mi je.

Ahmet mu odgovara da sam strašno iscrpljen od dugotrajnog rada i da sam nervno rastrojen nakon saznanja loših vijesti o familiji.

Ljekar me pita kako sam, a ja nemam snage da otvorim oči i da bilo šta kažem.

Osjećam kako mi u glavi zuji i lupa, a oči hoće da iskoče od bolova.

Ljekar mjeri tlak i govori da mi je strašno nizak. Čudi se kako čovjek uopšte može biti živ sa tako niskim tlakom. Omer mi daje injekciju. Ahmetu dadoše nekakve tablete i rekoše da mi daje po dvije svakih nekoliko sati.

Začu se ponovo škljocanje brave u vratima. Odoše. Ahmet mi daje jednu tabletu i malo vode. Silom mi dade i drugu da popijem.

Zaspah.

Probudih se sav u znoju. Ahmet mi reče da sam spavao tri do četri sata. Pitam koliko je sati. Pola pet ujutro.

Mrak.

Ja sam se još tresao. U džepu napipah žilet.

Otkud žilet?

Znam da ga prije nisam imao. Tad se sjetih sinošnjeg košmara i plana kako da sam sebi oduzmem život i prekratim muke. I to mi je bilo palo na pamet.

Pomislih:

"Ima li lijeka za mene"?

Hoće li ikada doći kraj ovome?

Ako je supruga stvarno toliko bolesna, šta li će biti sa njom, šta li će biti dalje sa djecom?

Šta li je inače sa njima?

Ovo je već treći put da je supruga u bolnici. Skoro, koliko sam ja proveo u logoru, toliko je ona u bolnici. A djeca čitavo vrijeme prepuštena sama sebi. Kako li se snalaze? Šta li jedu?

Sve jedna misao za drugom.

Ahmet ugleda da sam i dalje zamišljen. Upita me "Je li mi imalo bolje? Potvrdih.

- Ako možeš čitati, evo ti ovu knjigu. Malo će ti odagnati misli, a biće ti sigurno bolje - reče i dade mi jednu knjigu.

Bijaše to "Analiza Kur'ana". Otvorih onako letimično u sredinu i počeh čitati sa velikim naporom. Još mi se vrtilo u glavi.

"Najveći čovjekov grijeh je sam sebi oduzeti život".

Ovo me zainteresova i lagano nastavih sa čitanjem. Čitam, a osjećam da mi je sve lakše. "Pravi vjernici vjeruju samo u Allaha dželešannuhu". "Sve što se oko nas dešava, tako je dragi Allah odredio". "Od sudbine se ne može pobjeći".

Čitao sam.

Osjetih da me glava prestade boljeti. Još jednom pogledah u naslov knjige, pa nastavih čitati. Je li moguće da su sve čovjekove dileme već opisane i napisane. I zaista kako sam čitao tako sam osjećao da neka tegoba silazi sa mene.

Dok sam ja čitao primjetih nekolicinu logoraša kako klanjaju sabah. Među njima je bio i Ahmet. Kad završi sa klanjanjem Ahmet me upita:

Vidim da si nastavio čitati tu knjigu. Čini mi se da ti je malo bolje. A i ja sam ti rekao da će ti biti bolje.

Ništa mu ne odgovorih. Sve je vidio. Pridigoh se, sjedoh, naslonih se na zid ćelije i nastavih sa čitanjem. Nisam se mogao rastaviti od te knjige.

Malo sam čitao, pa malo gledao u Ahmeta. Uvijek vedar, razuman, stabilan i svega svijestan.

Ni logor, ni zatvor ga nisu mogli spriječiti da obavlja namaz.

Za sve ima najjednostavniji odgovor:

- Biće onako kako je dragi Allah naredio. Ja sam čitao dalje i čudio se: "Pa ovdje sve piše. Dragi moj Allahu kako je čovjek do sada bio slijep kod očiju".

Nikad mi nije bilo jasno otkud ove knjižice u zatvoru? Ko li ih donosi? Kako li ih unosi? A čitali smo ih svi.

TEŠKI DUŠEVNI BOLESNICI - LOGORAŠI

Na spiskovima logoraša koji su po mišljenju vlasti tzv. "Herceg - Bosne" pripadali jedinicama Armije BiH nalazili su se i teško bolesni logoraši stariji od 60 godina, kao i dvoje maloljetne djece od 15 godina. Ovo dvoje maloljetne djece je sa još nekolicinom logoraša dovedeno iz Prozora.

Među logorašima starijim od 60 godina nalazili su se Puce Mujo i Tanović Husnija. Tanović je bio teški srčani bolesnik, ovisnik o lijekovima.

Izgled ove dvojice logoraša i njihove godine kazivali su sve ljudima iz međunarodnog Crvenog križa koji su povremeno dolazili i sravnjivali utvrđeni spisak logoraša, navodnih pripadnika Armije BiH.

Kod tih susreta neki logoraši su čak pokazivali iskaznice HVO, kazujući na taj način da su sve do hapšenja pripadali toj istoj vojsci koja ih je uhapsila.

Odgovor međunarodnog Crvenog križa bio je: Mi smo dobili ovaj spisak od zvaničnih vlasti "Herceg - Bosne" i vi se više ne smatrate kao uhapšeni civili nago kao pripadnici Armije BiH. Mi vidimo da to nije istina, ali nemamo kompetencije da bilo šta promijenimo.

U ćeliji broj 3, u mojoj blizini spavao je logoraš Jazvin, koga smo zvali Jazo. On je bio umno zaostao pa smo mu svi pomagali da se uklopi u našu sredinu.

Izgledom je bio visok, crn, krupne građe. A nosio je uvijek za jedno dva broja manje pantalone i kaput, pa je to bilo upadno na prvi pogled.

Kad bi izlazio na rađu, stalno bi kupio stare stvari i predmete i to trpao u džepove. Po povratku sa rađe mi smo mu to uzimali i bacali, jer smo se bojali zaraze.

On je to kupio i govorio:

- Ovo će mi valjati djeci, koja su na lijevoj strani.

Jazo bi više puta dobio degenek od bojovnika HVO, jer se u startu nije znao uklopiti u disciplinu i želje tih bojovnika kod kojih bi radio. Mi ostali bi za kratko vrijeme "prokužili" kakav je koji bojovnik i sve što on zahtjeva odmah bih bez pogovora ispunjavali. Tako smo izbjegavali više degeneka.

Prvu porciju degeneka rijetko ko bi izbjegao, ali onda bi dalje znali kako se treba ponašati.

Jazi to nikad nije uspjevalo.

Jednom prilikom Jazo se vratio sav modar sa rađe.

Pitali smo ostale koji su radili sa njim šta se desilo, a oni rekoše da ga je jedan bojovnik udario palicom po leđima isto kao i ostale i pitao ga:

- Ko te je udario?

- Vi gospodine, odgovorio bi Jazo.

Tad bi ga bojovnik ponovo udario i pitao isto.

Jazo nije znao šta treba odgovoriti, i nakon svakog udarca bi odgovarao:

- Pa udarili ste me vi gospodine!

Bojovnik ga se okanio tek kad se umorio od udaranja palicom kud stigne, shvativši da Jazo ne može da ukapira da nakon prvog udarca i pitanja: "Ko te udario"? mora odgovoriti:

- Ne znam gospodine.

Tad bi ceremonija bila završena bez dodatnog degeneka.

Ostali logoraši su ovo degenečenje Jaze očajno posmatrali. Nisu smjeli progovoriti, jer bi tad onaj ko progovori dobio degenek. Samo su posmatrali kako razjareni bojovnik udara Jazu palicom po leđima i kud god stigne.

Doktoru Stranjaku smo kazivali na Jazino duševno stanje i ako može da ukaže nadležnim HVO da odvedu Jazu na daljnje duševne preglede i liječenje. Sve je bilo uzalud. Doktor je pokušavao, ali mu nisu prihvaćali prijedlog. Utvrđeni spisak zatvorenika se ni po koju cijenu nije mogao, niti smio mijenjati.

Ručak u centralnom zatvoru se dijelio u podrumu zgrade u kojoj su bile naše ćelije. Postrojili bi se u hodniku ispred ćelije u red i jedan po jedan bi u koloni išli niz stepenice u podrum. Prilikom tog kretanja važio je isti protokol kao u stroju.

Ruke na leđima, glava pognuta dole. Nije bilo gledanja na stranu. Za svaki prekršaj slijedio bi udarac palicom. U podrumu Centralnog zatvora su bile samice, ali na suprotnoj strani od menze. Često bi čuli vrisku iz tih samica.

Posebno je bio upečatljiv glas jednog logoraša iz samice koji je razmišljao na glas, pa pjevao razne pjesme, pa se derao, a onda bi iz sveg glasa uzviknuo:

- Marijanoviću, jebem ti majku ustašku!

Ova psovka se odnosila na čuvara zatvora Marijanovića, koji se nalazio u holu podruma i čuvao red za ručak.

Mi smo svi šutili. Nismo znali kako će Marijanović reagovati. A imao je sve mogućnosti na raspolaganju.

Ipak, Marijanović se odlučio našaliti sa tim logorašem iz samice. Valjda da skrati vrijeme. Zaderao bi se da ga onaj u samici čuje:

- Puce, daj mi ključeve, da ovog u samici odmah zakoljem.

Puce je bio stražar i zajedno sa Marijanovićem bio na dužnosti, inače katolik. Puce je tada bio daleko i nije mogao čuti Marijanovića.

Odmah iz samice se začu glas:

- Nemoj, Puce, brate, ne daj mu ključeve. Zaklaće me Marijanović. Ne daj, Puce, brate!

Marijanović bi se tada ponovo zaderao:

Puce daj ključeve: A logoraš iz samice bi ponovio:

- Ne daj, brate, Puce!

Mi smo sve ovo slušali, dok smo bili u redu za ručak. Neki logoraši bi se tom prilikom smijali jer su - vidjeli da se i stražar Marijanović šali i smije, a neki bi se duboko zamislili.

Ovaj logoraš iz samice bio je zasigurno nervno rastrojen. Šta je sve ovaj logoraš preživio u samici pa da skrene s pameti, to jedino on zna. Njegovo ime nismo saznali, a po naglasku smo mogli zaključiti da je najvjerovatnije bio negdje iz srednje Bosne.

Nekoliko dana nakon našeg zatvaranja u Centralni zatvor, u naš blok dovedoše još dvadeset logoraša iz Prozora. Oni su dovedeni direktno iz nekog priručnog logora u Prozoru. Među njima su bila dva maloljetna dječaka od oko 15 godina. Kad smo mi vidjeli ovu djecu začudili smo se i pitali:

- Zar i djeca na spisku pripadnika Armije BiH?

- Zar i sa njima u logor?

Tada nam oni odrasliji medu njima ispričaše tužnu sudbinu koja ih je zadesila. Ostali su bez roditelja, jer su ih ubili navodno "nepoznati" počinioci, na teritoriju u blizini Prozora, koji je inače kontrolisao HVO.

Zvanične vlasti HVO u Prozoru nisu ni pokušale sprovesti istragu o ovom slučaju, a kad nisu znali šta će sa djecom neko je donio "pametnu" odluku da ih pošalju sa zarobljenim civilima u logor Heliodrom.

Svi oni su, također, upisani na spisak zatvorenika kao pripadnici Armije BiH.

Gledao sam to dvoje djece, razmišljao o mojoj djeci. Nedugo zatim stupio sam sa njima u kontakt. Pokazivali su mi crtane romane i pohvalili mi se kako im stražari nisu to oduzeli kada su ih ovamo dovodili. Kakve li ironije?

Djecu doveli u logor, a dozvolili im da mogu ponijeti romane. Djeca su im zračila nekom vedrinom i bezazlenošću i ne znajući šta se oko njih događa.

Poneki od njih dvojice bi nam ispričao i neki vic.

Mi bi ih pažljivo slušali i nasmijali se ispričanom vicu, iako to nekada ne bi bilo smiješno. Vidjeli smo da im je to užitak.

U takvim kontaktima svima nama logorašima bi misli lutale od naše vlastite djece pa sve do ove djece u logoru:

- Zar su ova djeca išta kriva, pa da se nađu u koncentracionom logoru?

Od 912 logoraša na spisku, koji su ostavljeni u logoru nakon velikog puštanja civila od 19. do 24 decembra 1993, i za koje su zvanične vlasti tzv. "Herceg - Bosne" tvrdili da su pripadnici Armije BiH, dakle nalazilo se i starijih osoba i djece i duševno poremećenih osoba.

Samo da se ne zaboravi!

TOMO - KONJIČKA BOJNA "KLIS"

Nakon prelaska u Centralni zatvor prva rađa mi je bila za Konjičku bojnu "Klis". Bojali smo se bilo kakvog izlaženja na posao jer smo redovno dobijali degenek.

Niko od bojovnika kod kojih smo radili nije vjerovao da smo uhapšeni kao civili.

Njihova javnost, a i cjelokupna svjetska javnost je prihvatila informaciju da su civili pušteni kućama i da su svi logori zatvoreni. Zbog toga su svi bojovnici smatrali da su u zatvoru ostali samo zarobljeni vojnici Armije BiH, da smo mi bili ti koji su pucali na njih.

Malo je koji bio, da mu neko od rodbine ili prijatelja nije poginuo u ovom ratu.

Sad su se mogli osvetiti na nama, potpuno nemoćnim. Šta su htjeli, to su i radili.

Nas 912 bili smo zabilježeni u njihovim knjigama kao pripadnici "muslimanskih snaga", kako su u to vrijeme oni nazivali Armiju BiH. Vrata ćelije se otvoriše i stražar povika: - Tri prva s reda vani!

Ja sam bio treći.

Sa mnom su bili Mili Ćeranić i Mili Trbonja. Izađosmo iz ćelije vani i ugledasmo jednog bojovnika koji bijaše došao po nas.

Bilo je rano jutro. Još nismo bili ni doručkovali. Popis je kratko trajao, jer nas nije bilo puno. Bojovnik nam reče da idemo vani.

Kad izađosmo, ne ugledah nigdje auta pa zaključih da ćemo raditi nešto u blizini. Išli smo prema izlazu logora. Vojnik je išao uporedo sa nama sa otkočenim automatom.

Samo bi progovorio: "lijevo" ili "desno" u zavisnosti od putanje kretanja.

Dođosmo do jedne velike kasarne.

Bojovnik nam naredi da uđemo i da sačekamo. U blizini je bila jedna oglasna tabla i u zaglavlju jednog spiska pročitah "Konjička bojna Klis". Pored nas su prolazili neki bojovnici.

Bili su vrlo službeni i odmah osjetih u zraku da se nećemo dobro provesti. Neko oslovi onog bojovnika koji nas je doveo sa: "TOMO". Shvatih da mu je tako ime.

Nije imao više od dvadesetak i koje godine, dugu crne, neočešljane kose.

Tomo nam priđe i reče:

- Imate zadatak da očistite sve klozete u čitavoj kasarni. Mora sve da blista. Ako nađem primjedbi na licu mjesta ću vas strijeljati.

Strijeljanja se nismo plašili, ali degeneka jesmo. Upitasmo Tomu čime ćemo čistiti, a one se razdera:

- Prstima, nego čime! Majku vam jebem balijsku!

Uđosmo u prvi klozet.

Bio je strašno prljav. Nečistoće svuda po podu, pored WC šolja, po zidu. Pisoari puni mokraće, začepljeni i prelijevaju se po podu. Užasan smrad.

"Bože, ko li samo ovdje živi" pomislih.

Nađosmo nekakav tarač i počesmo prati i čistiti redom. Ja sam bio očistio jednu WC šolju kad uđe Tomo.

- Jesi li očistio WC šolju? - upita me.

Ja potvrdih, čisteći drugu WC šolju. Iznenada osjetih jak udarac kundaka puške u leđa i riječi:

- To još nije čisto, Balijo! Moraš to bolje očistiti.

Zaboli me.

Samo stiskoh zube i uzeh krpu da ponovo iznutra očistim tu WC šolju.

Mili Ćeranić i Mili Trbonja su čistili druge klozete. Ja sam bio u ovom.

Čistio sam i po nekoliko puta istu WC šolju samo da Tomo ne bi našao neku primjedbu.

A znao sam da će me udariti, našao ne našao primjedbu.

Kad Tomo ponovo uđe i vidje da još čistim WC šolje reče: - Ti stari, radi to brže, inače ćeš ponovo dobiti po leđima!

Nisam se više obazirao na Tomine riječi. Radio sam svoj posao.

Razmišljao sam: "Kako samo čovjek može mrziti čovjeka, a da ga uopšte ne poznaje"?

Počeh čistiti pisoar.

Bio je pun mokrače i ćikova. Izvadih ćikove rukom iz mokrače. Ali mokrača je i dalje stajala u pisoaru. Nije oticala.

Nakon nekoliko trenutaka u klozet ponovo uđe Tomo i kad ugleda da čistim pisoar kaza mi:

- Nemoj slučajno da to ne pročistiš? Zapamtit ćeš me zauvijek!

Odgovorih mu da nemam čime ovo pročistiti, i da se trudim koliko mogu. Opet iznenada, kad sam bio okrenut prema pisoaru, udari me kundakom po sred leđa. Padoh na pod klozeta. Ugledah sve zvijezde pred očima.

Ustaj se stari! - začuh Tominu zapovijed. Jedva se pridigoh.

- A kako si mogao pucati u Hrvate? - kaza, gledajući u mene kao razjarena životinja.

Nisam mu ništa odgovorio, jer nije bilo smisla ništa objašnjavati. Zagrnuh rukav i uvukoh ruku u mokraću.

Napipah otvor pisoara i uprijeh dlanom kako bih stvorio pritisak. To sam pokušavao jedno deset minuta. U jednom momentu primijetih da mokrača poče oticati. Osjetih nekakvo olakšanje.

Taman kad je mokraća sva istekla ponovo uđe Tomo i kaza: Vidiš stari da se može, kad se hoće! Ništa ne progovorih. Nastavio sam čistiti pločice u klozetu. Nakon izvjesnog vremena Tomo ponovo dođe i reče mi da pođem za njim. Narediše mi da sjednem na jedan vojnički krevet.

Čim sjedoh poče ispitivanje.

Prvo su me pitali u kojoj sam jedinici Alijine vojske bio, pa koji mi je broj puške i tako redom. Vojnička pitanja.

Ja sam im odgovarao da sam uhapšen u mom stanu na desnoj strani i to kao civil. Dok sam ovo pričao oni su se cerekali.

Govorili su mi:

- Kako to da ste svi civili, kad smo sve civile pustili iz logora?

Vidio sam da daljnje objašnjenje i govorenje istine nema svrhe pa odlučih da više ništa ne odgovaram. Jedan od onih koje sam našao u kancelariji mi poče prijetiti da će me ubiti ako ne budem dalje odgovarao na pitanja. Drugi bojovnik se usprotivi i kaza da uvedu drugog i da je sa mojim ispitivanjem završeno.

Čuo sam Tomu kako im govori:

- Možete ih udarati koliko hoćete, ali moraju ostati živi jer ih ja žive moram razdužiti u zatvoru.

Ja nastavih čišćenje klozeta, dok su Ćeranića i Trbonju ispitivali.

Oko jedan sat dođe Tomo i reče da je za danas završena rađa, ali da sutra moramo doći mi isti da nastavimo raditi započeti posao. Krenusmo prema zatvoru nazad.

Uz put nam je Tomo govorio:

Ja sam vas dobro zapamtio. Hoću da sutra isti dođete na rađu. Odgovorismo da smo razumjeli, ali da nismo ništa doručkovali jer smo rano otišli. Na ovu primjedbu Tomo se poče derati: - Još tražite da vas hranimo.

Mi ušutismo.

Srećom, Tomo nas je vratio malo prije redovnog ručka u zatvoru, pa ipak nešto pojedosmo tog dana. Sutra dan ujutro dođe Tomo zorom po nas. Ćeranić i Trbonja pođoše prvi, a ja zastadoh da obujem cipelu. Tomo je stajao pored stražara.

Jedan od logoraša, koji je stajao iza mene mahinalno upita:

- Mogu li ja?

Vjerovatno je mislio da posao u krugu zatvora nije loš, stražar odgovori da može, a meni naredi da čekam slijedeću rađu.

Oni odoše, a ja ostadoh čekati odlazak na neki drugi posao.

Osjećao sam se zadovoljan što slučajno nisam ponovo otišao na rađu kod Tome, ali ujedno sam se osjećao nemoćan da bilo šta drugo promijenim ili da pomognem onima koji odoše kod njega da rade.

Opet oko jedan popodne vratiše se njih trojica u zatvor, puni modrica i strašno preplašeni. Ispričaše da im je bilo gore nego prvi dan.

Ja sam toga dana bio otišao na rad kod IX bojne, ali čitav dan mi je u glavi bio Tomo i njegove metode mučenja i ispitivanja.

NOVA GODINA 1994.

Dan uoči Nove godine 1994. radili smo u krugu logora.

Čistili smo deponiju smeća ispred zgrada. To smo radili i lopatama i golim rukama. Najveći smrad je bio na deponiji Centralne menze u kojoj su se hranili bojovnici HVO. Tu je bacano svašta.

U smetljištu je bilo pomješano raznoraznih predmeta sa otpacima hrane. To smo morali kupiti i tovariti rukama. Smetljište je bilo u jednoj velikoj rupi. Dok smo to radili uprljali bi se u potpunosti, i tijelo i odjeću, a strašno je smrdilo od otpadaka hrane u raspadanju.

Kakav apsurd.

Mi gladni, radimo po cijeli dan za pola konzerve, a sada gledamo ogromne količine prosute hrane. Bilo je nekoliko logoraša koji su neke komade hrane vadili iz smetljišta i stavljali u džepove. Opominjali smo ih da to ne rade i da će se zaraziti ako budu to jeli.

Neki poslušaše i odmah baciše, a drugi nisu mislili tako. Valjda je glad nadjačala razum pa su krenuli na rizik. Nekoliko dana nakon što smo počeli raditi ove poslove, na logorašima se pojavi kožna bolest "šuga".

Primijetih da se neki logoraši mažu nekom tekućinom koju im je dao doktor. Ubrzo se bolest proširi po cijeloj ćeliji.

Svi dobismo nekakve bočice sa tekućinom da se mažemo. Po tijelu se pojaviše neke tačkice koje su strašno svrbile. Kad bi se mazali išli bi u klozet. Tamo smo i ostavljali te bočice.

Šuga se vrlo brzo prenosila i na one koji su najviše držali do higijene. Logoraš po nadimku "Japrak"je bio poznat u logoru po redovnom održavanju higijene. Kupao se kad god bi stigao. Ali i njega zahvati "šuga". Njegove kolege su ga zbog toga "zafrkavali".

Kad bi se "Japrak" vraćao iz kupatila čist i okupan, oni bi začepili nos, kao pitaju se, šta ovo "smrdi"?

To je bio jedan vid "zafrkancije" u logoru, iako nikom nije bilo to toga.

To je bilo više silom, samo da skratimo vrijeme i da se ubije monotonija u zatvoru.

Jednog dana na pokrivaču logoraša koji je spavao do mene primjetismo da nešto gamiže.

Vidjeli smo da se on češe po glavi.

Bile su to "uši". Odmah kazasmo doktoru.

On dođe sa tehničarima i svima izvrši pregled glava.

Kod nekih su "uši" već bile, kod nekog nisu i doktor naredi tehničarima da nam svima napraše glave nekim praškom.

Sve ovo, i kožne bolesti i "uši" pojaviše se u momentu kad smo imali dovoljno vode i sapuna, ali je to vjerovatno bilo nedovoljno da se ubiju klice dugotrajnog logorovanja i jedne kompletno nedovoljno provođene higijene.

Ipak smo se mi redovno naučili umivati, kupati nekoliko puta heftično i svakodnevno tuširati po potrebi, a u logoru o tome nije vođeno računa. U istoj odjeći smo i radili i spavali. Vrlo je rijetka bila prilika da nešto drugo presvučemo, a ono što smo imali na sebi oprali bi onim danima kad nas preskoče u odabiru za rađu.

Sapun smo rijetko dobijali, pretežno od humanitarnih organizacija. Kad bi radili u nekoj kući ili stanu u gradu, obično bi povirivali u kupatilo i tražili komadić sapuna ili nešto slično. To bi kriomice stavljali u džep i pronosili u logor. Vode je bilo dovoljno, ali je bila hladna.

Kad bi radili poslove, kao što je bio ovaj oko deponije smeća i hrane kod Centralne menze, uvečer bi smrdili ko jazavci. Radili smo golim rukama i to je bio prvi mamac za razne teške zarazne bolesti. Samo je pravo čudo bilo, da osim "šuge" i "ušiju" ništa drugo nismo "fasovali".

Stražar koji nas je čuvao dok smo čistili deponiju prezivao se Čuljak. Bio je invalid u nogu, šepao je dok je hodao. Na uniformi je nosio nekakvu metalnu značku, kao nekakvu zaslugu za ostvarivanje ciljeva tzv. "Herceg - Bosne". To je on sam prikačio i imao sam utisak da se tom značkom diči, a nešto slično nisam vidio ni u jednog drugog bojovnika HVO. Čak nisam bio ni siguran je li on potpuno normalan. Imao je zadatak da nas zatvorenike raspoređuje za rad u krugu logora i da nas nadgleda.

Kod Čuljka smo radili vrlo rado. Nismo bili izloženi prvoj liniji. Doduše posao je bio težak i strašno prljav. Deponije smeća i svakakvih otpadaka, klozeti, septičke jame i svašta drugo.

Znali smo da Čuljku treba oslovljavati sa "gospodine" pa smo svaku priliku koristili da ga i za najmanju sitnicu oslovljavamo sa "gospodine", pogotovo kad u blizini ima drugih bojovnika. Tad bi Čuljak cvjetao. Požurivao bi nas u poslu i odgovarao nam na pitanja "strogo".

A na kraju rađe davao bi nam po četvrtinu hljeba i po jednu malu konzervu. Dok bi nam to davao držao bi nam predavanje kako je on milosrdan, a na drugoj strani muče Hrvate i ne daju im ništa jesti, misleći na bojovnike koje je uhapsila Armija BiH i koji su bili po našim zatvorima.

Dan uoči Nove godine završili smo rađu oko pet sati popodne.

Vratismo se u zatvorsku ćeliju. U tri ćelije u jednom bloku bilo nas je 220; u našoj ćeliji šezdeset tri. Svi smo bili prljavi.

Ugledah jednog Bosanca koji se prezivao Bašić kako vadi prljavu hranu iz depa i pokušava je očistiti.

Vjerovatno je to stavio u džep danas kad smo radili.

Pokušavao sam ga ubijediti da to baci, da ne jede, da će se sigurno zaraziti. Ja sam pričao priču, ali džaba. Ništa ga nije moglo ubjediti. Nisam se više htio puno ni baviti njim, jer sam čekao red na kupanje.

U našem bloku bio je samo jedan tuš, a nas 220. i još voda hladna.

Ali bez obzira na sve, morali smo se poslije ovakvih rađa u krugu logora okupati. Čekali smo na red jedan po jedan.

Logoraš po imenu Hadže upravo je bio izašao iz kupatila i vraćao se u spavaonu. U tom momentu začusmo škljocanje brave u vratima zatvora. Vrata se otvoriše upravo kad je Hadže bio kod vrata spavaone.

Raču se glas stražara: Ti ovamo!

Hadže stade, pa kao iznenađeno pokaza prstom: "Je li ja"? Pođe prema stražaru ne znajući o čemu se radi. Kad mu se približi, stražar ga udari nogom u glavu iz sve snage. Ni mi nismo znali o čemu se radi. Vratili smo se sa rađe, čekali na kupanje pa nas je iznenadila i sama posjeta stražara, a pogotovo ovakav postupak. Srećom Hadže je, primjetivši da će dobiti udarac, pognuo glavu i držao ruke iza leđa. Stajao je čvrsto na nogama i ne pade od udarca. Nije se ni pomjerio. Neko od logoraša prepoznade stražara i povika:

"Smiljanić"!

Mi koji smo stajali očekujući odlazak na kupanje, polegosmo po podu, praveći se da ležimo. Reagovali smo instiktivno, ne razmišljajući šta radimo.

Začusmo Smiljanića kako ljutito pita Hadžu:

- Šta ćuriš kroz vrata?

- Nisam ćurio, gospodine zapovjdniče, samo sam se kupao - odgovori Hadže.

Na to ga Smiljanić ponovo udari nogom u glavu. Bio je to nekakav izvježban udarac. Hadže je bio snažan, nabijen, omanjeg rasta pa je Smiljanić mogao podići nogu do njegove glave. Ali, Hadže ponovo osta na nogama. Smiljanića to razljuti pa se razdera:

- Vodite ga u samicu!

Onako polugolog, tek izašlog iz kupatila, uhvatiše dvojica i odvedoše u samicu.

Kad je dežurni stražar zatvarao vrata usput nam reče:

- Večeras je Nova godina. Pošto će biti dosta pijanih bojovnika, vama je najbolje da odmah legnete spavati, a svjetlo će se gasiti u osam.

Ko li ti je mislio o Novoj godini i kome li je bila na umu? Tiho završismo kupanje i to samo ko je stigao na red, a onda smo svi legli. Niko nije mogao spavati. Nije se čuo nikakav zvuk u spavaoni. Svak je bio sa svojim mislima.

Kud koji?

Vani se čula galama i svirka, a onda rafali iz automatske puške. Pucali su po zidovima zatvora.

Bojovnici su pili i bivali sve raspoloženiji i veseliji.

Bojali smo se da ne ubace bombu među nas, ili da tako pijani ne uđu među nas. Stražari koji su čuvali naš zatvor donijeli su piće i hranu stražaru. Stražara je bila u sklopu zgrade zatvora. U jednom momentu začusmo harmoniku. Pjevali su. Sve je orilo.

Ležao sam i razmišljao o familiji.

Gdje li su?

Kako li im je?

Počeše mi padati na pamet nekakve prijašnje Nove godine, odlasci na more, u hotele, i koje kakve budalaštine, ali me takve misli nisu mogle preokupirati.

Samo sam molio dragog Allaha da što prije svane i da idem na rađu.

Ko zna šta li nam sve ovi pijani spremaju?

Začuh pjesmu:

- "Oj Alija, jebem ti baklavu, mislio si bez metka stvoriti državu".

Taj repertoar sam već dobro znao iz Dretelja. Srećom ovi ovdje nisu nas nagonili da pjevamo. U nas se bio uvukao nekakav strah. Pitali smo se "kako li će biti kasnije kad je ovako počelo"?

Rafali počeše udarati po zidovima ćelije, odbijeni meci počeše padati po nama. Lijegali smo, savijali se, pokrivali rukama po glavi. Koga li će pogoditi? Začusmo lupanje po vratima zatvora sa vanjske strane. Lupanje bijeaše sve jače i jače.

Tada stražari koji su čuvali nas odgovoriše onima vani.

- Mi vam ne smijemo otvoriti, jer nam je tako naređeno.

Udaranje o vrata se pojača još više. Sa izvana su se čuli povici pijanih bojovnika stražarima da otvore vrata, a stražari su im i dalje odgovarali da neće otvoriti jer im je tako naređeno i da džaba čekaju.

Tada se iz vana začu pucanje iz automata i pištolja, te povici:

- Treba ih pobiti!

- Šta ih čuvate?

Stražari nisu dalje odgovarali. Mi smo strepili šta će se dalje dogoditi? Hoće li popustiti? Orgijanje pred vratima trajalo je do kasno. Mi smo ležali, šutili. Niko nije spavao. Vrata zatvora nisu se otvarala. Bijaše to duga i iscrpljujuća noć.

Uđosmo u novu kalendarsku godinu, budni, neispavani, iscrpljeni strahujući za svoju sudbinu.

Takvi odosmo na rađu čim svanu. Mene zapade rađa ponovo sa Čuljkom. Opet smeće, opet deponija i klozeti, čišćenje čitav dan i peksinluk, ali uvečer i konzerva za nagradu.

Dok nas je Čuljak ujutro vodio na rađu, vidjeli smo mladu vojsku kako vježba. Neko od logoraša reče: - Ovo su "novaci".

Tako su oni nazivali regrute. Vidjelo se na prvi pogled da su dosta mladi. Pretežno osamnaest godina ili koja više. Vježbali su na komandu u ritmu američke vojske.

Začusmo zatim kako u ritmu vježbanja zajedno izgovaraju:

- "Poklaćemo Muslimane, pobićemo sve balije, silovat ćemo im žene"...

Nismo se mogli oteti utisku, kad to prije "naučiše", ako su novaci. U startu su ih učili da mrze Muslimane i sve stoje muslimansko. I to samo muslimansko. Slušao sam ih često i nikad nisam čuo da pjevaju kako će poklati, pobiti ili silovati nekog drugog. Samo muslimansko. Nama je to bilo vrlo ružno slušati, a šta smo mogli. Radili smo u blizini gdje oni vježbaju.

Jedan logoraš u mojoj blizini prošapta:

- Bože, kakva li će ovo vojska biti.

Već u prvim časovima obuke i treniranja neko im je punio glavu nacionalnom mržnjom. Te pjesme je morao neko već prije smisliti i servirati im. Sve je ulazilo u cjelokupni plan etničke mržnje i čišćenja.

Oni se pripremaju za jednu dugotrajnu mržnju, koju će biti vrlo teško izbrisati iz glave onih kojima je napunjena. Duga će i teška biti ova borba.

Posijano je mnogo sjemena mržnje u jednom narodu prema drugom narodu. I to među dva naroda koja se historijski nikad nisu ni mrzila, ni ratovala jedni protiv drugih. Stoljećima su živjeli jedni uz druge, jedni sa drugima.

Je li to tvorac ovog htio u historiji. Ako i jeste pošao je pogrešnim putem.

Od ovakvih grešaka štetu može imati samo njegov narod. Generacije će imati posla da ovo isprave. Ako se ikad mogne ispraviti.

"Hoće li, ipak, jednog dana taj tvorac ovoga svega biti poznat imenom i prezimenom, a kako stvari izgledaju, neće biti u jednini".

Peti dan poslije Nove godine vrati se Hadže iz samice.

Pričao nam je kako su samice pune logoraša. Neki su već šest mjeseci u logoru. Najviše nam je spominjao nekog Redžu, koji je prije bio major u onoj vojsci. Nije prošlo dugo vremena, a Hadže se ponovo nađe u samici.

Hadže je jedno vrijeme bio sobni starješina i morao bi uvečer podnijeti raport dežurnom zatvora. Kad je dežurni ušao u ćeliju, mi smo stajali u špaliru, pognuti, sa rukama na leđima.

Hadže je stajao pored dežurnog i rekao:

- Gospodine zapovjedniče! Spavaona broj tri broji šezdeset i tri pritvorenika. Prisutno šezdeset i jedan.

- Rashod: jedan na radu, jedan "ubio džadu".

Ovaj raport je razljutio dežurnog i Hadže ponovo dobi pet dana samice. Kad se vratio Hadže nam se pravdao:

- Kako ću drugačije kazati za logoraša koji je pobjegao, nego da je "ubio džadu". Šta smo mogli?

Nasmijasmo se, a ova šala košta Hadžu pet dana samice.

PROFESOROVA HRABROST

Januar 1994.

Logoraši razgovaraju o raznim kombinacijama i o eventualno mogućim razmjenama logoraša zarobljenika. Posebno važne logoraše za zamjenu vlasti tzv. "Herceg - Bosne" su držali u zatvoru u Ljubuškom.

Pošto njih nikako nisu dovodili na Heliodrom to nam nije bio nekakav pokazatelj da bi do ukupne razmjene moglo potrajati još dugo. Šta smo mogli?

Nalazili smo načina da tješimo jedni druge. Psihička napetost je postojala sve veća. Čak neki logoraši počeše izgovarati neke skore datume razmjene. A nervoza sve veća i veća. Gdje god da se okrenu u zatvoru, svuda debele rešetke, velika gvozdena vrata i posebni propisi, kao da smo najveći kriminalci i zlikovci.

U toku jednog takvog razgovora u naš paviljon uđe vođa smjene stražara i glasno se razdera:

- Dežurni soba, raport!

Na takvu naredbu logoraši su skakali na noge, pravili špalir sa jedne i druge strane ćelije, a dežurni sobe bi podnosio raport o brojnom stanju u ćeliji. Sve nam je ovo bilo čudno jer je raport tražen prije podne.

Uobičajeno je bilo da se raport daje uvečer prije spavanja. Nadugo poslije u našu ćeliju uđe jedan oficir HVO u pratnji dežurnog stražara i još dvojica bojovnika.

Dežurni sobe podnese po propisu raport o brojnom stanju u ćeliji, a mi smo stajali u redovima po dvoje i nijemo gledali u pod.

Ispod oka primijetismo kako nas oficir gleda.

Tad reče:

- Možete slobodno podignuti glave. Ja sam došao da vam saopštim nekoliko informacija.

Podigosmo glave i tek tada smo se mogli malo bolje zagledati u oficira. Neko od logoraša tiho šapnu:

- Ovo je Puljić, glavni zapovjednik SIS-a za cijeli HVO "Herceg - Bosne".

Oficir je gledao pravo u sredinu ćelije, prema logorašima, među kojima je bio i profesor Mesihović Bedžo, a zatim poče glasnije govoriti:

- Da znate da bi vas mi odmah razmijenili, ali vas vaši neće. Vas sada niko neće i niko vas ne prizna svojima. Alija je taj krivac zbog koga vas još držimo u zatvoru.

Nakon što je oficir ovo rekao, nastao je kratki tajac.

Niko nije reagovao na ove riječi. Samo smo posmatrali oficira i čudili se razlogu ove priče. Zašto je priča baš nama logorašima? U tim razmišljanjima najviše hrabrosti da progovori imao je profesor Bedžo.

On reče:

- Ne bih se ja, gospodine, složio sa vama da nas naši neće da prime - mislio je na Armiju - a isto tako ne bih se složio da je Alija kriv što smo mi uhapšeni po stanovima i ovamo dovedeni.

Dok je profesor ovo govorio mi smo stajali kao ukopani i divili smo se njegovoj hrabrosti da to direktno kaže. Otimao je naše trenutne misli, ali je upravo on bio taj koji je protivriječio ovom oficiru.

Primijetismo da se oficir malo ljutnu, a onda se pogledom uputi prema profesoru i reče: - Meni se čini, profesore, da se mi dobro znamo.

Profesor, iz prve odgovori oficiru: - Vi mene možete poznavati, ali ja vas uopšte ne znam.

Ovim odgovorom profesor je aludirao na činjenicu da je taj oficir dobio čin u vojsci za vrijeme njegovog hapšenja ili nešto prije, a da je prije toga bio građanin nepoznat u javnosti.

Na ovaj odgovor oficir malo zastade pa reče:

- Imat ćeš priliku, profesore, da me dobro upoznaš, - a sada pitam ostale logoraše, ima li još nekih pitanja?

Mi smo stajali i šutili.

Oficir se okrenu i izađe iz naše ćelije. Kada su se vrata na ćeliji zatvorila mi smo prilazili profesoru i čestitali mu na hrabrosti.

Sutra dan stražari dođoše po profesora u ćeliju i odvedoše ga u samicu, u podrum zatvora. Tamo je ostao sve do razmjene logoraša u martu.

Ponekad bi ga vidjeli na kratkim šetnjama na igralištu, na koje su izvodili zatvorenike. Doznali smo da se dobro drži.

Inače u toku cijelog našeg zajedničkog tamnovanja profesor je imao nekoliko verbalnih duela i sa logorašima.

Kod tih duela bilo je podijeljenih mišljenja ostalih logoraša da je profesor u pravu ili nije. Ali ovog puta profesor je dobio od svih nas i iskrene čestitke i podršku za ispoljenu hrabrost.

ZULFINA ŽELJA ZA OSVETOM

Zulfu Batlaka su prebacili u naš blok u zatvoru negdje u januaru. Tada, vjerovatno po nečijem naređenju, stražari izvršiše grupisanje zatvorenika prema mjestu odakle su dovedeni. Svi zatvorenici iz Mostara dođoše u naš blok u prizemlju zatvora.

Na gornjem spratu Centralnog zatvora bili su grupisani zatvorenici iz Stoca i iz Dubrava. A u podrumima i na suprot našeg bloka bili su smješteni zatvorenici iz Prozora, Jablanice, Žepča i Šehera.

Zulfu sam viđao dva puta u mimohodu za ručak, i samo smo se mogli pogledom pozdraviti. Kad dođe u naš blok, prvo dođe do mene, jer smo se odavno dobro poznavali. Nakon što smo se upitali za zdravlje i on mi reče da je dobio smještaj u ćeliji broj 1, u našem bloku.

Bio je stalno obučen u istoj crnoj uniformi i nosio je crnu beretku na glavi. Tu je uniformu nosio još iz perioda dok je bio u HOS-u, ni u logoru mu je nisu skinuli.

- Kako to da nisi u Ljubuškom sa Vladom i Hamdijom?

- Bili su oni i mene odredili za Ljubuški. Ali glavni u SIS-u im je to zabranio komentarišući ovako: "Zulfo je bio u HOS-u od početka rata. U Ljubuškom će ga odmah osloboditi iz zatvora bez obzira što je kasnije prešao u Armiju".

Zulfo sjede do mene.

Prvo skide protezu sa noge, koja mu stradala u borbi protiv četnika, kad se borio rame uz rame sa HVO.

Kad sjede primjetih mu na licu da to više nije onaj veseli Zulfo, kakvog sam prije poznavao. Bio je zamišljen, lice zategnuto i ukočeno.

Upitah ga:

- Jesu li te mučili kod ispitivanja?

Znao sam da su Zulfu morali posebno "obrađivati" pošto je bio komandant dijela Armije u Blagaju.

Od samog početka rata on je bio u HOS-u i bio je zapovjednik jedne jedinice HOS-a.

Borio se vrlo uspješno protiv četnika i oslobodio Blagaj. Kasnije je tu cijelu jedinicu HOS-u priključio Armiji BIH u Blagaju i bio postavljen za komandanta.

Znao sam i o Zulfinoj hrabrosti u akcijama i ofanzivama protiv četnika. A znao sam i za njegovu narav, tvrdokornost, svojeglavost, samostalnost i nepredvidivost.

Zulfo mi poče pričati:

- Meni je teže palo što me izdade moj "prijatelj" Avdo i na lukav i ljigav način izruči neprijatelju.

- Dan prije napada HVO na Armiju, osmog maja, na Avdin prijedlog otišli smo da popijemo kahvu u jednu gostionicu. Ali tamo me je već čekala zasjeda bojovnika HVO. Tu su me zarobili. Kad sam shvatio da sam prevaren i da sam u zamci, Avde nije nigdje bilo. Izvukao se na vrijeme, a prijatelja ostavio.

- Niko me ne može razuvjeriti da nije bio sa njima u vezi i da me za "sitno" prodao. Ali ako Bog da inšallah, Zulfo će svakom vratiti dug, samo da preživimo.

Posebno su me ispitivali o naoružanju, koje je imala moja jedinica, o našim vojnicima, o planovima. I maltretirali me i degenečili pri tome. Sve je Zulfo izdržao, a samo mi je stalno u glavi bio moj "prijatelj" Avdo. Ja sam još prilikom Zulfinog dolaska u naš paviljon vidio da se stražari koji su ga dovodili plaše i respektuju ga iako je logoraš.

Zulfo se čvrsto držao. Njegova crna uniforma i "imidž" da mu ništa nije zaklati čovjeka, ipak je kod stražara izazivala jednu dozu strahopoštovanja. Na rad ga nisu izvodili.

Zulfo je prije rata bio vrstan majstor, autolakirer. Često bi bojovnici dolazili da ga pitaju hoće li im ofarbati auto. Kome je htio farbao je, a kome nije htio, niko ga nije mogao natjerati. A onaj kome bi pristao da ofarba auto morao ga je prethodno lijepo zamoliti.

A dok je radio čuvala bi ga i po trojica stražara.

Uvečer bi se vraćao u zatvor u pratnji po trojice naoružanih stražara. Pratili su ga do vrata. On bi lagano išao, bez ikakve hiće. Malo mu je smetala proteza. Stražari ga nisu smjeli požurivati.

Otvorili bi mu vrata i lijepo ga pozdravili na rastanku. On bi im samo klimnuo glavom i ušao. Ponašali su se prema njemu kao da nikako nije logoraš.

Često bi sa ovakve rađe donio ponešto hrane u spavaonu.

Redovno bi to podijelio sa mnom i još jednim njegovim prijateljem. Dok bi uvečer polagano jeli razgovarali bi.

Često bi ga čuo kako govori:

- Da mi je samo dočekati da vidim Avdino lice. Ženu i djecu nisam vidio ima već dvije godine i uopšte sad ne znam gdje su, ali na to nikako ne mislim. U glavi mi je samo osveta za sve ove dane provedene u logoru.

Dani u zatvoru sa Zulfom postadoše mi interesantniji. Pričao mi je o njegovim akcijama u borbama protiv četnika, o načinu obuke i čeličenju vojnika, o planovima u budućnosti, ako preživi.

Razmišljao sam o tome koliko bi ovakav borac valjao u redovima Armije sad u ovom ratu. Znali su to dobro i oni koji mu planiraše hapšenje.

Nažalost, za to iskoristiše njegovog najboljeg prijatelja, muslimana! Na Zulfu je način njegova hapšenja ostavio dosta traga, ali ga to nije dotuklo. U zatvoru je shvatio da mu je najbliži saradnik u borbi radio o glavi.

Teško je platio jedno životno iskustvo.

Da ne bijaše izdaje, oni ga nikad ne bi živa u ruke uhvatili. A da bi ga uhvatili, dosta bi ih poslije toga platilo glavom.

I sad su mi u glavi Zulfine riječi:

- Bolan, treba djecu iz malena učiti da prepoznaju neprijatelja prvo u svojim redovima, da prepoznaju izdajice i izrode svog naroda, da ih odmah izoluju.

- Da ih ne zadesi sudbina Zulfe Batlaka. Lahko ćemo mi sa neprijateljem sa strane. Njega vidimo i odmah poznajemo.

Sačuvaj te Bože onih koji sa tobom sole, a o glavi ti rade.

PIJANI BOJOVNIK, MEĐU LOGORAŠIMA U ZATVORU

Krajem januara, početkom februara 1994. dođosmo jednog dana sa dnevnog rada. Oprasmo se i legosmo. Umor nas je savladao. Ubrzo zaspah. Cijeli dan sam cijepao drva za IX bojnu. Nisam bio vješt u cjepanju drva. Dok sam cjepao, posmatrao me jedan bojovnik i u jednom momentu reče:

- Meni se čini da to vješto radiš kao da imaš iskustva u cjepanju drva.

Nisam mu imao potrebe šta odgovoriti, bijaše mi drago što me pohvalio, pa nisam htio da bojovniku kazujem istinu o mojoj vještini u cjepanje drva. Zato su me uvečer svi mišići boljeli.

Oko ponoći, propudi me jedan ispaljen hitac u neposrednoj blizini u samoj ćeliji.

Tom prilikom, još dok sam spavao, pogodi me čahura u glavu. Kada se probudih ugledah da svi logoraši stoje u običajenom špaliru, kao kad se predaje raport dežurnom.

Ruke na leđima, glava pognuta. Ustajući, nije mi bilo jasno šta se događa u spavaoni. Tek kad ustadoh ugledah na vratima spavaone dežurnog stražara, zvanog "Grća", još jednog bojovnika HVO-a sa oznakama njihove brigade "Bruno Bušić", i jednog civila u društvu ove dvojice uniformisanih.

Kad me ovaj bojovnik ugleda kako ustajem okrenu pištolj kojeg je držao u ruci, prema meni i reče:

- Pa je li moguće da se tek sada ustaješ?

Ja se već duže vremena nisam brijao, bio sam prilično smršao, i dosta iscrpljen radom.

Moj izgled je odavao dojam jednog mnogo starijeg čovjeka nego što sam bio. Bojovnik me dobro odmjeri od glave do pete, malo se nasmija, okrenu se prema Grći i nastavi ceremoniju koju je već bio započeo. Primjetih da ispred njega stoji logoraš Mili Ćeranić i da ga gleda ravno u oči.

Bojovnik ponovo uperi pištolj prema Milom i reče:

Maloprije sam pucao pored tvoje glave, a sad ću ti pucati ravno među oči.

Mili je stajao mirno i nije ni trepnuo. Svi logoraši su se čudili kako je samo ovaj bojovnik mogao upasti u zatvor pored toliko stražara. Samo smo nijemo pratili tok događaja.

I Grća je stajao i sve posmatrao. Nije se mješao, a primjećivalo se da mu nije pravo što bojovnik puca u ćeliji. Bio je svjestan da je sadašnji broj zatvorenika već utvrđen po imenu i prezimenu i da ni jedan zatvorenik ne smije faliti. Inače stražari odgovaraju.

Nakon kraćeg vremena bojovnik ponovo reče:

- Znateli vi šta vaši rade sa našim vojnicima u logorima na lijevoj obali Neretve? Kidaju im uši i jezik i nabijaju ih na kolac. Muče ih, a šta vama ovdje fali. Ništa!

Nakon ovih riječi poče ponovo pucati i to u visini glava logoraša, ciljajući između glava. Najviše je metaka ispalio kraj glave Milog Ćeranića.

Ne znam šta je taj Mili mislio, ali je čitavo vrijeme ostao miran i nastavio gledati pravo ne rekavši ni jedne riječi. Vjerovatno mu je bio na meti, jer je bio najbliži vratima.

Bojovnik zatim nastavi dalje:

- Mi ne možemo nikad živjeti zajedno, a vi više nikad nećete živjeti na prostorima "Herceg - Bosne".

Bojovnik je bio dobro pijan. Primjećivalo se to i na govoru i na držanju. Civil koji je stajao sa njima poče dalje pričati umjesto pijanog bojovnika:

- Ja sam bojovnik HVO iz Tutine ATG grupe. Bio sam u ovakvim logorima koje drži muslimanska vojska u Konjicu i Jablanici. Prije neki dan sam razmijenjen.

- Sad sam došao da vas malo bolje upoznam. Neću vam ništa na žao učiniti iako to mogu ako hoću.

Nakon ove priče pijani bojovnik se okrenu prema Grći i upita ga:

- Šta ti je? Čega se bojiš?

Grća mu odgovori da se ničega ne boji, i da ne zna na šta misli, a onda mu bojovnik prigovori: - Znamo mi sve za tebe i za sve one balije kojima ti lično pomažeš.

Stražar Grća je inače bio jedan od umjerenih stražara. Obavljao je svoj posao, a nikad nije nastojao da logorašima pogorša njihovo stanje. A kada je mogao, u okviru mogućnosti, nekim logorašima je činio izvjesne usluge. Pijani bojovnik je nešto od toga načuo i sad je prigovarao Grći.

Nakon kraćeg vremena pijani bojovnik i civil napustiše našu ćeliju i odoše u ćeliju broj 2. Tamo su ponovili istu ceremoniju kao i u našoj ćeliji.

Samo je prilikom pucanja bio ranjen logoraš Mili Trbonja, metak mu je okrznuo uho. Kad je Mili pao i počeo krvariti iz uha, pijani bojovnik se zbunio i ne čekajući da provjeri šta se dogodilo sa ranjenim logorašem, izašao vani u kancelariju u kojoj su inače sjedili stražari.

Mi smo još dugo stajali i njemo gledali jedan u drugog. Hvala Bogu da smo ostali na broju.



LEPI

Bio je mjesec februar 1994. godine.

Tih dana nisu nas više vodili na rađu na prvu liniju. To je bio dogovor između Crvenog križa, UNPROFOR-a i vlasti tzv. "Herceg - Bosne".

Radili smo većinom nešto u krugu logora, zatim za njihovu inžinjeriju na Buni i na Vardi i još za IX bojnu u Rodoči i Jasenici. Po dolasku sa rađe očekivala bi nas nešto malo veća i nešto kvalitetnija porcija hrane nego do tada. Malo veća, ali opet nedovoljna. Ali vidjeli smo da se nešto mijenja. Međutim, i dalje su to bila samo dva obroka dnevno.

Logoraš "Lepi" je bio strašno psihički opao. Mislim da se prezivao Buljubašić.

Tješio sam ga kako će uskoro morati biti razmjena, kako ovome mora doći kraj. Bio je malo stariji od mog starijeg sina i osjetio sam u jednom momentu nekakvu očinsku brigu za tog momka.

Govorio sam mu eto kako nam već daju i malo bolje obroke hrane. Ubjeđivao sam ga na razne moguće načine da će doći bolji dani.

Bilo je džaba. U njega se bio uvukao nekakav strah od odlaska na rađu. Ujutro bi se sav počeo tresti kad bi stražar počeo prozivati.

Sakrivao se u klozet, molio doktora da mu dadne poštedu.

Stalno je izvrdavao i izbjegavao odlazak na rađu. Doduše, to je i mogao, jer je za rađu trebalo oko 200 zatvorenika, a u zatvoru nas je bilo 912.

Bilo je u to vrijeme dosta dobrovoljaca za rađu.

Na rađi bi često dobijali ručak i po koju konzervu. Neki su se javljali i išli raditi po čitav dan za jednu konzervu.

Predložih jednom prilikom Lepom da pođe sa mnom na rađu.

- Bit će ti psihički bolje, bit češ vani na zraku. Nije teško.

- Brže vrijeme polazi. - govorio sam mu - I ja se svakodnevno javljam dobrovoljno na posao, jer manje mislim na familiju. Pristade.

Rekoh mu da ujutro prije prozivke bude blizu mene i da nas odaberu da budemo zajedno na istoj rađi. Ujutro primjetih da pred zatvor dolazi kamion IX bojne. Već smo prepoznavali po kamionu, koja bojna dolazi i traži zatvorenike za rađu.

Začusmo stražara kako kroz zatvorena vrata govori:

- Za IX bojnu dvadeset. Prvo dobrovoljci, a onda iz ćelije broj 3 redom.

Ovo "redom" je značilo da na rađu idemo po nekom utvrđenom redosljedu. Po abecedi. Da ne bi stražari birali, dogovorili smo se da na rađu idemo redom. Danas jedni, sutra drugi. I da ne bi stalno odlazili drugi. Dobrovoljci su bili izuzetak, isto kao i oni sa ljekarskom poštedom.

Nas dvojica stadosmo među dobrovoljce. Ubrzo nas se skupi dvadeset. Popisaše nas, a zatim na kamion. I popis je sada bio nešto strožiji.

Koliko nas odvedu toliko nas moraju vratiti. Brojka od 912 bila je tačno utvrđena. Međunarodni Crveni križ nas je evidentirao po logorskim brojevima. Kad smo mi znali za ovo, bilo nam je puno lakše.

Nema više onih rađa kad smo se prije polaska halaljivali sa onima koji ostaju. I po tome smo vidjeli da se nešto mijenja.

Kamion pođe prema Rodoču i na ulasku na Čekrk skrenu lijevo iza jedne zgrade. Tu nam narediše da siđemo. Podijeliše nam krampe i lopate i narediše da idemo za trojicom bojovnika. Pođosmo jedan za drugim.

Bojovnici su imali automate na gotovs. Često sam se u sebi smijao zbog ovakvog straha bojovnika.

Mi logoraši, izmučeni, iscrpljeni, sa lopatom u ruci, a oni sa automatom i to još na gotovs. Bojovnici su bili službeni. Ništa nisu pitali ni pričali.

Lepi je išao iza mene i u jednom momentu mi prišapta:

- Ovo je moja zgrada. Ovdje sam se rodio i odgojio. Roditelji su ostali u stanu kad su mene uhapsili. Ne znam jesu li tu?

- Šuti - tiho mu šapnuh - samo će biti gore za obojicu, ako čuju da pričamo.

Vidio sam da se sav trese od uzbuđenja. Bojovnici nas povedoše do vodovodnog bazena preko ulice, pa "tranšejom", desno prema gatačkim kućama. Ove tranšeje smo kopali mi logoraši od Raštana pa sve do Bune, neprekidno. Naravno osim kroz Donju Mahalu. Tu su bili naši.

Kad dođosmo do gatačkih kuća jedan bojovnik zastade i reče nam:

- Vi morate kopati nove "tranšeje" i to okomito prema Neretvi do onog velikog trna - i pokaza rukom na trn - a zatim će te skrenuti u desno. - Ovdje neka vas ostanu šestorica.

Pogledah u Lepog, bio je sav problijedio.

Bijaše mi žao što sam mu ja predložio da danas pođe sa mnom. Ustvari, ja sam pretpostavljao da nas više ne smiju voditi na ovako opasne poslove na prvoj liniji.

Ali, Šta je tu je.

Ništa više danas ne možemo promijenuti. Uzeh krampu i počeh kopati prvi. Oborih grudobran kako bih kopao okomito na tranšeju u kojoj smo se nalazili.

Ugleda se čistina ispred mene i kuće na drugoj strani Neretve. Začuh pucanj snajpera sa te strane. Metak se zabi u zemlju neposredno pored mene.

Znači opomena. Lepi leže po rovu. Bojovnici su čučali pored nas.

- Morate nastaviti kopati - reče jedan - samo se čuvajte.

Kakva li apsurda.

Da kopamo i da se čuvamo. Osvajaju prostor sa zatvorenicima na prvoj liniji. Nikako im želje nisu bile u skladu sa trenutnom situacijom.

Nastavismo kopati. Mijenjali smo se. Dođe red Lepog da kopa. Sageo se i kopa u klečećem stavu. Hvatao ga je sve veći i veći strah.

Poče plakati. Od njegovog kopanja nije bilo nikakvog efekta. Jedan drugi logoraš uze krampu, da ga zamjeni. Radili smo na smjenu, po dvojica. Rečeno nam je da moramo taj posao završiti. Iskopasmo oko pola metra. Uzesmo lopate da izbacujemo zemlju. Zemlju smo izbacivali sa strane tranšeje i bili smo vidljivi sa suprotne strane.

Opet se metak od snajpera zabi u zemlju.

Dođe mene red da izbacujem. Probao sam klečeći, da bih bio manje otkriven. Ali ne ide ovako. Ustadoh se. Bio sam otkriven od glave do pojasa. Počeh izbacivati. Pogledah Lepog.

Ležao je pripijen uz zemlju, gledao je u mene. Bio je blijed k'o krpa. On je morao nastaviti izbacivati kad ja završim.

Rekoh mu:

- Neka tebe tu. Ja ću nastaviti izbacivati umjesto tebe.

Bilo mi ga je žao, a osjećao sam i krivicu što sam ga pozvao. Bojao sam se da mu se nešto ne desi mojim sevetom. Na svoj život nisam u tim trenucima uopšte mislio.

Ustvari razmišljao sam ovako:

"Snajperista Armije nas je odmah primjetio. Kroz snajper vidi da smo logoraši. Može nas likvidirati kad god hoće. A neće«?

Mislio sam na napor i samo da izdržim do kraja. Kad završih izbacivanje, sjedoh da se odmorim. U tom momentu odnekud dođe jedan stariji bojovnik.

Mislim da je bio domobran ili nešto slično.

Kad me ugleda da sjedim, udari me iz prve, iznenada, nogom u rebra i zagalami:

- Što ne radiš, balijo?

Zaboli me.

Ništa mu ne odgovorih. Bojovnici koji su sjedili u rovu, malo dalje od nas rekoše mu da sam maloprije radio i da radim na smjenu.

Tad mi on kao opravdanje za prethodni udarca reče:

- Znate li vi, šta balije rade od naših u vašim zatvorima. Kidaju im i ruke i noge. A mi vas još i hranimo.

A zatim skide automat i pođe pucati iznad naših glava. Ja sam i dalje samo sjedio. Lepi se priljubio uz zemlju i ne diže glave. Stalno sam mislio na njega i na sudbinu da mu se možda nešto desi kad sam ga ja pozvao na rađu.

Znao sam da nas ne smiju poubijati, jer im za razmjenu treba tačno utvrđen broj logoraša, ali svi smo se plašili degeneka.

Tada sam prokužio tog starog, da je došao da se iživljava na nama, da se "psihički" zadovolji, i da se pokaže pred ovim bojovnicima kako mrzi "balije".

Ubrzo se "stari" izgubi negdje, a mi nastavismo kopanje tranšeja. I dalje su padali meci od snajpera u našoj blizini, ali su bivali sve rjeđi i rjeđi.

Jedva sam čekao da dođemo do mjesta gdje trebamo skrenuti desno sa kopanjem.

Iznenada dođe jedan bojovnik i reče ovim što su nas čuvali:

- Došla je naredba da moramo zatvorenike hitno vratiti u zatvor.

- Tamo je došao međunarodni Crveni križ i traže da vide sve zatvorenike na broju. Moraćemo u izjavi napisati da su ovi radili u krugu ove radionice. Poredaše nas brzo i kroz tranšeje dođosmo ponovo do zgrada gdje smo primili alat.

Kad to završismo priđe nam jedan bojovnik i upita Lepog:

- Odakle tebe tu? - vjerovatno misleći da smo mi svi zarobljeni kao pripadnici Armije BiH - pa ja znam da ti nisi ni vojske služio, a niti si kad držao pušku u ruci.

Lepi zaplaka, prepoznavši komšiju iz zgrade, a zatim upita:

- Znaš li šta mi je sa roditeljima. Jesu li u stanu - i pokaza u pravcu prozora.

- Oni su odavno protjerani na lijevu stranu, kad i ostali Muslimani. Prvo su odvedeni na Bunu, a odatle su otišli prema Blagaju. Znam sigurno da su stigli živi na lijevu stranu i nemoj plakati - reče bojovnik.

Mogu li bar vidjeti stan? - upita Lepi.

- Možeš!

- Idemo odmah zajedno.

Njih dvojica odoše prema ulazu obližnje zgrade. Nisam mogao primijetiti da tamo iko stanuje. Lepi se vrati vrlo brzo, plakao je i kroz plač mi prošaputa:

- Ni vrata na stanu nema. Po podu samo slike moje i od moje familije. Sve mi je ovo tako teško palo da samo mislim na familiju.

- Šta možeš?

- Biće bolje ako Bog da - rekoh mu - svi imamo različite sudbine i puno razloga da i mi svi plačemo, ali se držimo.

Ubrzo dođe kamion. - Brzo u kamion - povika vozač - naređeno mi je da vas što prije vratim u zatvor.

Kad stigosmo u zatvor zatekosmo predstavnike međunarodnog Crvenog križa kako popisuju zatvorenike. Kažu da su došli da evidentiraju prisutne, a sve one koje ne nađu smatrat će nestalim i tražit će odgovornost vlasti za njih.

Zato je onakva žurba i bila u Koloniji. Mi se postrojismo i jedan po jedan govorili smo svoj logoraški broj.

Kad dođoše do mene rekoh:

- 320243. Pronađoše me u popisu logoraša, štrihiraše i rekoše, još živ i na broju. Broj od 912 bio je nakon otpusta velikog broja logoraša tačno utvrđen.

Međunarodne organizacije su sad vodile računa o nama. Ni jedan sa tog spiska nije smio nedostajati.

Po imenu i prezimenu morali smo svi biti na broju. Kao ratni zarobljenici, potpadali smo pod čitav niz međunarodnih zakona. Između ostalog, ne bi smjeli da nas izvode na prinudni rad iz zatvora, a pogotovo na prve linije. Za našu grupu su bili to prekršili, zato su nas onako brzo vratili. Umio sam se i oprao od blata. Ugledah Lepog. Nosio je sapun u ruci.

Reče mi:

- Od sutra idem svaki dan na posao.

- Osjećam se puno bolje. Ako ikako mognem, javit ću se sa tobom da zajedno radimo.

Ja se nasmijem, klimnuh mu glavom u znak odobravanja. Bilo mi je drago što je ovaj dan, ipak, sretno završio za Lepog. Valjda se u njemu nešto prelomilo. Vratih se u spavaonu. Ugledah mog dobrog prijatelja Zulfu.

Sjedi na mom ćebetu i onako smijući se pokaza mi jednu poveću konzervu u ruci.

- Evo ja danas zaradi dobru večeru. Ofarbao sam jedno auto i dobio ovo za nagradu -reče - dobio sam još i kutiju cigareta.

Zamolih ga da pozovemo i Lepog na večeru sa nama. Zulfo pristade. Lepi se te večeri osjećao ugodno. Postao je sigurniji u sebe. Vidjelo se to na njegovom licu.

Malo kasnije i ja dobih jedan haber. Možda najbolji od kako sam u logoru. Pozva me jedan zatvorenik da odem do klozeta. Stigao Miro i ima haber za mene:

- Dolazim iz grada ovog momenta. Supruga i djeca su krenuli autobusom za Zagreb. Čim srede vize idu za Njemačku. Supruga se malo bolje osjećala, još nije ni približno dobro, ali smo je nagovorili da pođe.

- Pogotovo su djeca insistirala, da radi njenog dobra krenu. Dao sam im broj telefona da mi se jave iz Zagreba i Njemačke. Čim mi se jave, znat ćeš.

Zahvalih mu se.

Osjetih ogromno olakšanje. Velik teret siđe sa mene. U momentu zaboravih na sve teškoće tamnovanja.

Sad mogu samo o sebi voditi brigu. Neka ovo traje koliko god hoće.

Preživjet ću, i naći ću ih.

RAMAZAN U ZATVORU

Mrkla noć.

Probudi me fijuk mostarske bure. Negdje se čuje udaranje lima o lim. U daljini po koja gluha detonacija i reski rafal. Ugledah prigušenu svjetlost. Pridigoh se.

Na četiri kraja ćelije četiri svjetlosti. Svijeće. Ne velike, tek centimetar, čak još i manje. Manja svijeća, manje svjetlosti. Manje svjetlosti, manje opasnosti. Oko svakog svjetla čuče ili sjede na jednoj nozi, nageti naprijed po četvorica. Ručak.

Svaki drži jednu plastičnu flašu u ruci i trese sa njom. Sadržaj se mora dobro izmućkati da bi od te tekućine, prozirne ko voda sa bijelim talogom na dnu, nastalo mlijeko. To su dobili od jedne humanitarne organizacije. Sa tim mlijekom i komadićem hljeba započinju post.

Ramazan. Godina 1414. po Hidžri.

Kroz tamu u kojoj se jedva naziru svjetlosti četiriju svijeća primijetih još nekolicinu, koji su isto kao i ja pridigoše. Napravismo mjesto kolegama da klanjaju. Niko ništa ne govori. A sve se zna.

Od nas šezdeset i tri u ćeliji broj tri, zatvora u logoru Heliodrom, šesnaestorica veličanstvenih odlučila su da poste i isposte Ramazan. Znali smo za to, a nismo mogli vjerovati u to.

Ionako slabo jedemo, ionako nas muče i glađu i žeđu, ali volja je jača, a i pusta želja. Ahmet Kara mi govori:

- "Ispostio sam svaki do sada, pa ću i ovaj. Nema te sile na ovom dunjaluku koja će me spriječiti, ili mi to onemogućiti."

U prvim momentima kad mi je rekao da će ispostiti i ovaj Ramazan, gledao sam u njega kao u čudo.

A znao sam i zašto ga gledam. Jedva smo izdržali napore svakodnevnog teškog fizičkog rada, gubilo se strahovito puno energije, bili smo kost i koža, a hrane nije bilo dovoljno da se sve to nadoknadi. Niti sna. Volja i vjera bijahu jači. Zapostiše prvi dan i klanjaše. Svanu. Izjutra nas odrediše da radimo u krugu logora. Odmašćivali smo tenkovske granate i pripremali ih za upotrebu. Granate su bile ruske proizvodnje. Vrijeme bijaše vrlo hladno. Ruke počeše oticati od hladnoće. Morali smo raditi dalje. Ni pauze ni poštede nije bilo. Prvo smo nekim metalnim predmetom ugrubo skidali mast kojom su granate bile premazane radi konzervacije.

Ko zna kad, i ko zna gdje, i ko zna za kakve ciljeve? A sad su nas natjerali da ih čistimo, a ciljevi su im kuće naše rodbine i prijatelja.

Krpom i naftom smo čistili svu nečistoću sa granata, a nakon toga svaku granatu dobro uglanjcali.

U toku dana dolazila su dva tenka i uzimali granate.

Mi smo morali te granate tovariti i dodavati tenkistima. Tenkovi su bili T - 55 i T - 35. Pucali su odmah iz kruga logora. Kad tenk opali tresu se sve zgrade u krugu logora, a nama se prevrću prazni stomaci. Znali smo da padaju po našim linijama, po našim kućama. Mi im ih čistimo i dodajemo, a oni pucaju po našima. Šta smo mogli? Ko neće, dobija metak! Po kratkom postupku! Oko tri popodne dođe magacioner i podijeli nam po jednu konzervu i po jedan hljeb na četvoricu. Počesmo jesti. Tad primijetih nekolicinu logoraša kako samo sjede. Ne jedu. Sjetih se. Poste.

Ostavili su hljeb i konzervu za iftara.

Ahmet mi reče:

- "Možeš li mi staviti ovu konzervu u postavu tvog kaputa i da je proneseš večeras u zatvor? Ja ne znam kud ću sa njom."

Uzeh Ahmetovu konzervu, stavih je kroz šuplji džep u postavu kaputa i nastavih sa radom.

Radio sam, a Ahmet mi je stalno bio u mislima:

"Odakle mu samo ovolika volja?

Koliko smo samo propatili, a on i dalje psihički stabilan. Odgovor je mogao biti samo u vjeri i u volji. I to u vjeri Allahovoj."

Radili smo do pet popodne. Stražar nam kaza da se postrojimo za povratak u zatvor. U hodniku zatvora postrojiše nas u dvije vrste, sa jedne i sa druge strane hodnika. "Vadite sve iz džepova!" - naredi stražar.

Ja izvrnuh džepove kaputa i pantalona, kao da pokazujem da nemam ništa. Logoraši koji postiše, povadiše po konzervu, dobijenu za ručak, i po četvrtinu hljeba. Sve na pod preda se. Stajali smo mirno, ruke na leđima, a glava pognuta prema podu.

Stražar je hodao ispred nas i stalno ponavljao:

- "Ako nađem kod nekog nešto od hrane u džepovima, teško njemu."

Stajao sam i dalje mirno.

Primijetih da se Ahmet poče malo znojiti. Valjda radi mene. Bio sam odavno poravnio. I na degenek naučio. Stražar je gledao u konzerve ispred nas, ponavljao priču. Čitava je to ceremonija i predstava bila.

Pretpostavljao sam da su i oni znali za Ramazan. Neko je vjerovatno i danas vidio da pojedinci nisu ručali.

Htjeli su sa ovim nešto izvesti. Da muče i dalje. Ako pojedinci poste, da ih sad ostave i bez iftara.

Ako je tako, ništa nam od njih nije neobično ni iznenađujuće. Konačno, stražar nam reče da možemo ući u spavaonu.

Ponesoh Ahmetovu konzervu. Ostali su ulazeći u spavaonu gledali u konzerve koje ostadoše na podu u hodniku.

Taman kad uđosmo, ponovo začusmo glas stražara:

- "Svi oni koji su odlučili da poste, neka naprave spisak i neka se poredaju u hodniku. Dobit će večeru po odluci zapovjednika zatvora."

Za nekoliko minuta sasvim druga priča. Vjerovatno je taj stražar znao i prije za ovu odluku zapovjednika zatvora pa je za vlastito zadovoljstvo napravio maloprijašnju predstavu.

Logoraši se postrojiše.

U redu ugledah i mog dobrog poznanika Mustafu Nožića "Caju". Bijaše podobro smršao. Koža na licu i rukama mu je visila i omlitavila. U ofanzivi protiv četnika, prije više od godinu dana izgubio je sina jedinka. To ga je bilo dotuklo, a sad još logor, pa zatvor. Ali sve džaba. Opet posti.

Kad me ugleda, reče:

- "Dođi kasnije kod mene, da se osladimo, kad se budemo omrsili. Dobio sam od Cveka malo šećera. To mi je poslao po jednom logorašu koji je danas kod njega radio. Imao je sreću da to večeras pronese."

Sjetih se Cveka, Hrvata, koji je sa nama nekada zajedno radio. On se sjetio Ramazana. Sjetio se bivših kolega sa posla i pozdravio nas. Ipak je ostao poneko ko je zadržao nešto ljudsko u sebi.

Logoraši koji se prijaviše da poste, vratiše se ubrzo u spavaonu. Nosili su po jednu plastičnu bočicu. Rečeno im je da tu tekućinu dobro promućkaju dok ne pobijeli i da je to što dobiju mlijeko.

U spavaoni su se logoraši pripremali za iftar. Ahmet je sjedio u jednoj grupi sa još dva Bosanca iz Šehera i jednim komšijom iz Dubrava. Na glavi su im bile kape napravljene od rukava starog džempera.

Promućkaše tečnost iz plastične boce, podijeliše Ahmetovu konzervu. Ništa nisu pričali. Kad iftariše Ahmet poče uređivati mjesto da klanjaju. Nisam prilazio mjestu gdje sam spavao, samo da bih ostavio što više mjesta da klanjaju.

Kad završiše namaz, otiđoh do ćelije broj dva. Nađoh Caju. I on je upravo bio završio sa klanjanjem.

Kad me ugleda reče mi:

- "Taman, kad si došao. Sad ćemo svi zajedno po jednu kašičicu šećera. Cvek mi je poručio da tebe nikako ne preskočim."

Pokušah nešto izvrdati, da njima ostane više, ali Caja ne dade ni progovoriti. Sjedio je sa jednom grupom i dijelio svakom po jednu kašičicu. I meni silom dade jednu kašičicu. Nisam šećera ni okusio ni vidio od kako sam došao u logor.

Caja nešto podijeli a jedan manji dio ostavi pod ćebe i reče: - "Nek imamo nešto ujutro, prije posta."

Vidio sam da logoraši iz te grupe poštuju Caju. Bio im je nešto kao duhovni vođa. Bodrio ih je i ulivao im snagu da izdrže sve napore. U toj grupi prepoznadoh neke koji su danas sa mnom radili i ostali bez konzerve.

I iftar im bijaše samo to mlijeko. Ali na licima im se vidjelo zadovoljstvo i vjera u nešto bolje koje će morati doći.

Posmatrao sam ih i u sebi se pitao:

"Odakle li im izvire ta snaga i volja? Odakle to zadovoljstvo, a toliko su izmoreni i izmučeni? Kako sve ovo mogu izdržati, a ne klonuti duhom? Kako ih ništa u vjeri ne može pokolebati?

"Divio sam im se. U dosta momenata sam se osjećao duhovno jačim od mnogih logoraša, a sad sam vidio da je ovo nešto drugo, nešto posebno. Vratih se u svoju ćeliju.

Ahmet je već bio klanjao. Legoh na svoje mjesto da se odmorim od cjelodnevnog napora.

Dugo nisam mogao zaspati razmišljajući o dubokoj vjeri ljudi. Ni ovi teški trenuci nisu ih pokolebali da poste. Razmišljanje me prevari i zaspah.

Sa Ahmetom sam tih dana radio vrlo često. Bilo mi je drago s njim raditi jer mi je svojom pričom i držanjem ulivao neku snagu i samopouzdanje. I kad bi nam bilo najteže, kad nisam vidio izlaza, znao me je ohrabriti. Njegova priča me održala i u životu i u pameti.

"Ovome mora doći kraj. A doći će kad dragi Allah to bude htio. Samo njegova volja može prekinuti ovo mučenje."

Ahmetova jedna ili dvije kratke rečenice su me tjerale na razmišljanje i dugo, dugo ne bih mislio na ono što se oko nas dešava. Pokušavao sam spoznati suštinu ovih poruka.

- "Kad dragi Allah bude htio, bit ćemo slobodni. Živi i slobodni.

- "Kad će to doći?" - pitao bih.

- "E, ja to ne znam" - odgovorio bi - "To zna samo dragi Allah.

- "A što će biti ako poginemo?" - proturiječio bih pitanjem.

- "I to će se desiti po Allahovoj volji. Dragi Allah mora prekinuti ovo mučenje. Ako drugačije ne mogne biti, onda će nas uzeti k' sebi. U Džennet. Tamo nam je obezbjeđeno mjesto, jer za ove patnje nismo ni krivi niti smo ih zaslužili. Jedina krivica nam je što smo Muslimani." - bio bi Ahmetov odgovor, kratak i do srži jasan. Dugo bih opet razmišljao o Ahmetovim odgovorima. Pitao sam se samo otkud izvire ta životna filozofija. Gledao sam u Ahmeta. Čovjek sa sela, zemljoradnik, nešto malo škole, a vjera, i duboka, i široka, i tvrda, i neslomljiva.

U tihoj priči i razmišljanju, prekinu nas glas stražara:

- "Vas dvojica, ovamo!"

Pokazivao nam je rukom na motor od "dajca", prljav, zamazan i masan. Motor stoji na klocnama. U blizini kamion sa spuštenom stranicom. Priđosmo.

- "Tovari!"

Zar samo nas dvojica i to golim rukama, bez igdje ičega? To mora biti teško sto pedeset ili dvjesta kila. Razgovora nema. Pokušasmo, ali ne ide.

Podigosmo motor malo od zemlje. Ahmet se pokliznu, a onda, i mi, i motor padosmo na zemlju.

Ja sam, ipak, nešto bio pojeo i tog jutra i oko podne, malo sam bio povratio snagu, a Ahmet je i jutros zapostio. A sad još i ovaj motor. Malo se pridigosmo. Fijuknu držalica od lopate. Ahmet pade. Obli ga krv.

- "Što ga udaraš Marjanoviću!" - izleti mi iz usta i ugrizoh se za jezik.

Pogovora nema i ne smije biti. Začuh samo repetiranje automata. Stražara Ivicu Marjanovića sam od prije dobro poznavao, ali to ovdje sad nije pilo vode.

- " Ni jedne više! Tovari ili će raditi ovo" - reče stražar i pokaza na otkočeni automat, - "da se nisi više usudio meni se obratiti. Znam ja, i ko si i šta si, i da si dok si bio u HVO-u radio za Armiju. Sve piše u tvom dosijeu."

Ne rekoh više ni jedne. Prvo pridigoh Ahmeta, pa opet obojica za motor.

- "Daće dragi Allah bolje, - čuh Ahmeta kako prozbori.

Pomislih:

- "Kud će biti bolje, kad ne može gore."

Prihvatismo motor, podigosmo prvo malo sa zemlje, pa na butine, pa uhvatismo odozdo. Osjetih neku natprirodnu snagu. Digosmo jedan kraj motora na kamion, pa gurnusmo, i motor bijaše na kamionu. Pogledah Ahmeta bez riječi, i on mene.

- "Jesam li rekao da se to može kad se hoće." - začusmo Marjanovića iza leđa. Sažalih se na njega, kad pomislih, koliko je jadan kad ništa ne zna. Uvečer kad stigosmo u ćeliju, Ahmet mi pruži jednu knjižicu i reče:

- "Čitaj!"

Čitao sam bez prestanka, tražio smisao života i istinu vjere. Sve bijaše zapisano. Vrijeme mi ništa nije značilo. Umor nisam osjećao. Ni san. Čitao sam dok mi je svjetlost to dozvoljavala.

Samo sam se malo skupio u stranu dok je Ahmet klanjao, prvo Akšam pa Jaciju. Iftar mu biješe samo kriška hljeba i malo vode. San me prevari i zaspah. Probudi me Ahmetovo guranje.

- "Šta je? "-upitah.

- "Stroj." - reče Ahmet i obojica se nađosmo na nogama.

Ovi noćni strojevi su bili uobičajena metoda mučenja. U neko doba noći upada zapovjednik i svi moraju biti u najkraćem roku na nogama. Koga nađe da leži ili spava, čeka ga posebna kazna.

Zato smo se dizali silom. Jedan drugog.

Obično bi stražar ispred ćelije viknuo da ide zapovjednik i svi smo bivali na nogama. Napravili bi špalir sa jedne i druge strane ćelije. Stajali bi mirno. Pogled samo prema dole. Odgovarati smo smjeli samo na postavljena pitanja. Kratko i jasno. Te noći zapovjednik zatvora se kao paun šepurio po ćeliji, sa rukama iza leđa. Hodao je i zagledao jednog po jednog. Znao je za post. Ništa nije pitao. Dva - tri puta je prošao ćelijom gore dole i taman kad se spremao da izađe, začu se glas iz dna ćelije:

- "Gospodine zapovjedniče!"

Mi svi protrnusmo. Šta je sad ovo?

Nikad niko ništa ne pita. Poznadosmo glas Muje Puce. Zapovjednik se okrenu, pogleda i reče kratko:

- "Izvoli!"

- "Gospodine zapovjedniče, mogu li ja na raport kod glavnog zapovjednika logora?" - reče Mujo.

- "Zašto?"

- "Htio bih znati zašto sam ja ostao u zatvoru." - upita Mujo, šezdesetpetogodišnjak, penzioner, koji je čitav život proveo mirno, radio, dobio stan, zaradio penziju, djeca završila kolu, poudala se i poženila, kuća puna unučadi, a sad ovo. Prvo logor, pa sad zatvor.

- Mujo zarobljen kao pripadnik Armije sa puškom u ruci?

To Muji nikako nije bilo jasno, evo skoro mjesec i po. Čekao je priliku da pita. Pitanje mu je bilo na mjestu, ali momenat nije.

- "Kako ti je ime?" - upita zapovjednik.

- "Mujo."

- "Eto zato!"

Vjerovatno ne shvativši odgovor, Mujo ponovi pitanje.

Zapovjednik koji je ponovo bio pošao prema izlazu zastade i ponovi;

- "Eto zato!"

Neko jako gurnu laktom Muju da ušuti. Pitanja ne bi više.

U ovom "Eto zato" otkri se sva istina i smisao naše patnje. Pogledah u Ahmeta.

- "Daće dragi Allah bolje:" - reče.

Legosmo ponovo. Ja zaspah kao malo dijete. Što od umora, što od radosti spoznaje, koja me sve više i više obuzimala.

"Preživjet ćeš ovo. Moraš!" - dadoh sebi zadatak.

A bio sam dosta puta na ivici sa koje se strmoglavljuje u bezdan psihičke rastrojenosti. "Moram preživjeti radi familije, radi sinova, radi supruge, koji pate isto kao i ja." Kraj se još nije nazirao.

Daleko je još do slobode, ali se sve više i više viđala svjetlost, koja mi je ulijevala nadu da ćemo svi mi ovo nadživjeti i prebroditi. Ujutro se probudih. Niti me je ko zovnuo niti me je ko dirnuo. Opet mrkla noć.

Tanahna svjetlost svijeća na četiri ćoška ćelije.

Primijetih Ahmeta. Klanja.

Imao je vrlo malo prostora za klanjanje. Ćelija je bila puna.

Ležali smo na podu, jedan do drugog. Pridigoh se i pomaknuh u stranu. Oslobodih Ahmetu mjesto. On samo klimnu glavom u znak zahvalnosti. Ništa ne progovori, da ne bi poremetio tok molitve.

Radili smo tih dana nešto u krugu logora, u nekakvim skladištima.

Nađoh nekakve prostirke i ćebe.

Iskoristih priliku i potrčah do prozora ćelije, na brzinu spustih to kroz prozor unutra u ćeliju i vratih se. Niko ništa nije primijetio.

Bilo je hladno. Kiša i vjetar.

I stražari se bijahu zabavili o sebi. Griju se u stražari. Vjerovatno i piju.

Poslije završenog posla u skladištu požurih u ćeliju. Prostrijeh pronađene prostirače i ćebe. Sve sam uredio i počistio. Čekao sam Ahmeta. On je bio otišao na neku rađu van logora. Dođoše malo prije ftara. Mokri i promrzli.

- "Valja li?" - upitah Ahmeta.

- "Odlično." - reče i samo malo popravi pravac prema Kibli.

Uredio sam Ahmetu mjesto za klanjanje. Da mu bude čisto i uredno. Ahmet je bio zadovoljan, a ja sretan. Klanjati su mogli akšam, jaciju i sabah.

U podne su bivali najčešće negdje na radu vani.

A ikindiju rijetko.

Samo ako bi ostali u logoru, ili rijetko, ako bi se ranije vratili sa posla.

- "Ako Bog da inšallah, do Bajrama ćemo kućama." - reče jednog dana Ahmet."

RAZMJENA LOGORAŠA - KONAČNO SLOBODA

Nakon potpisivanja Vašingtonskog sporazuma između Bošnjaka i Hrvata u BiH o prekidu neprijateljstava, zatvaranju svih logora i puštanju svih zatvorenika na slobodu i o formiranju zajedničke vojske, mi smo se često pitali:

- "Jesmo li to mi sada zarobljenici vlastite vojske?"

Znali smo da bi ubrzo nakon tog sporazuma trebalo doći do našeg oslobađanja. Ali?

Bilo je i prije sporazuma i sporazuma, a mi smo ostajali gdje i jesmo.

Sporazumi se nisu poštivali pa smo i ovog puta samo sumnjičavo vrtili glavom.

Čak smo sumnjali da će pokušati da nas jedan dio sakriju od javnosti i razmijene, kao što se i ranije znalo desiti.

Stoga smo predstavnicima međunarodnog Crvenog križa ispričali priču o sakrivanju logoraša prilikom razmjene još u maju prošle godine.

U momentu kad su kamioni Crvenog križa i UNPROFOR-a došli pred zgradu zatvora da preuzmu logoraše, sa druge strane zatvora je HVO dovezao dva autobusa, u njih ukrcao oko stotinu logoraša i sproveo ih u zatvor u Ljubuški.

Među njima je tada bio logoraš Bobo, po nacionalnosti Srbin, Trebović Feđa i Japrak. A bilo ih je još, koji su sada bili među nama. Nama su to oni ispričali pa smo nastojali nešto tako sada preduhriti. Predstavnici međunarodnog Crvenog križa su nam obećali da će to imati u vidu kod slijedećeg puštanja ili razmjene logoraša.

Nakon Vašingtonskog sporazuma počeše nas izvoditi na rađu samo u krugu logora. Za inžinjeriju, u radionicu IX. bojne, za Konjičku bojnu "Klis", za Tigrove, za Gromove, u centralnu radionicu, za bojnu "Bruno Bušić", za Tutine specijalce itd, ali sve samo u krugu logora. Obroci u menzi počeše bivati količinski veći. Ali opet samo dva puta dnevno.

Logoraši koji ne bi otišli na rađu imali bi obaveznu šetnju 15 minuta dnevno na stadionu ispred zatvora.

Ovo nam je govorilo da se nešto počelo mijenjati na bolje. Ipak, dok bi mi šetali na stadionu, stražari su upadali u ćelije i prebirali nam stvari.

Oduzimali bi cigarete i konzerve, koje smo ostavljali da pojedemo kasnije. Lešinarima nikad nije bilo dosta pljačke.

Šetnja je bila po propisu. Po dvojica sa rukama na leđima i pognutom glavom. Prilikom ovih šetnji imali smo često znatiželjnu publiku, bojovnike HVO-a.

Ponekad bi među njima ugledali i ponekog muslimana u uniformi HVO-a. Tako sam jednom prilikom vidio Bojčić Fadila, koji je radio u policiji HVO-a, pa Ibrulj Vahida, i još neke kojima, nažalost, nisam upamtio imena.

Jednog dana dobih poruku preko međunarodnog Crvenog križa od jednog ženinog rođaka iz Zagreba, da su mi žena i djeca sredili papire i otputovali za Njemačku i da je kod njega ostalo garantno pismo za mene. Nakon ove dobijene informacije bio sam potpuno rasterećen.

Znači, meni je bio jedini cilj, da se u slučaju eventualnog oslobađanja domognem Zagreba.

Zbog toga sam odlučio da se kod mog izjašnjavanja kuda ću, prijavim za odlazak u inostranstvo, ako bude mogućnosti izabiranja. Kod decembarskog puštanja logoraša takva mogućnost je postojala.

Ko zna hoće li je sada biti?

To nismo znali sve do zadnjeg dana. A, ustvari, mi nismo ni znali unaprijed koji nam je to zadnji dan u zatvoru.

Devetnaestog marta 1994.

Ujutro oko devet sati ugledasmo kako u krug logora ulaze kamioni Crvenog križa i UNPROFOR-a.

Nismo mogli vjerovati svojim očima. Skakali smo od sreće, ljubili se i igrali.

UNPROFOR je sa oklopnim vozilima bio oko čitavog zatvora u kojem smo se mi nalazili. Znači, ovog puta ne može biti prevare.

Toga dana razmijenjeno nas je oko pet stotina, i to pretežno nas iz Mostara i nešto iz Jablanice.

Iza mene su ostali logoraši iz Šehera i Žepča, da čekaju neku drugu razmjenu. Mi odosmo, a njima zaželismo samo da im je dragi Allah na pomoći i da se što prije nađu na slobodi. Na kamionima smo se ljubili od sreće i pozdravljali.

Kad smo silazili sa kamiona, priđe mi jedna žena sa slikom muža u ruci. Pitala je i mene i sve koji su došli sa mnom iz logora: - "Molim vas, pogledajte malo bolje, jeste li ga negdje u logoru vidjeli?"

Nažalost, niko od logoraša nije prepoznao njenog muža.

Ostale su samo suze na licu nepoznate žene, njeno blijedo i nijemo lice.

Tu sliku još uvijek nosim u sebi. Bar da sazna za njegov mezar, bilo bi joj lakše.

Sa familijom se sastadoh u Njemačkoj kod sestre.

Žena je još bila teško bolesna. Nalazila se u bolnici. Moj dolazak je pomogao da se njen oporavak ubrza.

Na djeci su ostali tragovi koji se ne mogu dugo izbrisati.

Oni su se dosta toga nagledali u Mostaru za vrijeme etničkog čišćenja i pljačkanja Bošnjaka, koje su vršili ekstremni i fašisoidni dijelovi HVO-a i tzv. Herceg - Bosne.

Ja sam razmijenjen kao pripadnik Armije BiH.

Armija je nama svima donijela slobodu. Da nije bilo te Armije, jedan kompletan narod bi bio uništen na očigled cijelog svijeta. Ali nije. Na njihovu žalost, a našu radost.

RIJEČ NA KRAJU - OSVJEŠĆENJE

Šta reći na kraju? Nakon svega?

Allahu dragom hvala što preživjeh.

Rat je nekom rat, nekom brat.

Dugo vremena provedoh u logoru, a da ne znadoh ko sam.

Dođe dušmanin i reče mi:

"Ti si Musliman. Ti nisi kao ja. Pošto nisi kao ja, ja ću te uništiti. Tvoj narod bošnjački je moj neprijatelj."

Raskući me, otjera sa vječnog ognjišta. Dušmanin.

Ali ne uništi moj narod. Ne može se tako lahko jedan narod uništiti.

Zulumćar.

Nikad mu ne mogu zaboraviti. Ni halaliti.

Jednu stvar me nauči logor, zatvor, tamnica.

Nauči me, i ko sam, i šta sam.

Da ne dođe dušmanin, zulumćar, dugo to još ne bih znao.

Da mi nije dušmanin, zahvalio bih mu.

Dragi Allah mi odredi da još živim. Da ga poštujem i vjerujem u njega. Darova mi život i svijest.

Dade mi šansu. Ta se šansa više ne ispušta.

Skupa bijeload cijena osvješćenja

Nažalost, mnogi ostadoše ili će još ostati na tom putu.

Ni njih dragi Allah nije zaboravio. Odredio im je mjesto u Džennetu.

Darovaše život za ljepšu budućnost narednih generacija. Šehidi.

Mene posebno raduje spoznaja ko sam i šta sam, a tuga me hvata zbog cijene kojom ja platih tu spoznaju. Ali živ sam.

Imat ću šta kome i pričati. Da se ne zaboravi. Niti halali. Nikad!

EPILOG
DESET GODINA POSLIJE

Od prethodno opisanih događaja i dešavanja prošlo je deset godina. U međuvremenu su se desili slijedeći važni događaji:

Vašingtonski sporazum je doprinio prekidu ratnih sukoba između Hrvata i Bošnjaka u Bosni i Hercegovini.

Dejtonski sporazum je doprinio prekidu rata u Bosni i Hercegovini i predvidio Ustav države Bosne i Hercegovine po kojem se Bosna i Hercegovina sastoji od dva entiteta, Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske.

Prvim poslijeratnim izborima u Mostaru građani su se izjasnili za jedinstven grad Mostar, koji se do početka 2004. godine sastojao od šest opština i distrikta.

Od marta 2004. godine su opštine ukinute i Mostar egzistira kao jedinstven grad.

Bivši predsjednik Republike Hrvatske dr. Franjo Tuđman, bivši ministar odbrane u vladi Republike Hrvatske Gojko Šušak, te bivši predsjednik Hrvatske Zajednice "Herceg - Bosne" Mate Boban su u međuvremenu umrli.

Bivši predsjednik Republike Bosne i Hercegovine, te kasnije predsjednik tročlanog predsjedništva Bosne i Hercegovine Alija Izedbegović je umro 2003. godine.

Bivši predsjednik Jugoslavije u poslijeratnom periodu Slobodan Milošević nalazi se u Hagu, gdje mu još uvijek traje suđenje za ratne zločine počinjene na prostorima bivše Jugoslavije.

U Hagu se nalaze Mladen Naletilić - Tuta, kao i Vinko Martinović - Štela i ....

Još uvijek se kriju i izbjegavaju hapšenje optuženi za ratne zločine Radovan Karadžić i Ratko Mladić.

Dana 02. marta 2004. godine Carla del Ponte tužilac Međunarodnog Suda u Hagu podiže optužnicu protiv Jadranka Prlića, Slobodana Praljka.

Ukoliko išta u životu čovjeku može donijeti satisfakciju onda je podizanje ove optužnice, satisfakcija hiljadama onih koji ni krivi ni dužni provedoše najteži dio života u logorima, hiljadama onih koji u jednom besmislenom i nepotrebnom ratu izgubiše svoje najmilije, kao i hiljadama onih koji napustiše rodni grad i domovinu i nalaze se još razasuti u 115 država svijeta.



CARTE D'IDENTIFICATION

LIČNA/OSOBNA KARTA

A CONSERVER PAR LE TITULAIRE

ČUVATI SA SOBOM

NO. CICR: 320243

NOM DE FAMILLE/
PREZIME: TIRO

PRENOM/
IME: RAMIZ

LIEU NAISSANCE/
MESTO/MJESTO ROĐENJA: MOSTAR

DATE NAISSANCE/
DATUM ROĐENJA: 16.06.1951

Lična karta Međunarodnom crvenog krsta



COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE
INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS

AGENCE CENTRALE DE RECHERCHES
CENTRAL TRACING AGENCY

Référence:

BAZ-320243

Zagreb, 24.03.1994

POTVRDA
CERTIFICATE

Kojom se potvrdjuje da je TIRO (AHMET) RAMIZ
Which confirms that *family name (father's name) first name*

Rodjen 16.06.1951 u Mostaru
Born on *in*

Registriran od delegata MKCK dana 10.08.1993
Was registered by ICRC delegate on

U mjestu zatocenja RODOC
In detention place

Redovito posjecivan od 10.08.1993 do 15.02.1994
Regularly visited from to

Oslobodjen dana 19.03.1994 prema izjavi g/n osobe
Was released on *according to a/m person*



Marguerite Pillonel

Delegat Sluzbe trazenja
Tracing delegate

19, AVENUE DE LA PAIX - CH - 1202 GENÈVE - TÉLÉPHONE: (022) 734 60 01 - TÉLÉGRAMME: INTERCROIXROUGE - TÉLEX: 414226 - TÉLÉFAX: (022) 733 20 57 - CHÈQUES POSTAUX: 12-5527-6

29

P O T V R D A

kojom se potvrdjuje da je gosp. RAMIZ T... odlukom nadležnog liječnika oslobodjen obavljanja fizičkih posl... zdravstvenih razloga.

...nik: ... NEDŽAD

Potvrda od nadležnog ljekara u koncentracionom logoru "Heliodrom" za ranjene i teško bolesne logoraše. Potvrda je služila za oslobađanje od rada i bila je vremenski ograničena. U izvjesnim slučajevima neki bojovnici i stražari HVO nisu poštivali i prilikom pokazivanja iste su cijepali. Potvrde je izdavao ljekar Hadžić Nedžad.

(naziv zdravstvene radne organizacije)

A broj 3906

NALAZ I MIŠLJENJE SPECIJALISTE

Izvršen je pregled i dostavlja se slijedeći nalaz i mišljenje u pogledu dijagnoze, daljnjeg liječenja i radne sposobnosti naprijed imenovanog-e:

14.8.93 ...

Sačuvani dio nalaza od doktora koji me je primio u bolnici na "Hirurgiji", nakon mog ranjavanja u glavu.

1.



DRK-Suchd. Mü.

01. Feb. 1994

Abt. Anl.

MESSAGE CROIX-ROUGE
PORUKA CRVENOG KRSTA
PORUKA CRVENOG KRIZA

LU

2. EXPEDITEUR / POSILJALAC / POŠILJALAC

No. CICR ....

Nom complet (selon l'usage local)
Puno ime i prezime
Puno ime i prezime ....

DACIĆ IFETA

Date de naissance
Datum rodjenja
Datum rodjenja ..12.08.1947..........

Sexe : M / F
Pol : M / Ž
Spol : M / Ž

Nom complet du père ..AHMET TIRO..................
Puno ime i prezime oca / Puno ime i prezime oca

Adresse postale complète .... Code postal ....
Puna postanska adresa / Puna adresa stanovanja
Postanski broj
Poštanski broj

AHR. STR. [redacted] BAD NEUENAHR

DEUTSCHLAND

[redacted] .... Téléphone ....
Telefon / Telefon.

VVI 5/01/94

3. DESTINATAIRE/PRIMALAC/PRIMATELJ

No. CICR BAR-320843

Nom complet (selon l'usage local)
Puno ime i prezime
Puno ime i prezime ....

RAMIZ TIRO

Date de naissance
Datum rodjenja
Datum rodjenja ..JUNI. 1951..........

Sexe : M / F
Pol : M / Ž
Spol : M / Ž

Nom complet du père ..AHMET TIRO..................
Puno ime i prezime oca / Puno ime i prezime oca

Adresse postale complète ..HELIODROM.... Code postal ....
Puna postanska adresa/Puna adresa stanovanja
Postanski broj
Poštanski broj

MOSTAR 88000

BOSNA I HERCEGOVINA

.... Téléphone ....
Telefon / Telefon

4.

COMITE INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE
MEĐUNARODNI KOMITET CRVENOG KRSTA

19, av. de la Paix - CH - 1202 GENEVE

2/MCR/Fr.Se.Cr/09.91/YU

Poruke preko Međunarodnog Crvenog krsta u koncentracioni logor "Heliodrom" su rijetko stizale i prethodno su morale biti više vremena na cenzuri kod vlasti tzv. "Herceg-Bosne". Nakon cenzure na porukama su redovito uništavane tačne adrese pošiljaoca, tako da nismo mogli u većini slučajeva uzvratiti poruku. Neke poruke su kompletno prethodno uništavane, a na nekim su uništavane nekolike bitne rečenice koje nisu bile po volji vlasti. Ovo je poruka od moje sestre na koju nisam mogao odgovoriti.

Imala je dvije velike sportske sale i u njih se ulazilo na jedna velika zajednička vrata. Pred tim vratima je bio stražar. Unutra smo se mogli kretati iz jedne u drugu salu. Odmah iza vrata sa lijeve i desne strane bio je red klozeta i kupatila sa tuševima. Kako smo malo povraćali snagu ustajali smo se i išli pod tuševe. I po tri četri puta na dan.

Vode nam nikako nije bilo dosta. U ove dvije sale našli smo dosta logoraša koji su odmah nakon privođenja tu dovedeni. U jednoj sali bilo ih je oko tristo pedeset. Razlika između njih i nas je bila više nego očigledna.

Na njima se nije, kao na nama, prepoznavalo da su tih devetnaest dana proveli u logoru. Još ih je držalo ono od kuće, što su donijeli. A imali su dva puta na dan jesti. Ne bog zna šta, ali jeli su dva puta. I pili vode koliko hoće i kad hoće.

Kad smo mi pristigli iz Dretelja prepali su se od nas, kako smo izgledali. Ispijeni, mršavi, neobrijani, bradati, neumiveni, umazani, prljavi, smrdljivi, kost i koža, samo živi.

Opominjali su nas da se ne tuširamo tako dugo i često.

Govorili su nam da se možemo tako prehladiti. Ali ko ih je slušao. Kako je ko bivao samo toliko dobar, da sam može otići do kupatila, išao bi na tuširanje. Vode, samo vode. A prilikom tuširanja nismo se ni skidali.

Onako, komplet. Sve se cijedi.

Nakon tuširanja samo bi malo stali da se ono na nama pricijedi. A onda bi opet zbog nedostatka snage morali leći. Pod u salama bijaše od parketa.

Dosta logoraša imalo je deku. Mi novi smo se snalazili kako smo umjeli. Ležali smo na daskama, izvaljenim vratima. Poneko bi dobio i deku. A stakla na prozorima sale bijahu već odavno porazbijana.

Propuh.

I mnogi osjetiše sta znači kupanje i ležanje na propuhu.

Doktori su imali posla non-stop prvih nekoliko dana.

Ne mogu ni dva koraka napraviti, a ne stajati dvadeset minuta na nogama. U svojoj nemoći, procjenjivao sam vlastite mogućnosti.

I zaključih da na taj "put" ne mogu poći.

Zamolih Koku da mi, ako mogne, nešto donese u baraku. Ili vode ili hrane.

Ako ne mogne, nikom ništa. Svakako mi se sprema "drugi" put.

Dugi put. Koka me pokuša podignuti, ali ga zamolih da džabe ne troši snagu.

Uzalud je.

Ne mogu. I dok smo se Koka i ja raspravljali i prepirali, a drugi polako izlazili iz barake, začu se druga komanda:

- "Svi Mostarci vani! Odmah! U kamione!"